N. CARTOJAN

ISTORIA LITERATURII ROMÂNE VECHI

VOL. I

FUNDAŢIA PENTRU LITERATURĂ ŞI ARTĂ „REGELE CAROL II"

ISTORIA LITERATURII ROMÂNE VECHI

N. CARTOJAN
Profesor la Facultatea de Litere din Bucureşti

ISTORIA LITERATURII ROMÂNE VECHI

I

DELA ORIGINI PÂNĂ LA EPOCA LUI
MATEI BASARAB ŞI VASILE LUPU

BUCUREŞTI
FUNDAŢIA PENTRU LITERATURĂ ŞI ARTĂ „REGELE CAROL II"
39, Bulevardul Lascar Catargi, 39
1940

LA RĂSPÂNTIA A DOUĂ LUMI: OCCIDENTUL LATIN ȘI ORIENTUL BIZANTINO-SLAV.

LITERATURILE ROMANICE PÂNĂ IN VEACUL AL XIII-LEA

Poporul românesc, plămădit din romanizarea triburilor trace, s'a format în primele veacuri, de ambele țărmuri ale Dunării, între Balcani și Carpații nordici, între Tisa și Nistru, în strânsă legătură teritorială cu lumea romană din Apus. Era astfel ca o prelungire a latinității până la pragul Europei orientale. Invaziile popoarelor nomade din stepele Asiei și ale Răsăritului european către cele două centre de civilizație din epoca de agonie a lumii antice, Roma și Bizanțul, au prefăcut în ruine și cenușe așezările romane și au dezorganizat vieața de cultură în Dacia și Moesia, dar n'au putut distruge structura etnică a nouei naționalități în devenire. Revărsarea Slavilor peste ținuturile dunărene și contopirea lor în masa romanică din Nordul Dunării, a desăvârșit, după strămutarea lor în Sud, procesul de formație al poporului românesc. Dar strămutarea Slavilor — și mai târziu a Bulgarilor — în dreapta Dunării, cucerirea ținuturilor romanice din Nordul Peninsulei Balcanice și întemeierea statelor slave sud-dunărene a sfărâmat în acelaș timp unitatea geografică a poporului românesc despărțindu-l în două grupe mari: Daco-românii în Nordul Dunării, Macedo-românii în regiunea Pindului. De altă parte întinderea Croaților peste cuprinsurile romanice ale Dalmației a rupt legăturile romanității orientale cu latinitatea occidentală. Mai târziu așezarea Ungurilor în Panonia — pe urmele mai vechi ale Hunilor și Avarilor — a ridicat un alt stăvilar către Apus și a încheiat izolarea noastră de lumea romană.

Astfel din secolul al VII-lea până la mijlocul secolului al IX-lea când Bulgarii intră în zona religioasă a Bizanțului ortodox și chiar până în secolul al XI-lea când Ungurii sunt cuprinși în sfera catolicismului latin, poporul românesc, deși creștinat din epoca romană, trăiește înconjurat de popoare păgâne. Nici după secolul al XI-lea nu se înseninează zările la Dunăre pentru o temeinică așezare românească. Expansiunea Ungurilor în Ardeal și valurile ultimelor invazii barbare ale Pecenegilor, Cumanilor și Tătarilor au împiedicat înfiriparea organizațiilor politice românești. Abia în veacul al XIII-lea, apar în lumina istoriei primele înjghebări de state românești. Dar la această dată, noi ne găseam cuprinși între două lumi, între două tipuri de cultură diferită: de o parte lumea Occidentului catolic de cultură latină, în care intraseră și vecinii noștri Unguri și Poloni, de altă partea lumea răsăritului ortodox de cultură bizantină care se întinsese până la Dunăre. Pentru a ne da seama mai bine și de împrejurările istorice în care poporul românesc, cu toată factura lui romanică, s'a alipit la zona de cultură bizantino-slavă, în timp ce vecinii noștri de rasă finică ori slavă — Ungurii și Polonii — au intrat în sfera culturii romane, și de caracterele distinctive ale culturii vechi românești, să vedem ce era la epoca întemeierii principatelor noastre cultura romanică din Apus ajunsă până la hotarele noastre și ce era cultura bizantino-slavă din Sudul dunărean.

La data când, în cuprinsurile muntoase ale Maramureșului, un preot sau călugăr român, cucerit de ideile nouă ale reformei, transpunea în limba neamului său învățăturile sfintelor Scripturi, Europa occidentală se afla pe pragul unei nouă epoce literare: renașterea. Dar această nouă fază în cultura popoarelor occidentale, fusese pregătită îndelung printr'o vieață literară de mai multe secole.

Intâia, în timp, și cea mai însemnată prin valoarea ei intrinsecă și prin influența ei asupra celorlalte literaturi romanice, este literatura franceză.

Această timpurie și bogată desvoltare a literaturii franceze este rezultanta a doi factori puternici, care au mișcat adânc în evul mediu sufletul maselor populare.

Primul este sentimentul religios. In evul mediu, sentimentul acesta era o puternică realitate; mănăstirile erau pline de călugări pioși, iar drumurile care duceau către centrele în care se găseau sanctuarele ridicate în cinstea sfinților, erau împânzite de convoiuri nesfârșite de pelerini. In acest mediu de adânc misticism, au început să se ridice, prin munca închinată Domnului a unor generații întregi de artiști anonimi, acele minunate catedrale gotice, și tot pe atunci clericii au versificat în limba națională, pentru «la sainte plèbe de Dieu», miraculoasele legende hagiografice, păstrate până atunci în limba latină.

Al doilea factor care a grăbit apariția literaturii franceze este instinctul național. Puternica personalitate a lui Carol cel Mare, care a extins hotarele Franței peste Germania, peste Italia și peste o parte din Spania, a trezit în sufletul popular, virtuțile războinice și dragostea pentru «la dulce France». Figura și vitejia lui Carol cel Mare au rămas în amintirea poporului, crescând necontenit în proporții legendare.

Din îmbinarea acestor două sentimente avea să crească cea mai frumoasă și bogată producție epică a evului mediu occidental.

In secolul al XI-lea, când Franța, ajunsă într'o epocă de prosperitate economică și de înflorire culturală, își întinsese dominația în Anglia, în sudul Italiei, în Ierusalim și ajunsese să

impună o dinastie franceză în Portugalia, sufletul popular francez nu se mai putea mulțumi numai cu vieți de sfinți, ci simțea nevoia unor nouă orizonturi literare.

Spre a satisface aceste nouă cerințe sufletești ale societății, jongleurii, care trăiau pe atunci în tovărășia acrobaților și a muzicanților și care desfătau mulțimea în castele, în piețele publice, în popasurile dela mănăstirile jalonate de-a-lungul drumurilor de pelerini, au început să evoce în acordurile viorilor vitejia vremurilor apuse, în așa numitele « chansons de geste ». Eroii centrali ai acestor poeme sunt Carol cel Mare și nepotul său Roland le Preux. Aceștia, idealizați de mai multe generații de clerici, deveniseră prototipul eroismului francez pus în serviciul luptei pentru creștinătate, împotriva păgânismului amenințător: *gesta Dei per Francos*. Sâmburele acestor poeme se desvoltă în imaginația jongleurilor și dă naștere unei bogate eflorescențe epice, care a durat în Franța mai multe veacuri. Baronii lui Carol cel Mare, ctitori de mănăstiri, unde-și aveau morminte mărețe ce deșteptau curiozitatea credulă a maselor populare, sunt prinși și ei în jocul fanteziei creatoare a truverilor. Astfel se formează în jurul mănăstirilor și bisericilor dela răspântiile marilor drumuri de pelerini, cicluri întregi de poeme, care cântă vitejiile baronilor lui Carol cel Mare în luptele cu Sarasinii și nobila ambiție a urmașilor lor de a-și câștiga și ei un loc de cinste în istoria legendară a Franței.

Cu timpul însă, prefacerile aduse în structura societății, prin instituirea cavalerismului și prin frământările cruciatelor, au modificat și sufletul claselor conducătoare și au impus un nou ideal de artă.

Mila pentru cei năpăstuiți, respectul și cultul femeii, pe care cavalerismul le pusese pe primul plan al preocupărilor sale, adusese o îndulcire a raporturilor sociale și mai multă delicatețe și rafinare în sentimente. De altă parte, povestirile miraculoase și descrierile despre frumusețea feerică a Orientului îndepărtat, puse în circulație de cruciați și de pelerini, ațâțaseră curiozitatea, încălziseră imaginația, deșteptaseră gustul pentru aventuri și miraculos. In sfârșit, un curent de înviorare a studiilor clasice, pornit din școalele clericale ale Franței — cu deosebire din Orléans — îndrepta atenția către lirica lui Horațiu, către *Ars Amandi* și *Metamorfosele* lui Ovidiu, către *Aeneida* lui Virgiliu și *Thebaida* lui Statiu. Și atunci din rândurile tineretului, ieșit din aceste școale și care nu-și mai găsea loc în cler, fiindcă era o adevărată pletoră, s'a recrutat o nouă generație de truveri. Aceștia s'au străduit să transpună în literatură năzuințele către o nouă viează literară a lumii elegante din castelele feudale: idealul cavalerismului.

Astfel și-a luat naștere un alt ciclu de poeme, cunoscute sub numele de *romans courtois*, cu subiecte din lumea antică, din Orientul fantastic sau din țara legendară a Bretaniei, ca bunăoară: regele Artur și cavalerii mesei rotunde *les chevaliers de la table ronde* sau *Parceval*, cu atmosfera de mister și misticism a sfântului Graal. Tema acestor romane era, în genere, o acțiune de vitejie cavalerească, scăldată în lumina feeriei și îmbinată cu o dragoste sinceră, curată, plină de loialitate și curtoasie, potrivit cu gustul timpurilor nouă.

In contrast cu această literatură, care exalta sentimentul de vitejie cavalerească și cultul pentru femeie, evul mediu francez a mai cunoscut și un alt gen de poeme versificate, care înfățișau farse picante, menite să scoată în lumină aspectele ridicole ale unor situații sau tipuri reprezentative din societatea timpului, cu deosebire însă viclenia femeilor necredincioase. Sunt așa numitele *fableux* sau *fabliaux*.

O întreagă galerie de tipuri luate din toate clasele sociale ale Franței medievale: cavaleri, țărani, burghezi, călugări, clerici — sunt expuse cu o jovialitate robustă, cu o malițiozitate fină și cu un rar simț al efectelor comice.

Poezia lirică este mai slab reprezentată în Franța medievală. « Les Français n'ont pas la tête lirique », spunea Lanson. Această poezie a ajuns totuși la frumoase realizări în Sud, în Provence, de unde a radiat apoi în toate țările romanice ale Occidentului.

In mijlocul haosului produs de societatea feudală, cavalerismul creease, cu deosebire în Sudul Franței, o societate aristocratică, rafinată, iubitoare de viează frumoasă, de serbări fastuoase și de petreceri intelectuale, în care femeia ocupa primul plan al preocupărilor. Acest cult pentru femeie al societății cavalerești din Provence își găsește expresiunea sa cea mai aleasă în domeniul poeziei lirice pe care autorii înșiși, trubaduri — *trobadori*, cum se numiau în provensală sau *joglarii* — le cântau în sălile somptuoaselor castele, întovărășiți de instrumente muzicale. Tema acestor cântece este dragostea curată, concepută ca un omagiu pe care îndrăgostitul îl închină adoratei, asemănător cu acela pe care cavalerul îl datora seigneurului său.

Din Provença, poezia lirică s'a resfirat în toate țările învecinate. Prin căsătoria Eleonorei de Aquitania cu Ludovic al VII-lea și prin numeroasele relații care uneau Sudul de Nordul Franței, în timpul cruciadelor, lirica provensală a trecut în Nordul Franței, unde a dobândit o notă realistă cu Rutbeuf și mai ales cu Villon, acea bizară figură din a cărei viează de cabareturi și de temniță, în așteptarea spânzurătorii, a țâșnit poezia cea mai mișcătoare prin sinceritatea și duioșia ei.

Din Franța, imbolduri și modele pentru literatura în limba națională s'au răspândit în toate celelalte țări romanice.

In Spania, ca în toate provinciile romanizate, s'a întrebuințat limba latină până târziu în plin evul mediu. Deși elementele din noua limbă plămădită din fuziunea latinei cu idiomele iberice și germanice se furișează încă din veacul al VI-lea în gramatici latine, în compilațiuni juridice, în cartulare și titluri de proprietăți ale mănăstirilor și ale vechilor familii feudale, totuși limba spaniolă nu începe să fie scrisă în literatură decât abia în veacul al VII-lea sub influența epicei franceze. Vechile poeme epice ale Franței au fost aduse în Spania prin jongleurii ce însoțeau convoiurile de pelerini francezi, care veneau în fiecare an să se închine la mormântul Sfântului Iacob din Compostella, prin numeroasele mănăstiri întemeiate de călugării benedictini în regatele creștine ale Spaniei și prin seigneurii francezi atrași de cruciatele deschise împotriva Musulmanilor. Sub aceste influențe au început și în Spania cântăreții populari — *juglares* — să recite și ei, în sunetul instrumentelor muzicale, isprăvile războinice ale regilor spanioli în lupta contra Maurilor, sau fapte de senzație care au sguduit imaginația maselor populare, ca de pildă povestea celor șapte copii ai lui Lara — o vendettă de familie din vechea Castilie. O mare parte din această materie epică a pierit din amintirea poporului.

Totuși din această producție populară a răzbătut până la noi în întregime *Poema* sau *Cantar del Cid*, al cărui erou principal Cid Ruy Diaz — el Campeador — este învingătorul Maurilor și cuceritorul Valenciei, precum și poema înrudită: *El Rodrigo*, care povestește vitejiile din tinerețe ale Cidului, căsătoria lui cu Ximena — temă dramatizată mai târziu în literatura spaniolă de Guilén de Castro și reluată în literatura franceză de Corneille.

Răsunetul mare pe care l-au avut în societatea spaniolă aceste « cantares de gesta » ale juglarilor a ațâțat ambiția clericilor, cari au fost inițiatorii unui nou gen de poeme, cunoscute în istoria literaturii spaniole sub numele de « mester de clerecia » — opera clericilor. Aceste nouă producții epice, care se disting prin elemente mistice și romanești, printr'o compoziție mai

savantă și printr'un stil mai personal, se inspiră din izvoare variate, ca de exemplu din virtuțile ascetice — învăluite în aureola miraculelor — ale legendelor hagiografice sau din vechiul fond al tradițiilor naționale și creștine, exaltând patriotismul castilian, ca de pildă, poema *Fernán Gonzáles*, scrisă la 1236. In sfârșit, alte poeme clericale ne transpun pe tărâmul fabulos al antichității, ca poema lui *Alexandru cel Mare*, inspirată din izvoarele latine și franceze sau *Libro de Apolonio*, al cărui miez este luat din romanul grecesc al prințului sirian Apollonius de Tyr, cel ce își pierde și în cele din urmă, regăsește soția și fiica.

Paralel cu influența literaturii franceze, care venea din Nord, o altă influență de un caracter cu totul deosebit s'a exercitat asupra literaturii spaniole din Sud. Era influența arabă. Arabii cuceriseră Spania, care se afla sub stăpânirea regilor vizigoți, trecuți la creștinism în anul 711, și întemeiaseră acolo califatul de Cordova. Ei aduseseră în Europa strălucitoarea civilizație arabă; împânziseră pământul Spaniei cu canale de irigație, aduseseră și sădiseră pomi roditori din țările calde ale Asiei, ridicaseră moschei și palate mărețe, clădite în stilul lor propriu și înființaseră școli înfloritoare în Cordova și Toledo, în care se studiau, pe lângă Coran, medicina, științele, filosofia și poezia. Cu toată diferența de rasă și religie, totuși prin mijlocirea mozarabilor — creștinii care primiseră de bună voie stăpânirea arabă — a Maurilor rămași în provinciile recucerite de Spanioli și a Evreilor intermediari între creștini și musulmani, limba, arta și literatura spaniolă au suferit o puternică influență arabă. Din această epocă, limba spaniolă păstrează până astăzi o mulțime de cuvinte maure; monumentele spaniole, numite « mozarabe » și « mudejare », se resimt în construcția lor de influența stilului arab în bogăția și finețea ornamentației, iar literatura s'a îmbogățit cu o sumedenie de parabole, de povești și de proverbe orientale.

Această literatură cu caracter didactic și romantic, tradusă în limba latină și spaniolă de către Evreii convertiți la creștinism, a trecut și în celelalte literaturi ale Europei occidentale. Ea a avut o influență puternică asupra literaturii spaniole din vremea Regelui Alfons al X-lea, regele înțelept, care a dat un puternic imbold culturii, luând el însuși parte activă la promovarea ei.

Literatura franceză a trecut de timpuriu și granițele Alpilor. Trubadurii și truverii duceau o vieață de vagabondaj, trecând dintr'o curte seigneurială într'alta, dintr'un oraș într'altul, oprindu-se mai îndelung acolo unde erau primiți cu mai multă căldură și generozitate. Ei însoțeau convoiurile de credincioși pe drumurile lor de pelerinaj către Spania și Roma și, în locurile unde mulțimile poposeau ca să se odihnească, le desfătau recitând, în sunetele vioarelor, poemele epice. Italienii, care trăiau pe atunci încă sub stăpânirea literaturii latine medievale, încep să prindă și ei gust pentru astfel de distracții și încă din secolul al XII-lea, se citează comune care plăteau truveri francezi pentru a desfăta poporul în piețele publice cu cântecele lor. Epica franceză se răspândește în felul acesta în Nordul Italiei și ea pune atâta stăpânire pe spirite, încât se ivesc poeți italieni care, utilizând materialul epic francez, încep să traducă, să prelucreze și compună poeme, într'o limbă pe jumătate italiană, pe jumătate franceză — așa numitul dialect franco-venețian. De altfel clasele superioare ceteau romanele franceze cavalerești și în original și unii scriitori, ca bunăoară profesorul lui Dante, Brunetto Latini, au scris opere în limba franceză, pe care o considerau superioară limbii italiene.

Dar, pe când Nordul Italiei stătea sub influența epicei franceze, Sudul primea impulsiunile și înrâuririle liricii provensale. Truverii provensali găsiseră o primire generoasă în regatul pitoresc al Siciliei, la curtea strălucitoare din Palermo a lui Frederic al II-lea. Acesta, crescut de Papă, era un adevărat poliglot care se complăcea nu numai în discuțiuni științifice cu oameni învățați, pe care-i căuta, dar gusta din plin și fastul sărbătorilor de curte: luptele de turnoi, farmecul poetic al cantilenelor, cântate de trovatorii provansali cu care el însuși se lua la întrecere; și nu numai el, ci și socrul său și copiii săi. In acest mediu, așa de prielnic, sub influența liricii provansale, înflorește prima școală poetică în literatura italiană, cunoscută sub numele de școala siciliană.

Prin numeroasele legături politice și comerciale, care uneau Sicilia cu restul peninsulei, școala siciliană se ramifică și în celelalte curți cavalerești și episcopale din Italia nordică, cu deosebire în Bologna, unde Guido Guinzelli transformă concepția poetică a dragostei, și apoi în Florența, unde, cu Guido Cavalcanti, ajunge la deplină înflorire *il dolce stil nuovo*. Este conceptul dragostei idealizat printr'un fior de misticism, în care icoana femeii adorate apare învăluită ca într'un nimb divin, asemenea Sfintei Fecioare și îngerilor. Această dragoste adâncă și curată, neîntinată prin niciun gând pământesc, și care nu poate încolți — după concepția lor — decât în sufletele nobile și delicate, transformă sufletul poetului, îl înobilează și-l ridică pe un plan superior între divin și uman. « Il dolce stil nuovo » a introdus în literatura italiană nu numai un nou concept de dragoste, dar a creat în același timp și nouă forme poetice pline de gingășie și el și-a găsit cea mai desăvârșită expresiune în lirica dantescă din *Vita nuova* și din *Convivium* și în evocarea Beatricei din *Divina Commedia*.

Deși ivită cea din urmă între literaturile romanice, totuși literatura italiană, într'un secol și ceva, se emancipează de influențele latine, franceze și provansale și își croiește un drum propriu, care-i va asigura un loc de cinste între literaturile occidentale.

Dela acel *Cantico di frate sole* al lui San-Francesco d'Assisi, în care în sufletul serafic al Sfântului, evlavia pentru Creator se contopește cu dragostea frățească pentru Natură, în toată splendoarea și armonia ei intimă, dela acest psalm, mișcător, prin simplitatea lui plină de gingășie și prin adâncimea lui mistică — « le plus beau morceau de poésie religieuse depuis les Evangiles », cum l-a caracterisat Renan — s'a ajuns printr'o frământare de aproape un veac, la minunata poemă alegorică a lui Dante, în care se răsfrânge în ceea ce are mai adânc, nu numai sufletul lui Dante, ci și vieața întreagă a Italiei medievale.

Dar la data când apare în Italia Divina Commedia, pe plaiurile noastre, după un mileniu de sbuciumări, după vălmășagul produs de invazii, abia se limpezeau zările și se iveau cele dintâi înjghebări de stat românesc.

Inainte însă de întemeierea statelor noastre, raze de lumină din Apus ajunseseră, firește, din ce în ce mai palide, până la hotarele noastre, căci Ungurii și Polonii intraseră și ei în sfera de cultură a Occidentului. Ungurii se creștinaseră la începutul secolului al XI-lea, când regele Ștefan cel Sfânt primise dela Papă coroana de rege apostolic. Cu toate că masele populare stărueau încă multă vreme într'o dârză împotrivire față de noua credință, totuși creștinismul în forma catolică se înrădăcinează tot mai adânc la curtea regilor unguri.

Prin creștinarea Ungariei în formă catolică, ordine de călugări franciscani, benedictini și dominicani se așează în țară și aduc cu ei, preocupările erudite ale umaniștilor și atâta cunoștință de limba latină, încât din secolul al XII-lea încep să se scrie în Ungaria cronici latinești — între care și aceea a « notarului regelui Bela IV (1235—1270), cu primele știri despre formațiunile de stat românesc din Ardeal. Pe această

cale, s'a pregătit pătrunderea renaşterii italiene în epoca şi la curtea strălucitoare a lui Matei Corvinul şi în perioada următoare, care va fi ilustrată, între alţii, şi de un vlăstar din viţă domnească a Ţării Româneşti, Nicolae Olahus, corespondentul lui Erasm.

Polonia a intrat în zona culturii latine după creştinarea ei sub regele Mieschka, în anul 966. Pătrunderea Germanilor, din veacul al XII-lea, în ţinuturile polone, şi colonizarea oraşelor a atras după sine clerici şi şcoli, care au întărit cultura latină în această ţară slavă. In secolul al XV-lea, legăturile economice cu Italia deschid drumul Renaşterii în Polonia. Căsătoria lui Sigismund I (1506—1548) cu Bona Sforza şi solicitudinea acordată culturii şi artei de Sigismund August (1548—1572) şi de Ştefan Bathory (1575—1585) au înlesnit trimeterea tineretului polon la universitatea din Padova şi venirea erudiţilor şi artiştilor italieni la curtea regilor poloni.

Dar, înainte de aceste vremuri, în sec. al XIII-lea faţă de cultura latină pe care ne-o ofereau vecinii Unguri şi Poloni, mult mai interesante erau perspectivele pe care ni le deschidea Sudul Dunărean bizantino-slav.

ORIENTUL BIZANTINO-SLAV

LITERATURA BIZANTINĂ

Literatura bizantină, în zona căreia am fost cuprinşi dela începuturile organizării noastre în stat, în împrejurări pe care le vom vedea îndată, este cu mult anterioară literaturilor romanice din Occident.

Se ştie că, după căderea Romei, graniţele imperiului roman au fost invadate de barbari care s'au aşezat şi au luat în stăpânire provinciile imperiului de Apus. A trebuit să treacă vreme de câteva veacuri până ce popoarele germanice cuceritoare să fie convertite la creştinism şi până să se facă fuziunea deplină între cuceritori şi cuceriţi. Limbile neolatine, ale căror urme se văd timid în documentele latine din secolul al VI-lea, apar scrise abia din secolul al VIII-lea, iar cele dintâi manifestări literare apar în Franţa secolului al X-lea.

Cu totul altfel se înfăţişează lucrurile în Bizanţ. După înpărţirea imperiului roman în două, sub urmaşii lui Teodosiu cel Mare, la anul 395, imperiul de răsărit cu capitala sa Constantinopolul, şi-a continuat existenţa de sine stătătoare încă un mileniu după căderea Romei sub barbari. Până în secolul al VII-lea imperiul de Răsărit avea un caracter roman: împăratul era roman, înalţii demnitari, administraţia, organizaţia armatei şi a marinei, legislaţia, cu un cuvânt, întreaga structură a statului era romană. După secolul al VII-lea când partea de Nord a Peninsulei Balcanice este cucerită de Slavi, şi prin aceasta populaţia romanică a imperiului este scăzută, statul pierde repede caracterul roman. Masele populare ale imperiului erau din punctul de vedere al rasei foarte amestecate. Grecii nu aveau, fireşte, majoritatea, dar civilizaţia, cultura, limba, literatura era toată grecească la pătura cultă a tuturor raselor. De aceea după secolul al VII-lea, imperiul se grecizează repede. Limba de stat, vorbită în toată întinderea imperiului de Răsărit, rămâne greaca. Aceasta a contribuit ca legătura cu cultura clasică elină să fie neîntreruptă în Bizanţ, cu atât mai mult cu cât Bizanţul reunia în graniţele sale toate metropolele lumii vechi în care înflorise elenismul: Atena, Alexandria, Antiohia. Literatura greacă era — alături de sfânta scriptură şi de sfinţii părinţi — baza educaţiei tineretului în şcoalele Bizanţului. Bibliotecile bizantine cuprindeau toate comorile scriitorilor antici, copiate frumos şi îngrijit în manuscrise preţioase; numai biblioteca imperială din Constantinopol conţinea peste 30.000 de volume.

Pe acest fond străvechiu de cultură elenică s'a suprapus apoi creştinismul, care a pătruns aşa de adânc în sufletul poporului, încât a format – după cum vom vedea îndată — una din trăsăturile caracteristice ale culturii bizantine.

In sfârşit, vecinătatea imperiului cu vechile culturi ale Orientului şi ramificaţiile lumii elenice în Asia Mică şi Egipt au înlesnit pătrunderea elementelor asiatice şi africane în civilizaţia bizantină. Încă de pe timpul când Alexandru cel Mare cucerise Asia Mică şi Egiptul, cultura greacă, superioară culturilor autohtone, s'a impus în Asia apuseană şi în Nordul Africei. In marile centre din Siria, Asia Mică şi Egipt; în Antiohia, Alexandria, Edesa, erau şcoale superioare greceşti, în care se comentau Platon şi Aristotel şi în care se îngrămădea la studii — alături de Greci — tineretul neelenic. In epoca de tranziţie dela cultura grecească la cea bizantină, cei mai de seamă scriitori, un Plotin, întemeietorul neoplatonismului, un Origen, un Ioan Hrisostomul, un Romanos, un Ioan Damasceanul, sunt greci din Orient sau orientali grecizaţi. Este lesne de înţeles că orientalii grecizaţi: Evrei, Sirieni, Armeni, Copţi, Persani care, câştigaţi la elenism, scriau în limba Bizanţului, introduceau în operele lor, de multe ori fără să-şi dea seama, elemente din cultura şi limba lor maternă. De altă parte relaţiile politice şi economice ale Bizanţului cu curţile strălucitoare din Bagdad şi Damasc au adus în civilizaţia bizantină şi influenţe arabe, care au atins, după cum s'a observat în timpurile din urmă, chiar şi marea epopee populară Digenis Akritas [1].

Astfel, pe când în Occidentul romanic, popoarele ieşite din contopirea elementului barbar cuceritor cu cel latin autohton abea îşi căutau în tradiţia romană şi creştină sâmburii unei culturi proprii, Bizanţul, prin fuziunea literaturii şi a filosofiei greceşti cu tradiţii literare latine, cu creştinismul şi cu literaturile vechiului Orient, devenise farul celei mai strălucitoare civilizaţii, care a luminat evul mediu european între veacurile al V-lea şi al XI-lea.

In acest răstimp, literatura bizantină s'a manifestat cu deosebire pe trei tărâmuri: istoric, religios şi beletristic.

Mai întâiu în istorie.

Bizanţul, aşezat la graniţele de Răsărit ale civilizaţiei europene şi în punctul ei cel mai primejduit, a avut o vieaţă dramatică plină de sbuciumări. El a îndeplinit în istoria omenirii o dublă menire: a apărat creştinismul împotriva ereziilor care veneau să-i surpe mereu temeliile şi a apărat civilizaţia europeană împotriva necontenitelor asalturi date de popoarele barbare din Nordul Dunării şi de Musulmanii din Asia Mică. Acest rol milenar în apărarea creştinismului şi a culturii europene a fost cu atât mai greu de îndeplinit, cu cât împăraţii bizantini au avut de cârmuit popoare de rasă şi civilizaţie diferită peste care se suprapunea tot mai mult cultura grecească. Acest mozaic pitoresc de popoare diferite, aceste necontenite conflicte de rase, de religii, de civilizaţii, precum şi tragediile din jurul scaunului imperial, au oferit unor scriitori de real talent, cele mai interesante subiecte din câte a cunoscut istoria omenirii. Şi ceea ce nu trebue pierdut din vedere e că mai toţi aceşti istorici au văzut desfăşurându-se sub ochii lor evenimentele pe

[1] H. Grégoire, *Byzantion*, X (1935), p. 336.

care le-au povestit și la care au luat parte activă ei înșiși. Astfel Procop era secretarul generalului Belisarie, pentru care avea o profundă admirație și pe care l-a însoțit pe câmpurile de luptă din Asia, Africa și Italia. Mihail Psellos, un om de o cultură vastă și variată, profesor la Academia din Constantinopol, a fost secretarul împăratului Mihail Calafatul, educatorul lui Mihail VII Tarapinakes, și a devenit prim-ministru și arbitru al politicei imperiale în domnia mai multor împărați. George Akropolites a primit din partea elevului său, împăratul Teodoros, sarcina de a conduce războiul împotriva despotului de Epir și a căzut prizonier în mâinile dușmanilor. După liberarea sa, sub Mihail al VIII-lea, a renunțat la militărie pentru care nu prea avea aptitudini, și a ocupat un loc de frunte în diplomația imperiului. Nikifor Vrienios, pentru valoarea lui militară și pentru abilitatea lui oratorică, a fost ales de împăratul Alexie Comnenul ca soț al fiicei sale, Ana. Ana însăși, soția lui Vrienios, femeie de o rară cultură, a completat opera soțului său, reconstituind, după mărturiile celor ce au însoțit pe tatăl său în războaie și după acte oficiale din arhivele Statului, cu un simț firesc de pietate, domnia tatălui său. Un alt istoric de seamă a fost împăratul Ioan Cantacuzino, care după o domnie sbuciumată de necontenite lupte, a renunțat la tron, retrăgându-se într'o mănăstire din Muntele Athos și, în sfârșit, ultimul cronicar bizantin, George Frantzes, pe care-l va folosi la noi Constantin Căpitanul Filipescu, a fost secretarul lui Manuel al II-lea și mare logofăt la curtea lui Ioan al VIII-lea; el a părăsit patria fugind în Italia, după căderea Constantinopolului sub Turci.

Cum se poate vedea din această simplă înșirare a câtorva din cei mai de seamă cronicari, istoria Bizanțului a avut norocul să fie scrisă de oameni care nu numai că au fost părtași la evenimente, dar care au condus chiar destinele imperiului. Chiar dacă obiectivitatea și sinceritatea este la unii pe planul al doilea, totuși înțelegerea evenimentelor, povestirea lor însuflețită de episoade caracteristice și de situațiuni dramatice, expusă într'un stil format după modelul istoriografiei clasice grecești, au smuls accente de prețuire și de admirație celor mai de seamă bizantinologi ai vremurilor noastre:

« Dacă se compară — spune unul din ei — marii istorici din sec. al VI-lea bizantini: Procop, Agathias, Menandru și mai târziu un Psellos, un Cinnamus, un Nicetas, cu marii istorici ai Occidentului latin, care fură contemporanii lor, incontestabil că Grecii se așează la un nivel intelectual cu mult superior, prin priceperea politică, prin finețea psihologiei, prin simțul compoziției, prin talentul stilului » [1].

Nici măcar nu începuse în Occident istoriografia în limba națională când în Bizanț, cronografi ca Ioan Malalas din Antiohia în sec. VI—VII-lea, Gheorghe Amartolos (amartolos = păcătosul, atribut de umilință purtat de călugări) din sec. IX-lea sau Constantin Manasses din sec. al XII-lea, compilând sfintele Scripturi cu textele apocrife, cu istoria antică și legendele bizantine au întocmit, pe gustul maselor populare, vaste repertorii de istorie universală, începând dela creațiunea lumii și mergând până în vremea lor.

După istoriografie, un alt domeniu literar în care s'a manifestat în chip strălucit cugetarea și sufletul bizantin, pasionat pentru probleme de ordin mistic, a fost teologia. Una din grijile constante ale marilor teologi bizantini a fost lupta contra ereziilor, care amenințau creștinismul în forma lui ortodoxă. Ereziile s'au născut, după cum se știe, din încercările de a fuziona creștinismul cu filosofia și dialectica elină și cu credințele religioase ale popoarelor convertite. Elementele eterogene care se infiltrau pe această cale în creștinism în epoca formațiunii sale, erau în unele ținuturi așa de importante, încât îl deviau necontenit dela linia statornicită prin tradiția evanghelică. Aceste devieri dela tradiția fixată, care stricau puritatea învățăturilor Mântuitorului, au constituit ceea ce se numește în istoria bisericii: ereziile. Cea mai răspândită erezie a fost gnosticismul, născut în primele trei veacuri în mediul îmbibat de sincretism religios al ultimelor curente de filosofie elină ce căutau în mitologiile vechiului Orient alegorii și simboluri.

Gnosticii, pretinzând că dețin o revelație specială dela Apostoli, puseseră în circulație, sub numele persoanelor biblice, mii de scrieri apocrife: Apocalipsul lui Adam, Evanghelia Evei, Evanghelia lui Andrei, a lui Bartolomeiu, Tadeu, Filip, Petre, etc.

Impotriva acestei literaturi eretice luaseră poziție marii părinți ai bisericii din secolul al IV-lea și al V-lea care au constituit epoca de aur a patristicei grecești: Sf. Atanasie, Grigore de Nazianz, Sf. Vasile cel Mare, Grigore de Nissa, a cărui operă a intrat de timpuriu în literatura românească, Ciril de Alexandria, Sf. Ioan Hrisostomul, Sf. Epifaniu. Ei au dus, prin scrierile lor polemice, luptă înverșunată împotriva ereziei și au fixat, prin scrierile lor dogmatice, principiile fundamentale ale credinței, socotite apoi de urmași ca fiind de o autoritate indiscutabilă, deci de nestrămutat.

In epoca bizantină, biserica a continuat să fie sguduită necontenit de forme nouă ale ereziilor: monofizism, care susținea că Domnul nostru Isus a avut o singură natură: cea omenească; monothelism, care nu recunoștea în Mântuitorul decât o singură voință, deși admitea în el două naturi: cea divină și cea umană; iconoclasm, care nu admitea cultul Sfintei Fecioare și al icoanelor, considerate ca idolatrie; bogomilismul, o erezie născută din fuziunea dualismului persan cu creștinismul.

Teologii bizantini, întemeindu-se pe scrierile patristice, au continuat lupta împotriva acestor noui erezii, până la deplina lor exterminare. Lupta aceasta împotriva ereziilor și pentru fixarea punctului de vedere ortodox în chestiunile atacate a dat naștere unei bogate literaturi de polemică și dogmatică, în care s'au distins teologi de frunte, ca Leontius din Bizanț în secolul al VI-lea; Maxim Confesorul, în secolul al VII-lea; din opera lui avem traduceri în literatura noastră încă din secolul al XVII-lea; în secolul al VIII-lea: Ion Damasceanul și Teodor Studitul; Patriarhul Fotios; în secolul al IX-lea: Euthimie Zigabene contemporanului Alexe Comnenul, a cărui operă, « *Panoplia dogmatică* », a fost tipărită pentru întâiași dată, în limba greacă, la noi, în Târgoviște, la 1711; și, în sfârșit, Palamas, Cantacuzino și Cabasilas, în secolul al XIV-lea.

Insă genul în care literatura bizantină s'a ridicat pe culmile cele mai înalte e poezia religioasă, menită să însoțească serviciul divin: imnografia. Lirismul religios bizantin este atât de bogat, atât de variat și așa de frumos, încât a stârnit admirația chiar a adversarilor bisericii ortodoxe. Iată ce spune în această privință un călugăr francez, Edmond Bouvy [1]:

« Occidentul nostru are nevoie de poezie; lumea profană este foarte îmbătrânită, foarte desamăgită (desenchanté), pentru a ne mai da poeți lirici, știința sacră este ea însăși amenințată prin pozitivismul năvălitor. Trebue să căutăm undeva într'o literatură încă necunoscută, elanurile inimii, efuziunile sufletului în rugăciune. Ori, Orientul păstrează în rezervă, în cărțile sale liturgice, acest lirism care ne lipsește...; în Grecia bizantină, o ceată nenumărată de melozi, cu principiile lor, care formează un cor și corifeul lor, Sfântul Romanos, cel mai mare dintre poeții noștri creștini. Trebue să salutăm toate aceste nume, să aplaudăm toate aceste glorii, să ascultăm cu transport toate aceste cântece ».

[1] Charles Diehl, *Byzance. Grandeur et décadence.* Paris, Flamarion, p. 271.

[1] *Études préparatoires au pèlerinage eucharistique de Jérusalem*, Paris, Boeme Presse, 1893, p. 226; vezi *Poètes et mélodes*, Nîmes 1886, p. 347.

Producţia imnografică bizantină se leagă în obârşia ei de poezia religioasă siriacă şi prin aceasta de poezia semitică, în special de psalmii ebraici. Fruntaşul poeziei sacre din Bizanţ, Romanos — despre care a fost vorba şi pe care toţi bizantinologii şi chiar teologii catolici îl consideră ca pe cel mai mare poet sacru nu numai al Bizanţului, ci şi al întregii lumi medievale — era evreu din Siria trecut la creştinism şi stabilit apoi ca diacon în Constantinopol. El a adoptat pentru imnul sacru versificaţia populară, care se întemeia, nu pe cantitatea silabelor — lungi sau scurte — ci pe ritmul silabic care se obţine căutând efectul musical în numărul egal al silabelor din aceeaşi strofă şi în succesiunea regulată a silabelor accentuate şi a celor neaccentuate [1]. Dela el ne-a rămas, între altele, condacele şi icoasele dela Naşterea Mântuitorului, din Duminica Floriilor, din Vinerea Patimilor, şi din Duminica Paştilor.

Opera lui a fost continuată de alţi melozi, Teodor Studitul care a compus cea mai mare parte din cântările prohodului, Casia, despre care legenda spune că era gata să se urce pe tronul Bizanţului, dar îl pierdu din pricina unui răspuns mândru pe care-l dădu împăratului ce-i oferea cu mărul de aur, mâna sa.

Poezia religioasă bizantină capătă un nou avânt cu Andrei de Creta, alcătuitorul canonului — formă complexă a cântecului religios alcătuită din 9 ode, modelate după strofe tipice numite irmoase, constituind toate laolaltă un grup organic, cu o melodie unică — şi apoi cu continuatorii acestuia: Ioan Damasceanul, întocmitorul Octoihului, care este şi azi în uzul ritualului ortodox, precum şi al cântărilor de înmormântare, Cosma Damasceanul, Iosif Imnograful, alcătuitorul canoanelor pentru fiecare zi a săptămânii. Ba, ceeace este semnificativ, în această muncă de slăvire a Mântuitorului au adus contribuţia lor chiar împăraţii bizantini, ca Constantin Porfirogenetul şi Leon Înţeleptul, autorul canonului din Duminica Floriilor.

Şi în omiletică Bizantinii stau pe o treaptă mai înaltă decât Occidentalii. Marii lor oratori bisericeşti, crescuţi în filosofia şi retorica elenică, dar inspiraţi de puritatea învăţăturilor evangelice, au pus în lumină înălţimea dogmei şi moralei creştine cu o vervă care, peste veacuri, a avut şi are încă o rezonanţă puternică în sufletul lumii ortodoxe. Efrem Sirul, Vasile cel Mare, Grigore dela Nisa, Ioan Hrisostomul, Ioan Damasceanul, Ioan Caleca a cărui operă stă la baza Evangheliei cu învăţătură a lui Coresi, Mihail Peloponesianul, Ilie Miniat, contimporanul lui Antim Ivireanu şi mulţi alţii au ilustrat amvonul bisericii ortodoxe şi ne-au lăsat predici de o rară frumuseţe, care se resfrâng — după cum se va vedea — în cazaniile noastre.

Pentru a stimula virtuţile creştineşti în sufletul maselor populare, Bizantinii au plăsmuit legendele învăluite în nimbul miraculosului creştin ale Sfinţilor martiri şi asceţi, colecţionate în mineele care se citesc azi în bisericile noastre sau patericurile schitice lavsaicurile sau limonariile — mărginite numai la viaţa şi gândurile marilor asceţi.

Şi pe tărâmul literaturii de imaginaţie, Bizantinii au produs opere de seamă. In secolul al XII-lea, rapsozii bizantini ai maselor populare au alcătuit o mare epopee, *Digenis Akritas*, în care se cântă vieaţa de aventuri şi eroism a comandanţilor dela graniţele imperiului.

Poezia epică şi-a găsit însă expresiunea ei cea mai nimerită în roman. Romanul şi-a luat naştere în epoca de decadenţă a culturii clasice greceşti. Deşi în germene era cuprins în unele episoade din poemele homerice, în idila din perioada alexandrină, în poveştile milesiane sau în miturile alegorice plăsmuite de filosofii greci, pentru a expune în forma plăcută a ficţiunii o doctrină metafizică sau morală; totuşi, ca gen literar de sine stătător, romanul nu s'a constituit decât la începutul erei creştine. Cel mai vechiu, din care însă nu ni s'a păstrat decât un fragment, este romanul istoric al lui *Ninus şi Semiramida*, alcătuit, după toate probabilităţile, la jumătatea secolului I-iu al erei noastre. Cel mai izbutit, după pastorala *Daphins şi Chloe*, şi cel care a avut un răsunet mai puternic în literatura bizantină şi chiar în literaturile moderne este *Aethiopica* lui Heliodor sau « Teagen şi Haricleea », care a sugerat lui Dimitrie Cantemir, după cum însuşi o spune, planul operei sale *Istoria ieroglifică*. Acest roman de dragoste, prin înlănţuirea de incidente multiple şi variate, prin tendinţa de a încorda atenţia în desfăşurarea unor situaţiuni senzaţionale şi a unor conflicte neaşteptate, încheiate, spre satisfacţia cetitorilor, printr'un desnodământ fericit, a fost mult gustat şi a găsit imitatori în literatura bizantină. Scriitori ca Teodor Prodromos, Nicetas Eugenianos, Estaţiu Macrembolites şi alţii — unii în versuri, alţii în proză — imitând pe Heliodor, au scris peripeţiile încurcate ale perechilor de îndrăgostiţi, care surprinşi pe mare de furtună, cad în mâna piraţilor, ajung sclavi şi, în cele din urmă dobândesc libertatea, se regăsesc şi se căsătoresc.

In secolul al XIII-lea, când Constantinopolul cade sub Latinii cruciatei a IV-a şi când imperiul bizantin este împărţit între cuceritori, împreună cu cultura şi obiceiurile popoarelor romanice din Occident, încep să pătrundă, în limanurile bizantine, şi influenţe literare.

In aceste împrejurări, romane cavalereşti franceze ajung să fie prelucrate şi traduse în versuri bizantine, precum: *'Ο πρεσβύτης ἱππότης*, Bătrânul cavaler — un roman din ciclul legendelor arturiene, cu cavalerii mesei rotunde (les chevaliers de la table ronde), prelucrarea liberă şi prescurtată a romanului francez dela sfârşitul secolului al XII-lea; *Gyron le courtois* sau *Florio şi Plaziaflora*, o reelaborare a legendei provensale: *Floire et Blanchefleure* sau *Imberie şi Margarona*, o altă prelucrare în versuri a celebrului roman cavaleresc dela sfârşitul evului mediu, *Pierre de Provence et la belle Maguelonne*, intrat şi în limba română, sau, în sfârşit traducerea în versuri a *romanului Troiei*, alcătuit în Franţa în secolul al XII-lea de truverul normand Benoist de Sainte-Maure, după izvoare latine.

Anterioară cu cinci veacuri literaturilor romanice din Occident, literatura bizantină ajunsese deci la o înflorire mai bogată.

Şi în artă, Bizanţul era la această epocă superior Occidentului. Elemente din arta bizantină au pătruns de timpuriu prin Veneţia şi prin stăpânirile bizantine din Italia, în arta evului mediu occidental.

De altă parte, capitala imperiului — aşezată într'unul din cele mai pitoreşti decoruri, cu ţărmul Asiei în faţă, era cea mai frumoasă cetate a evului mediu. Cupolele aurite ale bisericilor, galeriile şi arcadele palatelor de marmoră, cu splendide grădini pe ţărmul mării de Marmara, pieţele largi ca, de pildă, vestita Augusteon — un fel de San Marco a vechiului Bizanţ — toată acea bogăţie de marmoră, aur şi mozaicuri, ne face să înţelegem prestigiul de care se bucura pe timpul său civilizaţia bizantină. Măreţia şi frumuseţea Constantinopolului era cântată în romanele courtois ale Franţei medievale şi în bilinele ruseşti. Iar mai târziu, în secolul al XIII-lea, când Latinii cruciatei a IV-a cuceresc Constantinopolul, rămân uimiţi de cele

[1] Legenda povesteşte că venind din Siria în Constantinopol ca diacon în biserica Sfânta Născătoare, a început să compună imnuri sacre a căror melodie era însă aşa de stângace, încât stârnea râsul. Intr'o noapte din ajunul Crăciunului, pe când dormea, îi apare dintr'odată în vis Sfânta Fecioară care-i întinde un sul de hârtie, silindu-l să-l înghită. Il înghite şi deşteptându-se, sub stăpânirea unei puternice emoţii mistice, intră în biserică şi urcându-se în amvon, cântă celebrul imn: *Ἡ παρθένος σήμερον* (= Astăzi Sf. Fecioară). Astfel, prin darul divin – după legendă – a alcătuit el mii de imnuri, care au pătruns în liturghia ortodoxă şi i-au asigurat un loc între sfinţi.

ce văd în capitala imperială; unul dintre aceştia — care a fost cronicarul francez Villehardouin — scrie « Rien de pareil ne se peut trouver en un autre pays ».

BIBLIOGRAFIE. Pentru istoria literaturii bizantine cea mai bună operă este până acum tot Krumbacher, *Geschichte der byzantinischen Litteratur*, care are pentru fiecare capitol o bogată bibliografie. II. Aufl. München 1897. O lucrare sumară, mai nouă: Giovanni Montelatici, *Storia della letteratura bizantina* (324 1453). Milano Ulrico Hoepli, 1916. O sinteză asupra civilizaţiei bizantine: Ch. Diehl, *Byzance. Grandeur et décadence*, Paris, Flamarion, p. 271. Foarte preţioase date privitoare la importanţa Bizanţului pentru noi şi la legăturile literaturii noastre cu cultura bizantină se găsesc la D. Russo, *Elenismul în România*. Bucureşti, 1912, reprodus şi în *Studii istorice greco-romane. Opere postume*. II, p. 487 - 541. Bucureşti 1935. Fundaţia pentru literatură şi artă « Regele Carol II »; N. Iorga, *Byzance après Byzance*, Bucarest 1935. Pentru imnografie în legătură cu ritualul nostru: Preotul Prof. Petre Vintilescu. *Despre poezia imnografică din cărţile de ritual şi cântarea bisericească*, Bucureşti, 1937.

LITERATURA SLAVILOR SUD-DUNĂRENI

Din cele expuse în capitolele precedente s'a putut vedea că literaturile romanice, emancipându-se de sub tutela limbii latine, apar târziu, abia în secolul al X-lea. Până la această epocă, Bizanţul însă, care îşi plămădise o civilizaţie proprie din fuziunea clasicismului grec cu creştinismul şi cu străvechile culturi ale Orientului, avusese o evoluţie literară de cinci veacuri. In secolul al VI-lea, când în Italia şi în Spania abia se furişau în documente latine urmele nouilor limbi romanice, Bizanţul se putea mândri cu melozi ca Romanos, pe care nu numai bizantinologii, ci chiar şi teologii catolici îl socotesc ca pe cel mai mare poet al creştinătăţii din toate vremurile. Până în veacul al XIII-lea, când în Occidentul romanic apar primii cronicari — în Spania, Alfons al X-lea cu cronica generală a Spaniei, în Franţa cronicarii cruciadei a IV-a cu Villehardouin în frunte, — istoriografia bizantină dăduse pe cei mai de seamă reprezentanţi ai săi.

Şi în ceea ce priveşte epica, literatura bizantină putea sta cu cinste alături de literaturile romanice, căci dacă bogata eflorescenţă a chanson-elor de geste şi a romanelor courtois din Franţa medievală s'a răsfirat în toate literaturile Occidentului neolatin, Bizanţul în schimb produsese marea epopee populară, *Digenis Akritas*, precum şi o serie de romane, imitate după Ethiopica lui Heliodor, care încep să se eşaloneze încă din veacul al V-lea.

Şi, dacă, după căderea Constantinopolului sub Latinii cruciadei a IV-a, pătrund în literatura bizantină câteva teme din ciclul romanelor courtois, nu-i mai puţin adevărat că şi literatura bizantină a transmis epicei franceze medievale o serie de motive în opere ca: *Cligès* a lui Chrétien de Troyes, *Athis et Prophilias* a lui Alexandre, *Partenopeu*, *Hippomédon* et *Protésilaus* ale lui Huon de Rotelande, *Cléomadès* a lui Adenet le Roi, *Florimont* al lui Aimon de Varenne şi acel celebru în evul mediu *Roman de sept-sages* — Sindipa al nostru — care a colindat prin toate literaturile Occidentului.

Privită astfel în întregul său, literatura bizantină, anterioară cu cinci veacuri literaturilor romanice, s'a desvoltat pe o linie de evoluţie ascendentă şi atinsese în evul mediu în unele domenii — ca de exemplu, în cel religios şi în cel istoric — culmi mai înalte decât literaturile Occidentului.

Dacă la această strălucire culturală adăugăm frumuseţea pitorească a Constantinopolului, atunci înţelegem farmecul pe care Bizanţul îl exercita asupra popoarelor păgâne dela graniţele imperiului. Cel dintâi dintre popoarele slave din Sudul Dunării, care au îmbrăţişat creştinismul oficial au fost Bulgarii. In 864, Principele Boris al Bulgariei, folosindu-se de încheierea păcii cu Bizantinii, se botează având ca naş pe însuşi împăratul bizantin Mihail. Creştinismul dobândeşte însă un puternic avânt în Bulgaria sub fiul lui Boris, sub ţarul Simion, prin munca de cultură a discipolilor lui Chiril şi Metodiu. Fraţii Chiril şi Metodiu erau fiii unui înalt funcţionar grec din Salonic. Cunoşteau probabil limba slavă din copilărie, fiindcă în veacul al IX-lea populaţia slavă se întindea până sub zidurile Salonicului. Dobândiseră la Constantinopol o solidă educaţie religioasă sub călăuza marelui patriarh Fotie; călătoriseră apoi pe la mănăstirile din Asia Mică, unde se iniţiaseră în vieaţa ascetică şi încercaseră să aducă la creştinism pe Cazarii dela nordul Mării Negre. Ei aveau astfel reputaţia unor adevăraţi apostoli când, în anul 860, Principele Moraviei, Rostislav, cere din Bizanţ misionari creştini, care să cunoască limba slavă.

Creştinismul pătrunsese în Moravia din ţările germanice, dar întâlnea obstacole în expansiunea lui, nu numai din pricină că Moravii păgâni erau în lupte continue cu Germanii, dar şi din pricină că misionarii germani nu cunoşteau limba poporului pe care voiau să-l evanghelizeze.

Fraţii Chiril şi Metodiu petrecuseră vreo trei ani pentru a traduce sfintele scripturi în limba slavă, inventând pentru aceasta alfabetul glagolitic şi în 863 plecară în Moravia. Propaganda lor avu un succes strălucit, dar după ce moare Rostislav, în sbuciumările politice care urmează, liturghia slavă începe să fie atacată din ce în ce mai înverşunat de către clerul german catolic.

Persecutaţi şi isgoniţi din Moravia, discipolii lui Metodiu se refugiază în Macedonia şi apoi în Bulgaria, care tocmai fusese câştigată la creştinism. Ei găsesc aci, sub domnia lui Simion, care se urcase pe tronul Bulgariei după Boris în 893, târâmul prielnic pentru o spornică activitate culturală. Simion îşi făcuse educaţia în Bizanţ; se deprinsese din copilărie cu operele lui Aristotel şi cu discursurile lui Demosthene şi dobândise atâta cultură grecească, încât un sol contemporan german, al regelui Otto I, de origine longobardă, Luitprand, ne spune că Bizantinii îi socoteau pe jumătate grec. Hotărît să ridice starea culturală a poporului său, el introduce la curtea din Preslav, capitala ţării, pompa şi ceremonialul bizantin, înalţă arhiepiscopatul bulgar la rangul de patriarhie, proclamând autocefalia bisericei bulgare (917), zideşte biserici şi palate, organizează biblioteci şi stimulează cu avânt opera de transplantare a literaturii bizantine, punându-se el însuşi la muncă. Dela el a rămas în literatura bulgară traducerea a 135 de discursuri ale Sf. Ioan Hrisostomul, reunite sub numele de *Zlatostruja* (valul de aur).

Sub acest Principe înţelept, pe care un panegirist bulgar contemporan îl numeşte « noul Ptolomeu », discipolii lui Metodiu sunt bine primiţi. Incurajaţi de ţar în munca lor de cultură, ei dau atâta strălucire domniei lui Simion, încât toţi slaviştii o numesc epoca de aur a literaturii bulgare. Biserica bulgară recunoscătoare pentru munca lor îi cinsteşte în frunte cu cei doi apostoli Chiril şi Metodiu sub numele de *svĕtii sedmipocĕtni* (grupul celor 7 sfinţi).

In fruntea acestor discipoli stă Climent, care a dat fiinţă slavă în Macedonia, episcopatului din Ohrida. El a lăsat o serie de suri şi biografia apostolilor Chiril şi Metodiu, alcătuite cu elemente legendare după modelul hagiografiei bizantine, cuprinzând discuţiuni dogmatice, ca de pildă, disputa lui Chiril cu Saracinii, cu Cazarii, cu clerul latin din Veneţia.

In aceeaşi epocă a lui Simion, trăieşte şi Ioan Exarhul — un fel de patriarh al Bulgariei care a transpus în literatura bulgară partea care interesa mai mult poporul său din opera fundamentală de dogmatică a Sfântului Ioan Damasceanul.

Era firesc ca în epoca de creştinare a poporului bulgar toată strădania cărturarilor să fie pusă cu deosebire în serviciul operei de tălmăcire a tot ceea ce putea întări noua credinţă. Munca desfăşurată în această privinţă este uriaşe pe toate târâmurile literaturii religioase. Astfel, în afară de cărţile fundamentale

toate laturile dela răsărit până la apus şi dela amiazăzi până la amiază noapte... şi toate sfintele biserici le hrănia ». La sfinţirea mănăstirii Curtea de Argeş au fost de faţă toţi egumenii muntelui Athos în frunte cu preotul Gavril.

Vestea despre sfinţenia vieţii ascetice din muntele Athos ajunsese chiar până în ţinuturile nord-vestice ale Ardealului, în Maramureş. In anul 1391 se afla la Constantinopol Drag, fiul lui Sas, descălicătorul Moldovei. Ei străbătuse drumul până acolo — după cum aflăm din gramata Patriarhului Antonie — ca să închine ctitoria familiei lui mănăstirea Sf. Mihail din Peri, Patriarhiei din Constantinopol.

Paralel cu aceste legături religioase merg şi legăturile politice.

Vestea despre măreţia Bizanţului ajunsese până la curţile domnilor noştri şi avem mărturii contemporane din izvoare bizantine că înainte de căderea Constantinopolului sub Turci, Domnii noştri îşi trimiteau copiii în marea cetate de cultură. Cronicarul bizantin Duca ne spune că unul din fiii lui Mircea cel Mare îşi făcea ucenicia armelor, în tovărăşia unor tineri compatrioţi, la curtea împăratului bizantin Ioan al VIII-lea, ca ofiţer în garda imperială. Acelaşi cronicar bizantin adaugă mai departe că în luptele pe care Bizantinii le-au purtat cu Turcii, care puseseră piciorul în Europa, a luat parte şi un nepot al lui Mircea, Dan, care s'a luptat cu atâta vitejie, încât împăratul i-a pus la îndemână una din cele mai mari corăbii ca să se întoarcă în patrie.

Dar, din nenorocire, aceste legături directe cu Bizanţul, aceste frumoase perspective care se deschideau pentru cultura noastră sub Mircea cel Mare sunt în curând rupte prin invazia turcească şi prin cucerirea Constantinopolului. Prăbuşirea Constantinopolului a hotărît definitiv aşezarea Turcilor în răsăritul Europei.

Incepând cu anul 1393, când Bulgaria intră în stăpânire turcească, şi sfârşind cu anul 1498, când Zeta, ultimul colţ de stăpânire creştină, îşi pierde independenţa, toată Peninsula Balcanică ajunge sub dominaţie musulmană. Cu aceasta se pune capăt culturii strălucitoare a Bizanţului.

Abia intraserăm în zona culturii bizantine, şi aceasta se stinse sub apăsarea turcească. Bizanţul mort nu mai putea înviora literaturile sud-slave la care noi ne adăpaserăm şi care ele însele, lipsite de sprijinul statului, intraseră în agonie. Izolaţi de latinitatea catolică a Occidentului prin ortodoxismul nostru, noi continuăm să vieţuim timp de câteva veacuri din fărămiturile unei culturi formate în plin evul mediu şi care la începuturile culturii moderne se stinsese. De aci caracterul atât de deosebit faţă de literaturile Apusului şi, în acelaşi timp, atât de medieval al literaturii noastre până în pragul secolului al XIX-lea.

CUCERIREA TURCEASCĂ ŞI CONSECINŢELE EI PENTRU CULTURA POPOARELOR BALCANICE

Căderea imperiului bizantin şi a statelor sud-dunărene sub Turci a pus capăt literaturii bizantine din care se alimentau culturile slave ortodoxe şi a schimbat cu totul faţa răsăritului european.

Aşezarea Turcilor pe ţărmurile Bosforului, după căderea eroică sub zidurile cetăţii a ultimului împărat bizantin, a avut consecinţe catastrofale pentru cultura popoarelor creştine din Peninsula Balcanică. « In aceste zile fatale multe capodopere ale spiritului omenesc fură pierdute pentru civilizaţie », spune unul din istoricii imperiului bizantin[1]. Cărţile au fost arse, evangheliile ferecate în aur şi argint au fost rupte pentru ca să scoată aurul; icoanele sfinte au fost aruncate în foc pentru ca Turcii să-şi fiarbă pe rugul lor, carne.

Impresionată de aceste sacrilegii, pătura intelectuală a Bizanţului a apucat drumul exilului. Unii cărturari bizantini s'au refugiat în insula Creta şi către celelalte insule ale Arhipelagului, care se găseau încă sub stăpânirea Latinilor din cruciada a IV-a; cei mai mulţi s'au îndreptat însă către ţărmurile Italiei, unde încă înainte de căderea Constantinopolului, în epoca de înflorire a umanismului, dominată de năzuinţa întoarcerii către antichitatea clasică, erau căutaţi ca profesori în universităţile italiene, ca editori şi corectori de texte greceşti pe lângă tipografiile de curând întemeiate, ca preceptori în familiile nobile. O falangă întreagă de erudiţi ca Marc Musurus, profesorul savantului Pic de la Mirandola, Ioan Arghyropulos, Dimitrie Halcondylos, Teodor Gaza Ioan şi Constantin Lascaris, Visarion de Niceea şi mulţi alţii s'au aşezat astfel în principalele centre de cultură ale Italiei.

O parte din ei trec în Franţa, unde Francisc I, sedus de eleganţa aristocratică a societăţii italiene, de gustul ei pentru clasicismul grec şi latin, de strălucirea artelor şi literaturii în cetăţile italiene, a adus la curtea sa din Paris, poeţi, arhitecţi şi pictori, ca Leonardo da Vinci, şi a pus la cale întemeierea unui colegiu de profesori pentru aprofundarea limbilor vechi: latina, greaca şi ebraica.

Aceşti erudiţi bizantini au adus cu ei în Occidentul Europei manuscrisele preţioase ale literaturii clasice greceşti şi le-au răspândit cu ajutorul tipografiilor de curând întemeiate. Ei au introdus în universităţile şi în clasele aristocratice curentele de idei, care înviorau, din secolul al XII-lea, cultura bizantină: aprofundarea clasicismului elin şi idealismul filosofiei platonice.

Aceste curente, aduse de principalii reprezentanţi ai culturii bizantine, încrucişându-se cu preocupările de întoarcere către clasicismul latin al veacului al XIV-lea, pun capăt în Occident filosofiei scolastice, însuflată prea mult de spiritul teologic şi întărind umanismul, înlesnesc apariţia epocii cunoscută în literaturile Occidentului sub numele de *Renaştere*. Studiul scriitorilor antici pasionează într'atât societatea acelui timp încât modelele pentru literatură nu mai sunt căutate în producţiile anterioare ale evului mediu cu caracterul lor romanesc şi cu nota lor de frăgezime copilărească, ci în literatura clasicismului greco-latin cu spiritul ei de maturitate, de echilibru şi de armonie.

Atât de mare era entusiasmul epocei pentru clasicismul greco-latin încât reprezentanţii noului curent considerau literatura evului mediu ca o literatură necioplită, barbară, căci pretindeau ei, odată cu năruirea imperiului roman sub loviturile barbarilor, fuseseră înmormântate în ruinele lumii antice şi artele frumoase. Inspirându-se din modelele latine şi eline, ei reluară firul tradiţiei clasice şi, deosebindu-se fundamental de predecesorii lor şi prin subiectele tratate şi prin arta compoziţiei, au reprezentat în literatura timpului o adevărată renaştere.

Astfel cărturarii Bizanţului, emigraţi în Occident, unde erau căutaţi, cu manuscrisele în care se aflau comorile de cultură ale strămoşilor lor, deşteptând şi ţinând treaz interesul pentru vechea literatură grecească, au avut partea lor de muncă în aşezarea temeliilor renaşterii.

[1] A. A. Vasiliev, *Histoire de l'empire byzantin, trad. du russe par P. A. Brodin, A. Bourguina*, Paris, Picard, 1932, II, p. 344.

Dar, pe când Occidentul se folosea de munca și cultura cărturarilor greci, în limanurile bizantine, părăsite de luminele acestora și inundate de puhoiul turcesc, cultura se stinge. Numai în insulele rămase sub stăpânirea franceză și venețiană mai pâlpâea încă o vieață literară proprie, dar și acestea au căzut, cu timpul, sub stăpânirea musulmană. După căderea Peninsulei Balcanice sub Turci, vechile legături culturale și literare dintre Occident și Orient, stabilite după cruciada a IV-a prin stăpânirea franceză și venețiană în imperiul bizantin, sunt rupte. De altă parte, cultura adusă de Turci în Europa, întemeiată pe culturile asiatice și în bună parte pe cea persană și arabă, era cu totul deosebită de cultura creștină a Bizanțului și a Occidentului. In aceste noui condiții politice și sociale, limba bizantină, pierzându-și coeziunea ei, începe să se schimbe tot mai mult și ia aspectul unei limbi deosebite: este greaca modernă. Vieața poporului grec, concentrată de aci înainte în jurul Patriarhului, căruia Turcii îi concedaseră o parte din drepturile împăraților bizantini asupra credincioșilor lor, se desfășura de acum pe o linie nouă. Cu căderea Constantinopolului, cultura și literatura bizantină se încheie.

Tot atât de fatală a fost invazia turcească și pentru literatura statelor slave sud-dunărene. Cucerirea turcească s'a înfăptuit pe când se desfășura faza inițială din procesul de formație și evoluție al organizării lor sociale și culturale. Nimicirea independenței politice a pus capăt și acestei evoluții abia începute.

Cruzimea cu care Turcii au înăbușit năzuințele de libertate ale popoarelor slave, a răscolit adânc sufletul maselor populare. Orașe ca Trapezica, arse până în temelie, fruntașii orașului măcelăriți în biserică, tineretul despărțit cu sila de părinți și strămutat în Asia-Mică; bisericile transformate în geamii sau în grajduri — asemenea represiuni sângeroase au îngrozit populația și au introdus panica în rândurile ei.

Ca să scape de urgia turcească, o parte din ea a trecut la mohamedanism, altă parte a renunțat la bunurile strămoșești și a luat drumul exilului. Cu deosebire pătura conducătoare, nobilimea și clerul, care erau pârghiile de susținere ale statului, urmărite de Turci, fiindcă susținuseră războiul sfânt împotriva păgânilor, au fost nevoite să-și caute altă patrie. Și cum singurele state ortodoxe din vecinătate care mai păstrau încă autonomia lor erau Principatele române, la noi și-au găsit limanul de adăpost. Inrudirea voevozilor noștri cu ultimele dinastii sârbești și bulgărești precum și comunitatea de credință religioasă a cultului divin în formele limbii slavone erau împrejurări prielnice pentru această migrațiune.

In țările noastre, pribegii au fost primiți cu generoasă ospitalitate. Pe tronurile Principatelor noastre s'au urcat ca soții ale voevozilor români și câteva reprezentante din aceste ultime vlăstare ale familiilor domnitoare din Serbia, precum: despina Milița, soția lui Neagoe Basarab, despina Elena, o rudă mai tânără sau chiar sora despinei Milița, crescută și măritată în Moldova cu Petru Rareș; Ștefan cel Mare însuși se înrudea prin una din soțiile sale, Maria de Mangop, cu ultima dinastie sârbească.

Emigrarea păturei conducătoare a popoarelor slave — nobilimea și mai ales clerul — va contribui — după cum vom vedea mai pe larg în capitolul următor — la întărirea culturii în forma slavonă în țările noastre.

MĂNĂSTIRILE, FOCARE DE CULTURĂ

Siliți să se expatrieze, pribegii slavi au luat cu ei, spre a scăpa de dezastru, comorile lor de cultură: manuscripte, odăjdii scumpe, aiere, icoane. Astfel se explică acele manuscrise slave din veacul al XIII-lea pe care le-a aflat în vechile noastre mănăstiri și pe care le-a descris în Catalogul său de manuscrise slavonești din bibliotecile românești un învățat rus, Iațimirschi. Și tot pe această cale ajuns la mănăstirea Putna, un aer vechiu cu inscripție grecească — brodată cu fir — care fusese lucrat de « călugărița Eufemia, împărăteasa Serbiei și de fiica acesteia, care în călugărie se numea Eupraxia ».

Călugării slavi, care își făcuseră ucenicia în atmosfera de misticism și de cultură a Muntelui Athos, refugiați pe plaiurile noastre au reorganizat vieața monahală la noi, întemeind mănăstiri trainice de piatră care au devenit adevărate focare de cultură ale trecutului nostru.

Cel dintâi dintre aceștia a fost Nicodim, care după dezastrul din Câmpia Mierlei s'a refugiat în Țara Românească și a zidit, sub Vlaicu Vodă, mănăstirile Vodița și Tismana. Nicodim era originar din Macedonia sârbească. Născut la Prelep dintr'un tată grec din Castoria și dintr'o mamă sârbă, el îmbrăcase de timpuriu rasa monahală în Muntele Athos și ajunsese prin destoinicia și calitățile sale, stareț al unei mănăstiri. Mai târziu a intervenit chiar într'un moment critic al vieții religioase a poporului sârb, ajutând să se împace conflictul dintre patriarhie și biserica sârbească, conflict care ajunsese așa de departe, încât patriarhia aruncase anatema asupra bisericii sârbești. Dar, după căderea Serbiei sub Turci, Nicodim își căutase împreună cu ucenicii săi un adăpost la noi și aci, cu sprijinul lui Vlaicu Vodă, a ridicat mănăstirea Vodița. Ni s'a păstrat actul de danie al lui Vlaicu Vodă — cel mai vechiu document intern — către mănăstire prin care ni se spune că Domnul român « după îndemnare dumnezeiească... ascultând pre cinstitul întru călugări Nicodim... cu a lui (a Domnului) cheltuială și dăruire... iar cu munca lui Kyr Nicodim și a fraților lui a zidit și a zugrăvit mănăstirea ».

Nicodim, care fusese mai înainte starețul mănăstirii Hilandarul din Muntele Athos, a introdus la noi normele de vieață monahală și tradițiile de cultură ale călugărilor athoniți. Pentru ca munca lor de cultură să se poată săvârși nestingherită, Domnul le dăruiește, pe lângă odăjdiile și odoarele necesare, moșii: « satul Jidoviștița și câte gălete vor fi dela satul lui Costea Topolnița, și pe Dunăre dela 8 vărșii venitul domnesc și toată vâltoarea din mijloc cu toate, și Dunărea dela povârnișul Orehova, ce duce la podul cel mai de sus la Rușava, și Vodița cea mare pe amândouă laturile cu nucii, cu livezile și cu Țerovățul, cu siliștea Bahnei ». Deosebit de aceasta el mai dăruește pe fiecare an din casa domnească, la hramul mănăstirii, câte 1000 de perperi, precum și burdufuri de brânză, cașuri, maje de ceară, îmbrăcăminte și *12 paturi*.

In același document, Domnul mai lasă cu limbă de moarte ca nimeni dintre urmașii săi să nu se amestece în administrația interioară a mănăstirii, ci călugării înșiși, după chibzuința lor, să-și aleagă starețul.

Această grije deosebită pe care Domnul o pune la întemeierea și consolidarea mănăstirei, se explică prin faptul că într'o vreme în care limba de cultură a neamului era o limbă străină, pe care o înțelegea numai clerul și pisarii din cancelariile domnești, mănăstirile erau singurele instituțiuni de cărturărie. In mănăstiri se aflau bibliotecile de manuscrise slave, aduse de fugarii sud-dunăreni; în mănăstiri se aflau școli în care se putea învăța limba slavă și, în sfârșit, în mănăstiri se învăța și arta caligrafiei.

Mânăstirea Neamţu.

Caligrafii erau în mare vază, fiindcă se îndeletniceau cu copierea şi răspândirea manuscriselor necesare cultului divin într'o epocă în care tiparul nu era încă cunoscut. Nicodim însuşi, care era un călugăr de o cultură aleasă pentru timpul lui, era în acelaşi timp şi un caligraf de mare talent. Dela el ne-a rămas o frumoasă evanghelie, scrisă pe pergament, împodobită cu miniaturi şi vignete, cu o notă, de « Popa Nicodim... în al şaselea an al persecuţiunii sale, iar socotit dela începutul lumii (6913 =1405) ».

Normele şi tradiţiile vieţii culturale din Sf. Munte au fost introduse apoi şi în Moldova prin ucenicii lui Nicodim, care aduseseră şi acolo tradiţiile de muncă ale monahismului athonit. Un rol important pare să fi jucat aci călugărul bulgar Grigore Ţamblac, de origine din Târnova, scriitor de seamă, trimis de Patriarhia din Constantinopol la Suceava ca să refere asupra cererii lui Alexandru cel Bun de a se întemeia o mitropolie în Moldova. El a fost mare dascăl al bisericii moldoveneşti, predicator la curtea lui Alexandru cel Bun şi egumen al mănăstirii Neamţului. Sub imboldul primit, se începe în Moldova opera pioasă de copiere a manuscriselor religioase.

CALIGRAFI ŞI MINIATURIŞTI. Arta caligrafiei capătă astfel şi la noi, în aceste timpuri premergătoare tiparului un puternic avânt. In liniştea patriarhală a lăcaşurilor de reculegere sufletească, călugări harnici copiau cu răbdare, pentru slava lui Dumnezeu şi pentru mântuirea sufletului lor, textele sfintelor scripturi, împodobindu-le cu vignete miniaturi şi iniţiale colorate frumos în bronz, roşu, verde, negru şi albastru. Cheltuelile pentru procurarea materialului — chinovar, colori, pergament sau hârtie adusă din fabricile Veneţiei, ale Silesiei, ori mai târziu, în a doua jumătate a secolului al XVI-lea din fabrica de hârtie a lui Hans Benkner, dela Braşov — erau suportate de Domni şi de Mitropoliţi, de Episcopi şi de egumeni, de boieri şi de negustori, care, asociindu-se astfel la o operă necesară sfintelor altare, înţelegeau să îndeplinească o faptă creştinească. In sufletul celui care plătea cheltuelile şi în al artistului care îndeplinea munca de migăleală nu intra niciun gând de deşertăciune omenească, ci totul se săvârşia pentru slava lui Dumnezeu. De aceea mulţi dintre cei ce s'au muncit să copieze şi să ilustreze cu miniaturi şi frontispicii colorate manuscrisele, nici nu şi-au semnat numele, iar cei ce au cutezat să-şi însemne numele au făcut-o cu multă umilinţă: « Prea păcătosul şi netrebnicul şi umilitul şi blestematul caligraf, monah Silion, a scris acest sfânt tetraevanghel în sfântul locaş Deal, din porunca robului lui Dumnezeu ieromonah Ieremia egumen ». « Am scris eu păcătosul şi cel din urmă între preoţi, caligraf protopop Ion Sârbul ». Erau florile evlaviei creştine pe care sufletele româneşti ale veacurilor trecute le-au adus ca prinos Domnului.

Aceste opere închinate sfintelor altare reprezintă în cultura şi arta românească a secolului al XV—XVII-lea aportul cel mai preţios. In evoluţia miniaturisticei din marea slavonească a Răsăritului ortodox care ne înconjura, munca de artă săvârşită pe pământ românesc de anonimi călugări « robi ai lui Dumnezeu » reprezintă o treaptă superioară şi ea a servit în secolul al XV-lea şi XVI-lea de model vecinilor noştri ortodocşi dela Răsărit. N'o spunem numai noi aceasta, ci o recunosc înşişi

învăţaţii ruşi. « In a doua jumătate a secolului al XV-lea şi la începutul secolului al XVI-lea — spune Iacimirskij — stilul moldovenesc predomină şi în manuscrisele ruseşti, dar aci totul iese oarecum ţipător şi mâzgălit şi ornamentaţiile ruseşti stau foarte departe de modelele lor, de acele manuscrise luxoase moldoveneşti, care la timpul lor au fost dăruite vechilor mănăstiri de domnitori şi ierarhi şi care acum împodobesc cele mai bune biblioteci de manuscrise » (trad. d-nei Piscupescu).

Textul era copiat cu pană de gâscă cu roşu şi cu negru într'o caligrafie care era ea însăşi o operă de artă, dar toată frumuseţea manuscriselor o alcătuea decorarea.

Paginile, care deschideau un capitol, erau împodobite cu frontispicii. Acestea, foarte variate ca desen şi colorit, se pot reduce la trei tipuri principale: unele erau *geometrice*, alcătuite totuşi din linii fine care se împletesc în formă de romburi, de cercuri, de dreptunghiuri; altele *botanice*, alcătuite din flori stilizate: lujere, lalele, garoafe, crini, miosotis; multe *zoomorfice*: pasări sau animale reale sau fantastice: vulturi, păuni, corbi cu crucea în gură (stema Ţării Româneşti), lei, urşi, balauri înaripaţi, aspide ş. a. De multe ori aceste trei tipuri de frontispicii se combină armonios între ele, încheindu-se sus cu o cruce păzită de lei, sau de aspide, ori umbrită de flori şi de păuni.

Un deosebit farmec îl dădeau manuscriselor miniaturile, care deschideau textul şi care erau împrăştiate în cuprinsul marilor diviziuni ale scripturilor biblice şi liturgice. Ele înfăţişau — adesea pe un fond bronzat sau pe un roşu de purpură — în chenare de portaluri împodobite cu flori, chipul evangheliştilor sau al marilor liturgişti, scene din vieaţa Mântuitorului sau chiar chipul Voievozilor sau al boierilor, uneori şi al Mitropoliţilor, care porunciseră copierea şi iluminarea manuscrisului. Evanghelia scrisă în 1473 din porunca lui Ştefan cel Mare pentru mânăstirea Humor — păstrată azi în Mitropolia din Cernăuţi — înfăţişează pe marele Domnitor, cu plete blonde, ochi albaştri, oferind în genunchi, evanghelia copiată, Maicii Domnului, protectoarea mănăstirii. Intr'un ms. în care se află o evanghelie, scrisă în Craiova la 1583 de protopopul caligraf Ioan Sârbul, dăruită de marele armaş Danciul şi de Radul Postelnicul mănăstirii Gura Motrului şi o alta dela biserica Sf. Nicolae din Chilia şi scrisă în 1593 şi ferecată în 1644 de Matei Basarab, se găseşte pe o pagină portretul Domnului în picioare cu pletele şi barba albă, îmbrăcat în mantie îmblănită de brocard cu fir de aur peste costumul înflorat cu fir de argint, iar pe altă pagină portretul Doamnei Elina purtând peste învelişul alb al capului cununa domnească, îmbrăcată ca şi soţul cu aceiaşi manta blănită cu fir sub care se vede rochia argintie cu flori şi râuri verzi şi cu dungi aurii pe poale.

De o deosebită varietate era ornamentarea literei iniţiale cu care se începea un capitol. Litera pe un fond albastru, roşu sau bronzat, mărită mult, era alcătuită din linii şi spirale cari se întreţes în forme de vrejuri sau de petale, de sepale şi de flori, ori cuprindeau între liniile ei pasări şi animale reale sau fantastice: păuni, lei, urşi, pelicanul care îşi sfâşie pieptul pentru ca din sângele lui să-şi hrănească puii, imaginea Mântuitorului din Fisiolog, sau aspide — motiv împrumutat din acelaş Fisiolog — şerpi uriaşi care numai cu privirea înveninată pot ucide vietăţile dela distanţă.

Modelele pentru ornamentarea manuscriselor veniseră din Bizanţ, care suferise în această privinţă influenţa artei asiatice, mai ales a celei persane şi a celei armene. Ele fuseseră aduse din muntele Athos prin călugării slavi şi greci, pripăşiţi în ţările noastre. Cel mai vechiu caligraf miniaturist în Ţara Românească a fost călugărul sârb Nicodim, ctitorul mănăstirii Tismana, care ne-a lăsat un evangheliar, copiat şi ornamentat în 1405, păstrat înainte de războiu în Muzeul de Antichităţi, dar transportat în zilele de restrişte ale războiului la Moscova, de unde nu ne-a mai fost restituit. In Moldova cel mai vechiu caligraf şi miniaturist pare să fi fost Grigore Ţamblac, dar manuscrisele atribuite lui de Iacimirskij sunt de fapt ale lui Gavril Urikovici.

Intre călugării greci pripăşiţi la curţile domnilor noştri, unii erau adevăraţi artişti în meşteşugul împodobirii manuscriselor. Aşa de pildă, Matei Mitropolitul Mirelor, care ne-a lăsat o cronică în versuri greceşti a evenimentelor petrecute în Ţara Românească între anii 1602 — 1618, a copiat în 1610, cu cheltuiala Cătălinei, Mare Băneasă a Craiovei, o evanghelie grecească, ajunsă acum în mănăstirea Sfântul Sava.

Intre caligrafii şi miniaturiştii străini, care au lucrat în ţările sau pentru ţările noastre, se găsesc şi femei ca de ex. Melania din Leontopol.

Prima şcoală de caligrafi miniaturişti pare să fi înflorit în mănăstirea Neamţu, unde în 1429, călugărul Gavril Urikovici — în care N. Iorga vede un reprezentant al familiei Ureche, care şi-ar fi transcris numele în formă slavonă — copia din porunca lui Alexandru cel Bun şi a soţiei sale Marina un evangheliar greco-slavon. O deosebită înflorire a avut arta miniaturii în vremea lui Ştefan cel Mare. Viteazul Domn a ţinut să veşnicească numele său nu numai prin strălucirea armelor şi prin tenacitatea cu care a apărat pământul Moldovei, dar şi prin impulsul dat culturii. Pe timpul său şi din porunca lui, în marile mănăstiri atunci întemeiate, lucrau numeroşi artişti ai scrisului. Astfel în mănăstirea Putna găsim pe Palade monahul dela care ne-a rămas un evangheliar, care se păstrează în biblioteca mănăstirii; pe Spiridon ieromonahul dela care se cunoaşte un evangheliar slavon, aflat acum la Moscova, şi pe Filip ieromonahul, care în 1502, copia un Evangheliar slavon pentru mănăstirea Zografu din Muntele Athos. In mănăstirea Humor aflăm lucrând în 1473 un alt caligraf, Nicodim, care ne-a lăsat între altele un frumos Evangheliar slavon păstrat acum în mitropolia din Cernăuţi. Şi în vechea mânăstire dela Neamţu găsim în 1493 un caligraf de talent, pe Teodor M‹i›rişescul care a lucrat în 1493 o Psaltire, păstrată acum în Biblioteca din München.

Dintre mitropoliţii ulteriori ai Moldovii, merită să fie amintit aci ca un caligraf de mare talent Atanasie Crimca sau Crimcovici, care a împodobit ctitoria lui dela Dragomirna cu câteva din cele mai frumoase produse ale caligrafiei şi miniaturii româneşti.

Şi în Ţara-Românească au fost caligrafi iscusiţi dela cari ne-au rămas manuscrise împodobite frumos cu miniaturi ca: Radu Drăghici din Mănicești judeţului Teleorman, care copiază în 1574, un Evangheliar pentru Petru Şchiopu şi fiul său Marcu; sau Popa Ion Sârbu, care lucrează la Craiova din porunca lui Mihnea Vodă; sau Mitropolitul Anania de pe vremea lui Matei Basarab şi alţii.

Introducerea tiparului în ţările noastre a dat o lovitură puternică desvoltării frumoase pe care o luase arta caligrafiei şi a miniaturii la noi. Totuşi ea reînvie în epocile domniilor, relativ liniştite, ale lui Matei Basarab şi Vasile Lupu şi mai ales în vremea lui Brâncoveanu când gustul pentru migală şi frumos se vădeşte şi în hrisoavele scrise în cancelaria domnească.

Merită să fie subliniat şi aci — ca o trăsătură a poporului românesc care în tot cursul atât de dramatic al istoriei sale a compătimit cu suferinţele vecinilor — gândul creştinesc al Domnilor, mitropoliţilor şi boierilor noştri de a trimete, împreună cu ajutoare de bani, şi manuscripte copiate frumos, mânăstirilor obidite sub apăsare turcească din Sud-Răsăritul Europei. Unul dintre cei mai generoşi Domni în această privinţă a fost însuşi Ştefan cel Mare. Un minunat evangheliar copiat şi împodobit cu miniaturi din porunca lui, de iero-

Epitaful lui Alexandru cel Bun din 1428 (După Emil Turdeanu, *Cercetări Literare*, IV, anexe).

Cel mai vechiu exemplar de epitaf, găsit pe pământ românesc, este cel păstrat azi în mănăstirea Putna și care a fost lucrat de regina Euthimia, soția despotului sârb Ioan Uglieša, fratele lui Vukašin, și de fiica ei, Eupraxia. După moartea soțului, regina văduvă și cu fiica ei și-au căutat liniștea sufletului în pacea unei mănăstiri sârbești. Aci, cu gândul la jertfa Mântuitorului, gustul lor artistic au migălit cu acul, după un model bizantin, un splendid epitaf, pe care, când valul invaziei turcești a năpădit ținuturile sârbești, călugării fugari ai mănăstirii l-au adus în Moldova, la începutul secolului al XV-lea. Epitaful a servit apoi ca model pentru o întreagă serie de exemplare. Motivul este de o simplitate mișcătoare: pe câmpul înstelat al cerului, trupul mort al Mântuitorului, cu capul nimbat de o aureolă de pietre prețioase, este înconjurat de îngeri îndurerați.

Acest motiv de origine bizantină, transplantat în Moldova și contaminat cu alte motive, a servit apoi ca punct de plecare pentru o întreagă înflorire, care se poate desface în două ramuri principale, în două școli. Una, arhaizantă, reprezintă vechiul model sârbesc, reprodus, firește, cu variante, într'un epitaf lucrat pe vremea lui Alexandru cel Bun, la 1428, prin stăruința Mitropolitului grec Macarie. A doua școală pare să fi pornit dela mănăstirea Putna, ctitoria lui Ștefan cel Mare, care a fost în același timp și unul din atelierele cele mai active ale miniaturii moldovenești. Exemplarul creat la Putna umanizează drama Mântuitorului, căci aduce la căpătâiul lui ființele de care i-a fost legată viața pământească: de o parte Maica Preacurată și Maria Magdalena, de alta St. Iosif, Nicodim, mironosițele și, în sfârșit, detaliu interesant, Sfântul Ioan, strângând mâna Mântuitorului. In jurul scenii: îngerii; iar în unghiuri: simbolurile evangheliștilor. Modelul a trecut apoi la alte ctitorii ale lui Ștefan cel Mare, la mănăstirea Dobrovățul (epitaful din 1504 — 1506) și la mănăstirea Voroneț.

După moartea lui Ștefan cel Mare, evoluția broderiei religioase se continuă în trei etape succesive sub domniile lui Petru Rareș, Alexandru Lăpușneanu și Ieremia Movilă. Ca o inovație în compoziția epitafelor din timpul lui Petru Rareș apare în planul superior: crucea bizantină încinsă de cununa de spini. Epitafe și patrafire, lucrate în mănăstirile moldovenești, au fost trimise în dar de Petru Rareș, la mănăstirile Muntelui Athos și — un detaliu interesant — pictura capelei din mănăstirea Dionisiat, recladită de Petru Rareș, reproduce, ca compoziție și colorit, întocmai scena epitafelor din epoca lui Rareș.

Arta aceasta a broderiilor religioase țesute din fire de aur și împodobite cu perle și mărgăritare era destul de desvoltată în trecutul nostru. O mulțime de alte obiecte: acoperimente pentru mormintele voevozilor cu chipurile lor, patrafire, zavese, odăjdii pentru preoți, prapore, dovedesc pe lângă o migală de albine și un deosebit simț artistic.

PICTURA. E probabil că cei dintâi zugravi de biserici ai noştri să fi fost străini — poate Slavi sud-dunăreni sau Greci, care-şi învăţaseră meşteşugul în Muntele Athos. Paul de Alep, vorbind de mănăstirea Curtea de Argeş, ne spune că a fost zugrăvită de artişti cretani. Modelele după care meşterii zugrăveau bisericile noastre veneau fireşte din Bizanţ. Ei lucrau după tradiţiile transmise prin manualele de pictură religioasă, cunoscute sub numele de *Erminii* şi alcătuite în atelierele muntelui Athos. Din acestea, două tipuri au circulat, în lumea zugravilor noştri — şi în traduceri româneşti: unul prelucrat de Frangos Cattelanos după manualul lui Panselinos, pictorul legendar al muntelui Athos; altul prelucrat de ieromonahul Dionisie din Furna care învăţase meşteşugul, din copilărie, în muntele Athos. De aceea pictura noastră veche, urmând normele statornicite, este dominată de o concepţie diametral opusă aceleia care a însufleţit arta Renaşterii. Pe când în pictura religioasă a Occidentului este o concepţie graţioasă, plină de viaţă a grupurilor, de mişcare, de cadru pitoresc al naturii, înconjurătoare de tot ceea ce putea să apropie sfântul de omenesc, în arta ortodoxă este o concepţie ascetică: sfinţii sunt desprinşi de tot ceea ce este pământesc, cu trupul mortificat de asceză, cu chipul învăluit în nimbul divinităţii. Numai flacăra mistică licăreşte în lumina ochilor.

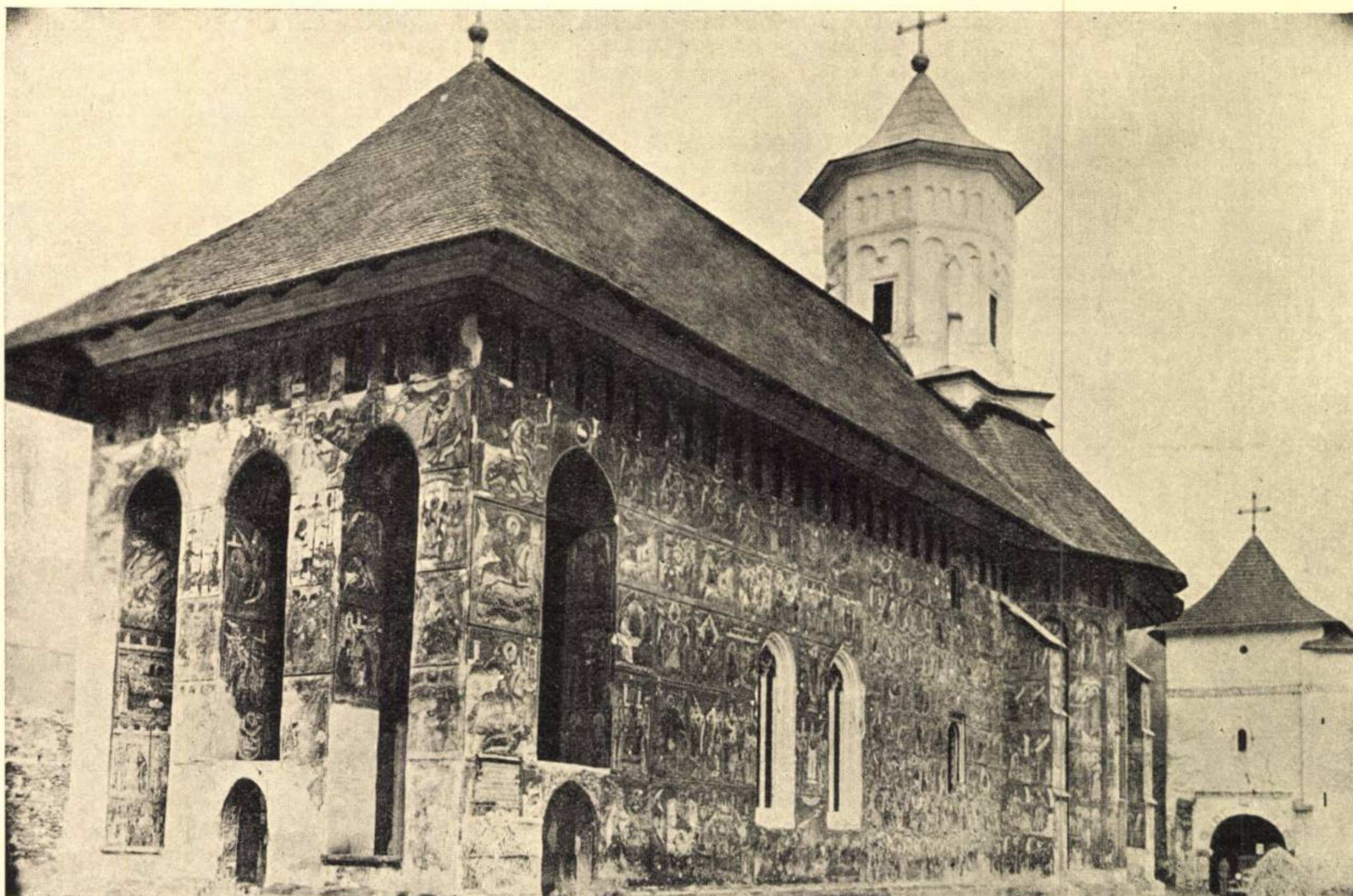
Dar deşi tehnica bizantină era predomnitoare, totuşi influenţe occidentale nu se pot tăgădui. Se ştie că Alexandru Lăpuşneanu cerea zugravi pentru bisericile sale din Italia, Meşterul Mina, care a zugrăvit mănăstirea Căluiul a Buzeştilor şi pe care Mihai Viteazul l-a trimes în Veneţia ca să cumpere văpsele, nu se va fi întors din cetatea dogilor numai cu culori. Din încrucişarea acestor curente şi influenţe străine şi din selectarea armonică a elementelor lor esenţiale recreate prin geniul poporului, s'a format cu timpul pe pământ românesc o artă originală, cu caracterele ei distinctive, ce se vădeşte ca atare nu numai în picturile de pe zidurile bisericilor, ci şi zugrăveala icoanelor.

Această artă românească a atras atenţia specialiştilor streini. Cunoscutul iconograf rus N. Kondakov amintind de breslele de zugravi ai Moldovei din veacul al XVI-lea, care au pictat icoane şi fresce de biserici, vorbeşte de şcoala moldo-valahă din secolul al XVI-lea şi arată influenţa pe care a avut-o această şcoală asupra iconografiei din Rusia meridională. Frescele de pe zidurile exterioare ale mănăstirilor Voroneţul, Vatra Moldaviţei, Suceviţa, Humorul, zugrăvite în strălucita epocă dela Ştefan cel Mare la Petru Rareş, stârnesc azi admiraţia celor mai de seamă cunoscători ai artei bizantine. Cunoscutul profesor de istoria artelor dela Universitatea din Viena, dinaintea marelui războiu — Josef Strzygowski — într'un articol din ziarul *Zeit*, pe August 1913, vorbind de o călătorie în munţii Bucovinei ca de « una din plăcerile cele mai înviorătoare ale Europei » se întreba: « Dar ce este ceea ce ar trebui să atragă în aceste îndepărtate văi chiar pe cel mai umblat cunoscător al artei vechi? Sunt — răspunde el — tezaure ce el nu le poate vedea nicăieri în altă parte [1] ». D-l Henri Focillon, profesor de istoria

[1] V. traducerea lui G. Murnu din *Buletinul Comisiunii monumentelor istorice*, 1913, p. 129.

Răstignirea Mântuitorului. Picturi murale în mânăstirea Voroneţ.

Mănăstirea Moldaviţa.

artelor la Sorbona mărturiseşte: « cine le-a văzut odată aceste delicioase biserici ale Bucovinei, nu le va putea uita niciodată. Intr'o ţară de verdeaţă şi de păduri, sub un cer luminos şi potolit, ele sunt florile primăverii eterne a imaginelor. Sub vechiul decor de arcaturi, iată distribuite (în fresce) ierarhiile cereşti: judecata din urmă, geneza, maeştrii înţelepciunii antice... marea dramă a istoriei creştinătăţii orientale, asediul Constantinopolului... Voroneţ, Moldaviţa, Humor, în finele dimineţi din ţara fagilor, în mijlocul pajiştilor lor înverzite, atâtea capod'opere de poezie arhaică... în care se afirmă poezia vieţii româneşti întinerind formule antice »[1].

Şi nu sunt de sigur simple flori retorice, ci cuprind şi un sâmbure de adevăr, aceste cuvinte ale lui Sztrygowski: « Cine se osteneşte să pătrundă în aceste cicluri de icoane care se pot compara iarăşi numai cu mozaicurile din San Marco sau — considerând numai interiorul — cu bisericile muntelui Athos, acela recunoaşte numai decât marea greşală ce a săvârşit până acum investigaţia ştiinţifică, nevăzând în aceste frescuri decât numai şi numai un răsad al artei athonice. Altfel însă judecă acela care ţine seamă de înrâurirea cea grozav de mare ce au avut asupra artei din Athos voievozii moldo-vlahi cu ale lor aşezăminte, ctitorii şi danii, şi nu uită a socoti, pe de altă parte, belşugul de idei proprii teologice, precum ele se rostesc cu deosebire în manuscrisele şi picturile murale ale mănăstirilor Dragomirna şi Suceviţa; dacă e obişnuit din lungă experienţă să prindă cu privirea raporturile generale, el va fi silit să admită că nu atât Athosul asupra Moldovei, pe cât marea cultură din mănăstirile Bucovinei a trebuit să se repercuteze asupra Sfântului Munte »[1].

Mănăstirile au fost astfel în trecutul românesc, prin neîntrerupta activitate de cultură şi de artă, centrele din care pulsa viaţa spirituală în toate cuprinsurile neamului. Textele tălmăcite şi modelele de artă religioasă, create în chiliile mănăstirilor, erau copiate de preoţii de mir şi de cărturarii şi artiştii laici şi răspândite mai departe în lumea satelor şi a oraşelor. Astfel s'a creat acea atmosferă de misticism în care a vieţuit poporul nostru mai multe veacuri. In această atmosferă în care învăţământul, pornit din curtea mănăstirilor, era dat de cler, s'a format sufletul românesc cu o puternică notă de religiozitate, pe care o găsim vibrând până şi în filele vechilor cronici. Prestigiul pe care-l dobândiseră mănăstirile era aşa de mare, încât Domni şi boieri se întreceau să le înzestreze cu sate şi moşii, cu mori şi prisăci şi cu sălaşe de robi. Intre zidurile acestor sfinte lăcaşuri de asistenţă şi rugă, de cultură şi de artă, şi-au căutat, în anii bătrâneţii, pacea — în pregătirea pentru viaţa viitoare — membrii ai familiilor domnitoare şi fruntaşi ai marii boierimi precum: marele logofăt al lui Mircea cel Bătrân, Filos; mama lui Ştefan cel Mare, Oltea Doamna; mama lui Mihai Viteazul, Theofana; Nistor şi soţia sa Mitrofana, părinţii marelui cronicar Grigore Ureche, marele logofăt al lui Nicolae Mavrocordat, Radu Popescu, şi mulţi alţii.

Comorile de cultură şi artă, pe care le păstrau mănăstirile ascunse departe de pânza drumurilor bătătorite, în plaiurile munţilor, explică în parte şi grija pe care au pus-o Domnii de a le întări cu ziduri şi cu metereze, ca pe nişte adevărate cetăţi.

[1] *Revue de l'art*, Paris, Mai, 1925, p. 26.

[1] *Buletinul Comisiunii monumentelor istorice*, 1913, p. 130.

BIBLIOGRAFIE. Pentru cadrul istoric al chestiunilor tratate aci: C. C. Giurescu, *Istoria Românilor* vol. I, Bucureşti, 1935 şi N. Iorga, Istoria Românilor, *vol. III Ctitorii*, Bucureşti, 1937, N. Iorga, *Histoire des états balcaniques à l'époque*, Bucureşti, 1914 în special p. 1 — 58. Pentru cultura slavonă cf şi: I. Bogdan, *Cultura veche română*, Bucureşti, 1898 (cu bibliografie) şi Ilie Bărbulescu, *Curente literare la Români în perioada slavonismului*. Bucureşti, 1938. A. Procopovici, *Introducere în studiul literaturii vechi*, Cernăuţi, 1922. Documentele privitoare la legăturile ţărilor noastre cu Muntele Athos au fost publicate de: Grigore Nandriş, *Documente româneşti în limba slavă din mănăstirile Muntelui Athos 1372—1658* publicate după fotografiile şi notele lui Gabriel Millet, Bucureşti, Fundaţia Regele Carol I, 1937. Raporturile au fost studiate de d. N. Iorga, *Muntele Athos în legătură cu ţările noastre* extras din *Analele Acad. Rom.* Mem. secţ. ist. Seria III, tom. XXXVI (1913) şi în alte memorii academice pentru care vezi bibliografia dată de noi în *Cărţile populare în literatura românească*, II, 1938, p. 12. Pentru detalii vezi şi G. Cioran, *Σχέσεις τῶν Ρουμανικῶν Χωρῶν μετὰ τοῦ Ἄθω καὶ δή τῶν μονῶν Κουτλουμουσίου, Λαύρας, Δοχειαρίου καὶ Ἁγίου Παντελεήμονος ἢ τῶν Ρωσσῶν.* Atena 1938.

Actul de danie al lui Vladislav pentru mânăstirea Tismana la Al. Ştefulescu, *Mânăstirea Tismana* şi la P. P. Panaitescu, *Doc. Ţării Româneşti*, Buc. 1938, p. 35 –38.

BIBLIOTECI de MĂNĂSTIRI O listă a cataloagelor de biblioteci din mănăstirile româneşti la N. Cartojan, *Cărţile populare în literatura românească*, II, p. 21, priveşte mai mult manuscriptele româneşti. Manuscrisele slavoneşti din bibliotecile româneşti au fost descrise de A. Iacimirskij, **Славянскія и русскія рукописи румынскихъ библіотекъ**, S. Petersburg, 1905. Manuscriptele din Biblioteca Academiei Române au fost inventariate de Iuliu Tuducescu într'un inventar păstrat la Academie în Secţia Manuscriptelor. O descriere sistematică a lor pregăteşte d-l Damian Bogdan, custodele Secţiei manuscriptelor din Biblioteca Academiei. Un studiu asupra lor a dat Ecaterina Şt. Piscupescu, *Literatura slavă din principatele române în veacul al XV-lea*, Bucureşti, 1939. Vezi însă şi recenzia d-lui P. P. Panaitescu, în *Revista istorică română*, IX (1939) p. 327 — 335. Despre manuscriptele slavoneşti de pravile I. Peretz, *Istoria dreptului român*, Bucureşti, vol. II, p. 185 —278. Pomelnicul de la Mânăstirea Bistriţa a fost publicat şi studiat de I. Minea în *Cercetări istorice*, V—VII (1929—1931), Iaşi, 1932, p. 344—348 şi VIII—IX (1932—1933), Iaşi 1933 p. 30 —88, într'o tălmăcire românească din 1750, după o copie trimisă de Academia Română mânăstirii Bistriţa. Fragmente din textul slavonesc a dat Miletić şi Agura, **Бѣлѣжки отъ едно научно пятуванье въ Ромъния** în **Сборникъ на народни умотворения** IX. p. 172 –173 St. Nicolaescu în *Documente slavo-române*, Bucureşti, 1905 p. 87. O ediţie critică pregăteşte Damian P. Bogdan.

ŞCOLI: N. Iorga, *Istoria învăţământului românesc*, Editura Casei Şcoalelor, Bucureşti, 1928, p. 5—18. Pentru dicţionare: Gh. Creţu, *Dicţionarul lui Mardarie Cozianul*, editat de Academia Română, Bucureşti, 1900 Şt. Ciobanu, **славяно-румынскій словарь библиотеки общества Московскаго исторіи и древ. Россійскихъ** nr. 240, Varşovia, 1914.

MINIATURI: I. Bogdan, *Manuscripte slavo-române în Chiev, Convorbiri literare, XXV*, (1891), p. 503—511; I. Bogdan, *Câteva manuscripte slavoromâne din Biblioteca imperială din Viena* în *Analele Academiei Române*, s. II, ist., Tom. XI (1888—89); I. Bogdan, *Evangheliile dela Homor şi Voroneţ*, facsimile şi frontispicii din evangheliare slavone dela Neamţu, în albumul editat de Comisia Monumentelor istorice după fotografii luate de Stelian Petrescu, *Odoarele dela Neamţu şi Secu*, Buc., 1912; Ion Bianu, *Documente de artă românească din manuscripte vechi, fasc. I. Evanghelia slavo-greacă scrisă în mânăstirea Neamţului din Moldova de Gavriil Monahul la 1429*, Bucureşti, 1922; C. Karadja, *Notiţă despre unele miniaturi înfăţişând pe Matei Vodă Basarab şi pe Doamna Elena* în *Buletinul Comisiunii Monumentelor istorice*, 1926, p. 54—57; Magdalena Iorga, *Iniţiale, litere ornate, chenare şi înflorituri din documentele muntene şi moldovene din veacul al XVII-lea şi al XVIII-lea*, Craiova, 1928; N. Iorga, *Miniaturi româneşti în secolul al XVII-lea* în *Buletinul Comisiunii Monumentelor istorice*, Bucureşti, 1931, p. 145—153; acelaşi, *Les arts mineurs en Roumanie*, III, *Miniatures*, Bucureşti, 1934; S. der Nersessian, *Une nouvelle réplique slavone du Paris, gr. 74 et les manuscrits d'Athanase Krimcovici*, în *Mélanges, N. Iorga*, Paris, 1933; Em. Turdeanu, *Din vechile schimburi culturale din're Români şi Jugoslavi*, în *Cercetări Literare*, III, 1939, p. 192 — 206, Bucureşti, 1939; Victor Brătulescu, *Miniaturi şi manuscrise din Muzeul de Artă Religioasă*, Bucureşti, 1939, cu o introducere generală, descrierea manuscriselor şi 71 de planşe colorate; Marcu Beza, *Urme româneşti în răsăritul ortodox*, ediţia II-a mărită 24—29, Bucureşti, 1937; p. 6—7; 10; 14—15, 16, 18—19, 22—23, 32—33, 36—37, 46—47, 48, 49, 56, 57, 65, 66, 84, 102—103, 108—110, 130—131, 135, 137, 138—139, 150—151, 163, 190—191. Informaţiuni interesante se mai găsesc în A. Iacimirskij, opera citată mai sus şi la Miletič şi Agura în **Сборникъ за народни умотворения** din Sofia, 1893, vol. IX. Şt. Berechet, *Comori slavo-române râspândite*, publicat în *Biserica ortodoxă română* seria II vol. XL (1922), p. 618—628.

Mânăstirea Suceviţa din Bucovina.

Meterezele mânăstirii Sucevița.

ȚESĂTURI: O. Tafrali, *Le trésor byzantin et roumain du Monastère de Poutna*, Paris, 1925; N. Iorga, *Histoire de l'art roumain ancien*; N. Iorga, *Les arts mineurs en Roumanie*, II, Les tissus, 1936; I. D. Ștefănescu, *Un chef d'oeuvre de l'art roumain: le voile de calice brodé du monastère de Vatra Moldaviței* în *L'art byzantin chez les Slaves des Balkans* (*«Mélanges Ouspensky, Orient et Byzance»*), IV, Paris, Geuthner, 1930, p. 303–309; O. Tafrali, *Le monastère Sucevița et son trésor* în *Mélanges Charles Diehl*, II, p. 213 și urm.; Emil Turdeanu, *La brodérie religieuse en Roumanie* I. *Les epitaphioi moldaves au XV et XVI siècle* în *Cercetări literare*, IV, 1940 acelaș, II *Les étoles* în *Revue des études roumaines*, Paris, 1940 nr. 1.

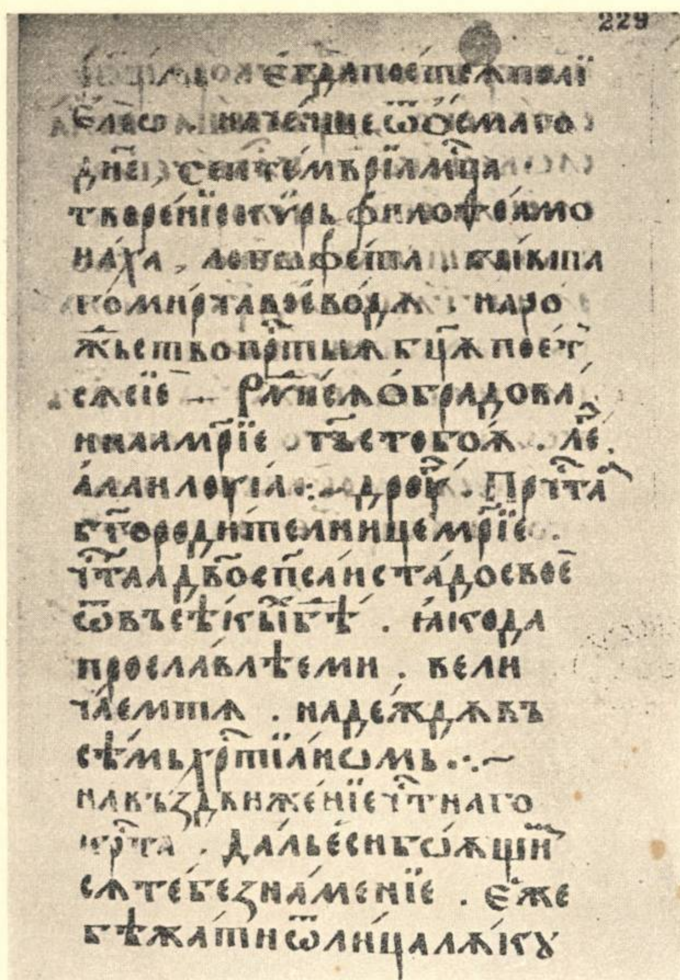
PICTURA RELIGIOASĂ. N. Iorga et G. Balș, *Histoire de l'art roumain ancien*, Paris, Boccard, 1922; același, *Portretele domnilor români*, Sibiu, 1930; Șt. Meteș, *Zugravii bisericilor române* în *Anuarul Comisiunii Monumentelor istorice, Secțiunea pentru Transilvania*, 1926–1928, Cluj, 1929, p. 1–168; P. Henry, *De l'originalité des peintures bucoviniennes dans l'application des principes byzantins* în *Byzantion*, I, 1924, p. 292–303; I. D. Ștefănescu, *L'évolution de la peinture religieuse en Bucovine et en Moldavie depuis les origines jusqu'au XIX-e siècle*, Paris, (cu 96 planșe) Geuthner, 1928; același, *La peinture religieuse en Valachie et en Transylvanie depuis les origines jusqu'au XIX-e siècle*, Paris, 1930–1932, 2 vol.

Despre Erminii: V. Grecu, *Cărți de pictură bisericească bizantină; introducere și ediție critică a versiunilor românești, Cernăuți 1936*; acelaș, *Darstellungen altheidnischer Denker und Schriftsteller in der Kirchenmalerei des Morgenlandes* in *Bulletin de la section historique de l'Académie Roumaine*, tome XI, 1924.

CULTURA SLAVĂ ÎN ȚĂRILE NOASTRE. SUFLET ROMÂNESC ÎN LIMBA SLAVĂ

I. LITERATURA RELIGIOASĂ

In urma prăbușirii statelor slave sub Turci, călugări ca Nicodim și alții, despre care vom vorbi în curând, în năzuința lor de a scăpa de dezastru comorile de cultură ale poporului lor și de a continua în limanuri mai adăpostite munca lor închinată Domnului, au adus în țările noastre vechile manuscrise slavone și au pus temeliile vieții monahale după normele statornicite în Muntele Athos. In mănăstirile întemeiate de ei și sporite prin grija pentru bunurile sufletești ale voievozilor noștri, s'a început o spornică activitate culturală în limba slavă, care era pe atunci la noi limba de cultură a neamului, precum în Occidentul evului mediu fusese, cu câteva veacuri mai înainte, limba latină. In mănăstirile acestea se aflau școlile de slavonie, bibliotecile și călugării caligrafi, care au copiat cu un remarcabil simț de artă manuscrisele slave ale Sfintelor Scripturi, atât de prețioase într'o vreme în care tipografiile nu-și făcuseră apariția la noi. In afară de textele Sfintelor Scripturi și în afară de cărțile necesare serviciului divin, s'au mai copiat în mănăstirile noastre literatura dogmatică și ascetică, care contribuia la întărirea credinței, literatura apocrifă, care satisfăcea curiozitatea călugărilor pentru atâtea chestiuni pe care Biblia le

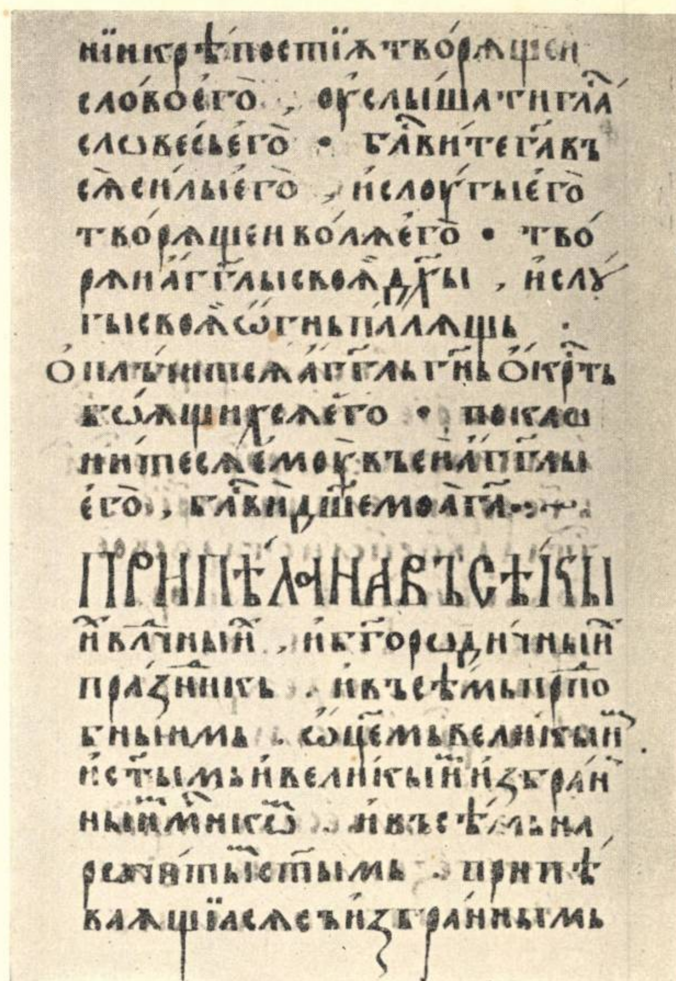
Ms. 209. f. 229 r. Bibl. Acad. Rom., fond. slav. Sfârşitul Polieleului lui Filothei Monahul, cu nota în care e amintit numele autorului, f. 229.

lasă în întuneric, precum şi o bună parte din literatura distractivă a Slavilor sud-dunăreni, ca bunioară o versiune a romanului lui Alexandru cel Mare, copiată în 1562, din porunca Mitropolitului Grigore al Moldovei şi care se păstra în biblioteca mănăstirii Neamţul.

Dar în aceste manuscrise, copiate după originale venite din sudul Dunării, în afară de arta caligrafică şi miniaturistică, nu se poate găsi niciun alt adaus al sufletului românesc la noi. In schimb însă, găsim în veacurile al XIV-lea, al XV-lea şi al XVI-lea, când cultura slavă dela noi, întărită continuu prin focarele din sudul Dunării, era în floare, un început de literatură românească în limba slavă. Precum în Occidentul medieval cărturarii din toate ţările dădeau expresie concepţiei lor în limba latină, tot astfel găsim şi în ţările noastre cărturari care, sub influenţa modelelor sud-dunărene, şi-au înveşmântat gândirea şi simţirea în formele limbii slavone. Avem astfel în primele veacuri ale statelor noastre un suflet românesc în formă slavonă.

Cel mai vechiu dintre aceşti cărturari este un mare logofăt al lui Mircea cel Mare. Acesta în asfinţitul vieţii sale, renunţând la măririle deşarte, şi-a căutat un loc de linişte şi reculegere în lumea călugărilor, sub numele de Filotheiu. Dela el ne-a rămas un polieleu, adică un fel de imn religios, destinat să fie cântat. Originalul s'a pierdut, dar se păstrează mai multe copii manuscrise din Ţara-Românească, Moldova şi Rusia, dintre care cea mai veche datează din veacul al XV-lea. In aceste copii, se spune doar că autorul cântecului este « monahul Filotheiu, care a fost logofăt mare al lui Mircea cel Mare ». Cum se numea însă mai înainte nu ni se spune, dar dacă ţinem seama — după cum observă d-l P. P. Panaitescu — că cei ce îmbracă rasa monahală sunt ţinuţi să-şi schimbe numele pe care l-au purtat în vieaţa lumească şi să ia în sihăstrie un altul, care însă să înceapă cu aceeaşi literă cu care începea şi numele laic, atunci e probabil că sihastrul Filotheiu trebue identificat cu marele logofăt Filos, pe care îl găsim semnând în actele divanului domnesc al lui Mircea cel Mare, prin 1394.

Cam în acelaşi timp, se desfăşoară în Moldova activitatea lui Grigore Ţamblac. Deşi acesta era bulgar, trimis de patriarhia din Constantinopol în Moldova ca să refere asupra cererii lui Alexandru cel Bun de a se da Moldovei o mitropolie, deşi el a plecat apoi din Moldova în Rusia, unde a ajuns mitropolit, şi apoi s'a întors în Bulgaria, totuşi pe timpul cât a fost în Moldova ca egumen la mănăstirea Neamţu şi ca predicator la curtea lui Alexandru cel Bun, a ţinut un ciclu de 17 cuvântări unele cu caracter panegiric, în cinstea sfinţilor sărbătoriţi precum: cuvânt de laudă Sf. Gheorghe, cuvânt de lauda Sfinţilor apostoli Petru şi Pavel; cuvânt de lauda profetului Ilie; altele la comemorarea marilor evenimente din viaţa Mântuitorului: la Duminica Floriilor, la Joia mare, la Vinerea mare, la înălţarea Maicii Domnului; sau în sfârşit alte câteva tratând probleme de dogmatică, de asceză sau de morală creştină precum: despre misterele Domnului, despre viaţa călugărească, despre milostenie şi săraci.

Inceputul Polieleului alcătuit în limba slavă de Filothei Monahul, fostul mare logofăt al lui Mircea cel Bătrân. (Inceputul).
Biblioteca Academiei Române, fond slav, ms. nr. 209, f. 228 v.

Ms. nr. 164 fond slav din Biblioteca Academiei Române, cuprinzând Vieața Sfântului Ioan cel Nou de Grigore Țamblac.

După cererea Domnului, Țamblac a scris pentru biserica moldovenească, în medio-bulgară, vieața și slujba Sfântului Ioan cel Nou, care fusese martirizat de Tătari la Cetatea-Albă, prin anul 1300, fiindcă nu primise să-și lepede credința creștinească și ale cărui moaște fuseseră transportate în 1402 dela Cetatea-Albă la Suceava. In urma acestei strămutări a moaștelor în cetatea de scaun a Moldovei, Sfântul a fost venerat de Moldoveni ca protectorul și apărătorul țării lor. Sub pana lui Țamblac, potrivit cu cerințele genului, vieața sfântului este scăldată în culoarea miraculosului hagiografic (la moartea sfântului coloane de foc ce se înalță spre cer vestesc harul Mântuitorului coborîndu-se asupra celui ce a primit cununa de martir). Un veac mai târziu, un succesor român al lui Gr. Țamblac în egumenia dela mănăstirea Neamțului, arhimandritul Teodosie, inspirându-se din opera înaintașului său, a scris pe la 1534, în limba slavă, un «Cuvânt panegiric al sfântului și cinstitului mare mucenic Ioan cel Nou» (Pohvalnoe slovo světomu i slavnomu veliko mučenikomu Iovaanny Novomy), care în tipăriturile moldovenești se găsește până târziu în veacul al XVII-lea.

Pe timpul lui Ștefan cel Mare cultura religioasă în formă slavă era așa de satisfăcătoare pentru Moldova, încât în 1484 episcopul de Roman, Vasilie, se încumetă să intervie în problema de ordin teologic, care iscase conflictul dintre mitropolitul Moscovei, Gheronte, și principele Moscovei, Ivan al III-lea Vasilievici.

Trei decenii mai târziu, întâlnim în mănăstirea Putna un protopsalt, Eustratie, care alcătuește și el câteva cântece religioase, păstrate într'un manuscris semnalat de învățatul rus Iacimirskij.

BIBLIOGRAFIE. Pentru literatura scrisă de români în limba slavă: P. P. Panaitescu, *La littérature slavo-roumaine (XV-e—XVII-e siècle) et son importance pour l'histoire des littératures slaves*, comunicare făcută la I-iul congres al filologilor slavi din Praga (1931).

Despre Nicodim. Ilarion Ruvarac, *Pop Nikodim der erste Klostergründer in der Walachei*, în «*Archiv für slavische Philologie*», XI, 1888, pag. 354—363.

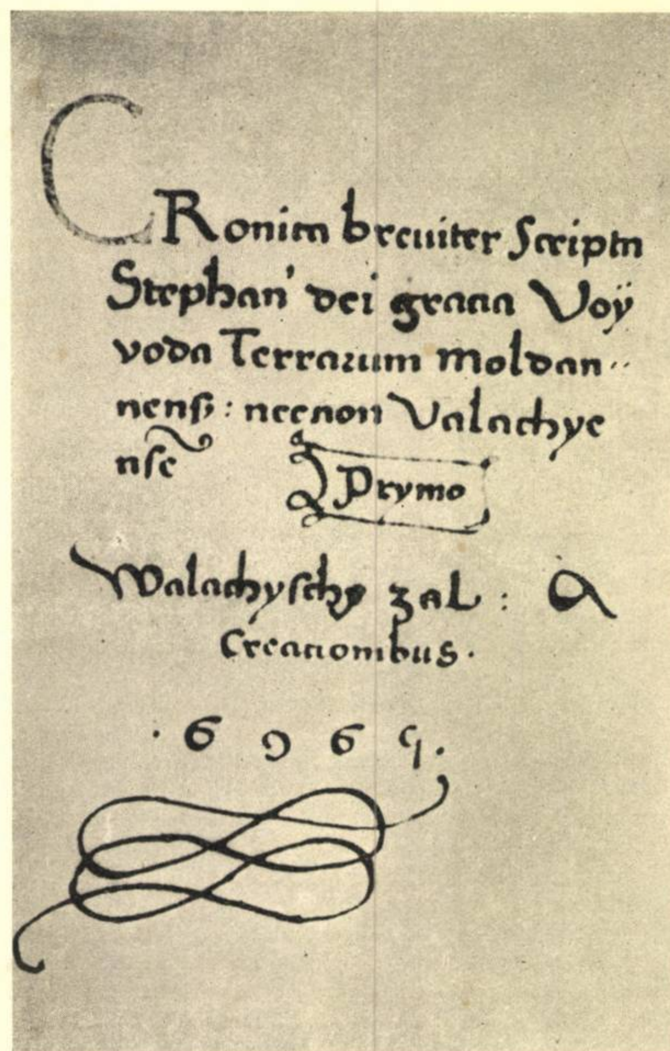
Despre Grigore Țamblac se găsesc știri mai nouă în Murko, *Geschichte der älteren südslav Litteratur*, pag.127 și 161 și A. Iacimirskij, Григорій Цамблакъ, St. Petersburg, 1904 (în rusește). Un alt studiu mai bun: S. Kievskii, Митрополитъ Григорій Цамблакъ în «Bogoslovskii Vestnik», Moscova, IV, 1895. Studiul lui Melchisedec, *Mitropolitul Grigore Tamblac*, publicat în *Revista pentru istorie, arheologie și filologie*, an. III (1884) este azi învechit.

II. ISTORIOGRAFIA SLAVONĂ IN MOLDOVA

A) CRONICA LUI ȘTEFAN CEL MARE

VERSIUNEA GERMANĂ

Domeniul literar slav în care cugetarea românească s'a manifestat mai activ și mai continuu, a fost în Moldova istoriografia. Inceputurile ei trebuesc așezate, cred, în timpul și la curtea lui Ștefan cel Mare.

Cronica lui Ștefan cel Mare, versiunea germană descoperită în Bayerische Staatsbibliotek din München, de prof. Olgierd Górka.

Zic cred, fiindcă nu este în Europa o literatură mai sbuciumată în desvoltare şi mai năpăstuită în soarta ei decât literatura românească. Nu ştiu să mai fie multe popoare care să-şi fi pierdut atâtea monumente de cultură ale trecutului său de cum am pierdut noi. Originalele primelor traduceri româneşti s'au pierdut; prototipul primelor noastre legende religioase apocrife nu se cunosc; primele traduceri ale romanelor populare au dispărut. « Invăţăturile lui Neagoe » nu le cunoaştem decât din copii târzii şi defectuoase; cronica scrisă pe timpul şi la curtea lui Mihai Viteazul nu ni s'a păstrat decât într'o traducere latină, cronica lui Grigore Ureche n'a ajuns până la noi decât în compilaţia lui Simion Dascălul; « De neamul Moldovenilor » şi cronica lui Miron Costin le avem în copii posterioare, dintre care cea mai veche copie a cronicii datează din 1720. Şi atâtea şi atâtea altele!

In marile frământări petrecute pe pământul românesc cu incursiuni de armate ungureşti şi polone, cu numeroase invazii de oştiri turceşti şi tătăreşti, cu atâtea vechi mănăstiri şi cetăţi de scaun arse din temelie şi apoi reconstruite ca să fie din nou arse, atâtea din monumentele literaturii noastre vechi au fost distruse sau răpite pentru a fi apoi aruncate în cine ştie ce colţ de bibliotecă.

Numai norocul ne ajută să mai dăm peste ele. O întâmplare neaşteptată uneori ne scoate totuşi la iveală câte unul din aceste monumente care aşteapta de veacuri închis în cine ştie ce colţ de bibliotecă şi care ne înfăţişează munca de cultură a străbunilor într'o lumină cu totul nebănuită.

Una din cele mai importante descoperiri făcute în timpul din urmă, este aceea a profesorului universitar Górka dela Universitatea din Lwów. Cercetând în Biblioteca de stat din München (Bayerische Staatsbibliothek) manuscrise privitoare la istoria Poloniei şi a Ungariei, Olgierd Górka a dat în primăvara anului 1911, peste cea mai veche cronică românească din câte se cunosc până astăzi. Cronica se păstrează într'un codice in quarto, cu signatura *Codex Latinarum 952*, într'o traducere germană, care începe: « Ab Jesu Maria 1502 Jar, a<d> di<em> 28 Appril ist geschryben dy Cronycke des Stephan Voyvoda aus der Wallachey, (o greşală evidentă, Walahey în loc de Moldau). Titlul cronicii este: *Cronica breviter scripta Stephan<i> Dei gracia voyvoda Terrarum Moldaviens<ium> necnon Valachyens <ium>* [1].

După părerea lui Górka, cronica ar fi fost adusă în Germania de solia moldovenească din 1501. La această dată, Ştefan cel Mare, care era bolnav de diabet, şi care era chinuit de rămăşiţele rănii primite la Chilia, simţindu-se din ce în ce mai rău, trimesese după medici specialişti în centrele ştiinţifice din Italia (Veneţia) şi Germania. Misiunea, trimisă în Germania şi compusă din Ulrich şi Antonius, soseşte în Nürnberg la sfârşitul lui Februarie, cu o scrisoare de recomandare din partea regelui Ungariei, Wladislav Iagello.

Solia moldovenească a avut în Germania răsunetul cuvenit. Dintr'o scrisoare în limba latină, adresată lui Ştefan cel Mare şi dintr'alta germană către Wladislav Iagello, amândouă trimise de către primarul oraşului Nürnberg — al cărui nume n'a putut fi identificat de către d-l Górka — reiese că s'a găsit un medic capabil, doctorul Ioan Klingesporn, care, rugat insistent, a primit să vină cu trimişii lui Ştefan cel Mare în Moldova.

Despre doctorul Klingesporn şi despre solia moldovenească nu se mai pomeneşte apoi nimic, nici în documentele moldoveneşti şi nici în cele germane. La curtea din Suceava nu avem ştiri să fi sosit doctorul Klingesporn; dimpotrivă, la 7 Decemvrie 1502, găsim la patul Domnului pe doctorul veneţian Mathias Muriano. Intr'o listă de 8—9 medici iluştri din Nürnberg, întocmită ulterior, iarăşi nu se găseşte trecut Klingesporn, deşi a fost un medic distins. Ce s'a întâmplat, prin ce peripeţii a trecut pe drumurile pe care le-a străbătut misiunea moldovenească şi doctorul german, nu ştim. Górka presupune că au pierit ucişi pe drum, în nişte ţinuturi unde domnea dreptul pumnului.

[1] Am admis lectura corectată a lui Ion Const. Chiţimia, *Cronica lui Ştefan cel Mare* în « Cercetări literare », III (1939, publicate de N. Cartojan), p. 228.

In Nürnberg, crainicii marelui Domn au trebuit să intre în legături cu fizicianul Hartmann Schedel. Schedel îşi făcuse studiile la universitatea din Leipzig, şi la vârsta de 20 de ani plecase în Italia să-şi desăvârşească cultura la celebra universitate din Padova, într'o vreme când umanismul era acolo în plină înflorire. In 1466, îşi luase doctoratul şi, după un popas prin Veneţia, se reîntoarce în Germania, unde din 1484 se stabilise în Nürnberg ca medic [1]. In afară de profesiunea sa de medic, Schedel a fost în acelaşi timp un pasionat geograf şi istoric, care a adunat ştiri privitoare la răsăritul Europei. In biblioteca lui s'a găsit şi un exemplar din cunoscuta naraţiune, alcătuită de un Sas ardelean între 1477 — 1491, *Geschichte Dracole Waide*. Schedel publicase în 1493 o cronică, *Liber Chronicarum* — numită şi *Chronicum mundi* — care a fost bine primită de contemporanii săi, fiindcă a fost retipărită într'o ediţie nouă în 1497 şi fiindcă traducerea germană a cunoscut repede 3 ediţii (1493, 1496 şi 1500). A avut un mare răsunet între cărturarii din Apus. Intre altele, pasagii întregi din ea au fost încorporate în ediţia din 1494 a operei lui Vincent de Bauvais: *Speculum historiale*. In această operă, neobositul cercetător, împrumutând pe de a întregul informaţiile din (Papa Pius II) Enea Silvio Piccolomini, *Historia rerum ubyque gestarum locorumque descriptio*, vorbeşte de luptele dintre Dăneşti şi Drăculeşti, de origina latină a neamului, şi se plânge că « difficillimum esse provinciarum (Walachiae) descriptionem » din pricina ştirilor contradictorii a izvoarelor [2].

Acest umanist german a primit solia moldovenească, şi, dornic de a smulge dela ea informaţii, pentru a întregi ştirile despre ţările noastre, ar fi profitat de acest prilej pentru a-şi scoate o copie de pe cronica lui Ştefan cel Mare. Această copie a trecut apoi, împreună cu întreaga lui bibliotecă, în moştenirea nepotului său Melchior şi, în cele din urmă, a ajuns în biblioteca Principelui Bavariei, Albrecht V (1550—1579). Biblioteca acestuia din urmă, un pasionat colecţionar de manuscrise, a format temelia bibliotecii curţii bavareze, care după revoluţie a devenit bibliotecă de stat.

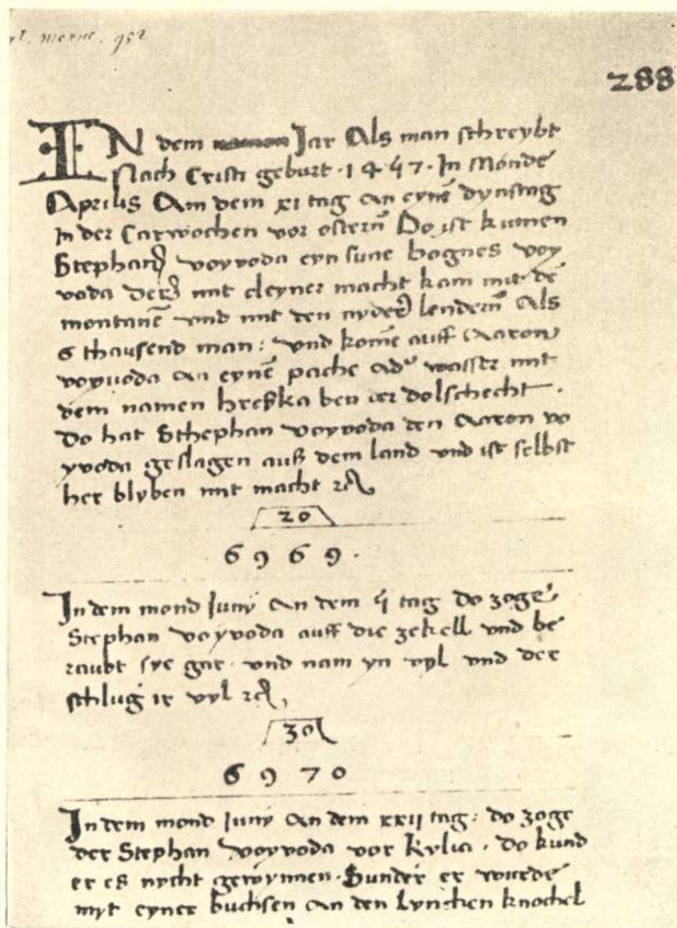
Copia lui Schedel, scrisă într'unul din dialectele Germaniei de Nord, apropiat de « hochdeutsch » de azi, conţine 22 de file manuscrise, de hârtie veche, de pe la sfârşitul veacului al XV-lea. Ea înşiră evenimentele petrecute în Moldova, în ordine cronologică, începând cu răsturnarea lui Petru Aron Vodă şi urcarea pe tron a lui Ştefan cel Mare în anul 1457 şi sfârşind cu anul 1499, înfrângerea lui Malcoci.

Textul lui Schedel cuprinde, mai ales în transcrierea numelor proprii, o serie de greşeli, ca de pildă, Bognes în loc de Bogdan, Braut în loc de Prut (Zwischen den Nester und der Braut), sau Warsarab ori Waserab în loc de Basarab, ceea ce dovedeşte că el nu este un original, ci o copie defectuoasă.

Cronica conţine o mulţime de ştiri pe care nu le găsim în nicio altă cronică internă; ea pomeneşte şi de un ostaş Purice, despre care ne vorbeşte şi Neculce în *O samă de cuvinte* şi care se constată pe această cale că a fost o figură istorică, şi nu legendară. Ştirile nouă pe care le aduce cronica

[1] Grauert, *Neue Danteforschungen* în *Historische Jahresberichte*, XVIII (1897), p. 76; Chiţimia, *op. cit.*, p. 267.

[2] Şi datele biografice date de I. Chiţimia, *op. cit.*, p. 225—227.

Cronica lui Ştefan cel Mare, versiunea germană păstrată în Bayerische Staatsbibliothek din München.

sunt foarte interesante şi ele pun într'o lumină vie — după cum mărturiseşte d-l Górka într'o comunicare făcută Academiei noastre în 1930 — « forţa puternică a caracterului lui Ştefan cel Mare, marele său geniu militar », care în momente grele pentru ţara sa, nu-şi pierdea cumpătul, ştia să se ridice de-asupra situaţiei şi să folosească, cu o rară abilitate, împrejurările cele mai critice spre a-şi duce oştirile la biruinţă.

Cronica înfăţişează însă o vădită părtinire pentru Polonia; ea nu pomeneşte nimic de pătrunderea lui Ştefan cel Mare până în inima Poloniei la Lemberg şi despre celelalte ostilităţi ale lui Ştefan cel Mare cu Polonii. In schimb, ea dă informaţii inedite cu privire la ajutorul atribuit Polonilor în 1499, la răzbunarea lui Ştefan cel Mare împotriva Turcilor pentru încălcarea Poloniei.

Aceste tendinţe ale cronicei îl fac pe d-l Górka să admită că cel ce a alcătuit cronica în limba germană a fost Herman, pârcălabul Cetăţei-Albe, care, mai târziu, apare la curtea din Suceava a lui Ştefan cel Mare, ca jucând un rol important în tratativele cu Polonii din Aprilie 1499 şi pe care d-l Górka îl socoteşte că era de origine sas [1]. El ar fi scris cronica cu intenţia de a informa pe regele Ioan Albert (1492—1501) despre lucrurile moldoveneşti. O copie de pe această cronică germană a intrat apoi în mâna lui Ulrich, solul trimes de Ştefan cel Mare la Nürenberg ca să-i aducă un doctor şi care probabil ar fi fost rudă cu Herman.

[1] A se vedea şi C. C. Giurescu, *Istoria Românilor*, II, Bucureşti 1937, p. 596: « un militar sas în serviciul lui Ştefan ».

Argumentele aduse de d-l Górka pentru a susţinea paternitatea pârcălabului Herman asupra versiunii germane a cronicei nu-mi par convingătoare. Din documentele contemporane nu reiese în mod cert că Herman — pe care documentele noastre interne îl transcriu Hrăman — era sas şi că ar fi cunoscut limba germană. Numele nu poate da în această privinţă o indicaţie concludentă, căci îl găsim purtat de persoane a căror origine nu poate fi germană (*Herman frate cu Iaţcu* sau chiar *Herman ţiganul*). [1] De altă parte, tendinţa polonofilă a cronicei mai poate avea, chiar admiţând datele d-lui Górka, şi altă explicaţie. Din moment ce ştim că solia moldovenească aducea cu sine şi o scrisoare a regelui de neam polon, Wladislav Iagello, din moment ce Ştefan cel Mare recursese la ajutorul acestuia pentru a obţinea un medic din Germania, este de admis că, printr'un elementar simţ de prudenţă, solia lui, alcătuită — după câte se pare — din Saşi, nu putea duce cu sine prin Polonia, o cronică în care susceptibilităţile polone nu erau menajate. Făcând aceste rezerve într'o lecţie ţinută la câteva săptămâni după comunicarea d-lui Górka la Academia Română, încheiam cu aceste cuvinte: « Oricine ar fi însă traducătorul german al cronicei, un lucru este sigur că acesta a tradus-o după cronica oficială scrisă la curtea lui Ştefan cel Mare. Această cronică a fost scrisă după toate probabilităţile în limba slavonă şi ea înfăţişează o mare asemănare cu cronica dela Bistriţa ».

In timpul din urmă, vechiul nostru elev, d-l I. Chiţimia, pornind pe drumurile noastre, a verificat punct cu punct după copii fotografice ale cronicei, procurate de noi, datele d-lui Górka şi rectificând unele lecturi greşite, a ajuns la concluzii cu totul diferite de ale istoricului polon. Cronica a fost scrisă într'adevăr în limba slavonă, fiindcă în numele proprii din textul german se păstrează urmele unui original slavon de ex. oraşul Râmnic este transcris în versiunea germană sub forma Rybnyg, care la rândul ei transcrie exact forma slavonă **Рѣбникъ**, aşa cum o găsim şi în versiunile interne slavoneşti ale cronicei. Intr'alt loc găsim în textul german: bey einem Bache der heyst Potogk = la un pârâu ce se numeşte Potok. In versiunea slavonească a cronicei dela Bistriţa e: « na město naricaemoe **Потокъ водна** », la localitatea ce se numeşte *Cursul Apei*. Polonul găsind în textul slavon *vodna* « de apă », a crezut că trebue să fie vorba de un pârâu şi va fi tradus în latineşte « ad rivum qui nominatur Potok », ceea ce traducătorul german a reprodus apoi întocmai în limba sa. Acest original slavon, crede d-l Chiţimia, ajunsese probabil în Ukraina, unde un polon l-a tradus în limba latină, precum se vede din urmele latine rămase în traducerea germană (in monde *Aprilis*; in dem mond *Julij*; in dem mond *Nouembris*; an dem 7 tag *Decembris*; am 17 tag *Octobris* in dem menet Octobry *primodie*... do saczt Sptephan voyvoda *Ysayam* (acuzativul latin) seinen Schwoger... des *Radulli* voyvodess dochterr <Tochter> an dem tag sand *Dyonisij Dymyttry*...). Dar asemenea expresii şi nume proprii declinate latineşte se găsesc adesea, precum arată d. P. P. Panaitescu, în operele umaniştilor germani din veacurile al XV-lea şi al XVI-lea. Traducătorul latin al cronicei slavone a fost zice d. Chiţimia un polon, căci deşi se întâmpină în documentele latine ale evului mediu din Ungaria, Franţa, Germania fonetisme ca (*gracia*, în loc de gratia, *creacionibus* în loc de creationibus; totuşi nume proprii în forma polonă ca *Colaczijn*, *Czessuy*, *Vylcza* pentru Vâlcea; *Mikoley* (forma polonă a numelui Nicolae Halytzky; *Repka* — în textul german Rebge — din rzepka = ridiche, porecla dată starostelui din Buczacz) trebuesc să fie luate în considerare.

Traducătorul polon a modificat şi a amplificat însă datele originalului slavon cu ştiri privitoare la împrejurările polone,

[1] P. P. Panaitescu în *Revista istorică română*, I (1931), p. 158.

ca de pildă itinerariul armatei regelui Albert, pe teritoriul polon, înainte de a intra în Moldova pentru a fi sdrobită în codrii Cosminului.

Tot el a înlăturat altele din originalul slavon, care nu erau favorabile Polonilor. In această formă, cronica a ajuns în mâinile lui Schedel, nu adusă de solia moldovenească, ci cerută şi obţinută de acesta poate în timpul călătoriei sale în Polonia, după strălucita victorie a Domnului moldovean împotriva Turcilor.

Deşi argumentele aduse de d. Chiţimia nu sunt toate deopotrivă de convingătoare, totuşi ipoteza pusă în discuţie de d-sa are meritul de a îndrepta cercetările pe o nouă pistă.

Cronica lui Schedel înfăţişează în forma germană copia cea mai veche a cronicelor moldoveneşti, scrisă cu doi ani înainte de moartea marelui Domnitor. Din nenorocire, această versiune nu este o traducere completă şi fidelă a cronicei dela curtea lui Ştefan cel Mare.

VERSIUNILE SLAVONEŞTI

Versiunea germană nu ne poate da, deci, icoana exactă a cronicei scrise la curtea lui Ştefan cel Mare. Va trebui, dar, să încercăm reconstituirea ei pe baza izvoarelor interne scrise în limba slavă.

Care sunt aceste izvoare?

In afară de această versiune germană, care a stat închisă în biblioteci străine până în timpurile noastre, cronica domniei lui Ştefan cel Mare ni s'a mai păstrat în următoarele cinci copii târzii în limbă slavonă:

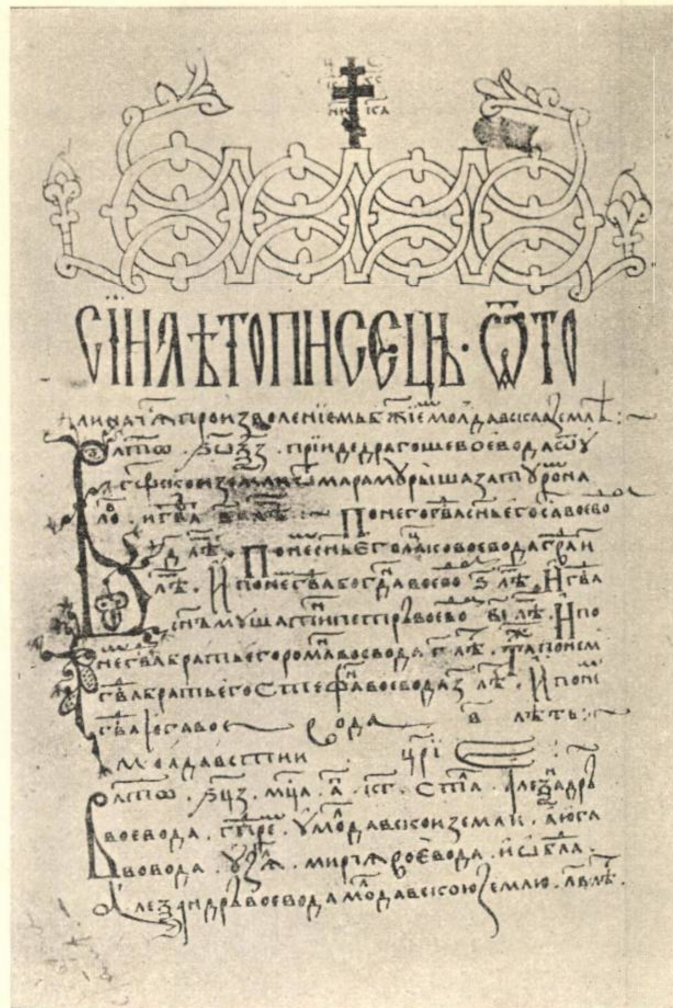
1. LETOPISEŢUL DELA BISTRIŢA, care a fost descoperit de I. Bogdan în Biblioteca clubului bulgar din Tulcea, după indicaţiile date de Alexandru Pop, profesor pe atunci la gimnaziul din Tulcea.

Este un manuscris in 8°, copiat la sfârşitul veacului al XVI-lea, sau începutul celui de al XVII-lea. Cea mai veche notiţă de pe filele manuscrisului este din 1710, a lui Ierei Gheorghe din Băiceni. El spune că i-a «dat această carte preutiasa răposatului preotului Ursului», din neamul Mitropolitului *Varlaam*[1], «carele au fost protopop în Iaşi; i-a dat-o ca să le fie pomană în veci». La 1861, un Bulgar, Djudjov, a cumpărat manuscrisul cu 5 ruble dela un Lipovean şi l-a transmis apoi Bibliotecii bulgăreşti din Tulcea.

Codicele cuprinde, după o serie de texte apocrife şi poporane, cronica lui Manases în traducere slavă, urmată de letopiseţul moldovenesc. Cronica lui Ştefan cel Mare — într'o versiune apropiată de versiunea germană a lui Schedel până la anul 1484 — este precedată de o altă cronică de întindere mai mică, a şasea parte din întreg, care începe dela descălecatul lui Dragoş (1359) şi merge până la urcarea în domnie a lui Ştefan cel Mare. Cronica marelui Domn al Moldovei se înfăţişează deci aci ca o continuare a acesteia din urmă, alcătuind cu ea un singur trup, un singur letopiseţ, cu titlul care, tradus în româneşte sună: «*Acesta e letopiseţul de când cu voia lui Dumnezeu s'a început Ţara moldovenească*». Letopiseţul acesta nu este însă complet, fiindcă lipsesc ultimele pagini. In forma în care îl avem, el se întinde şi dincolo de domnia lui Ştefan cel Mare, până la războiul lui Bogdan cel Orb cu Radu, Domnul Munteniei (1507). Despre structura acestei cronici, în care Bogdan distingea trei părţi şi despre caracterul ei particular vom reveni mai jos, când vom încerca, pe baza tuturor versiunilor, să reconstituim începuturile istoriografiei moldoveneşti.

2. LETOPISEŢUL DELA PUTNA. A fost studiat şi publicat, cu traducere românească, de regretatul I. Bogdan în

[1] V. Augustin Z. N. Pop în *Biserica Ortodoxă Română* 1939, p. 319.

Bibl. Acad. Rom. ms. slav 649: *Letopiseţul dela Bistriţa*

Vechile cronici moldoveneşti până la Urechia (p. 23—41; 143—148; 193—197). Originalul a fost găsit în Biblioteca Academiei teologice din Chiev, între manuscrisele aduse dela lavra Počaevъ (azi în Polonia), într'un sbornic de texte cu cuprins foarte variat: ascetice, hagiografice, apocrife, extrase din nomocanoane, tratate gramaticale şi materiale istorice. Materialele istorice sunt alcătuite din cele mai vechi anale sârbeşti, din cea dintâi cronică bulgărească şi dintr'o versiune a cronicei moldoveneşti — singura care ne interesează aci. Cronica moldovenească cu care se încheie sbornicul este scrisă în mediobulgară şi poartă titlul: *Povestire în scurt despre domnii moldoveneşti*. Are o notiţă preţioasă: **Сїє писаніє писах Ісаіа ѡт Слатина** care tradusă în româneşte înseamnă: «Această scriere a scris-o Isaia din Slatina». Versiunea acestui letopiseţ este deci copiată de călugărul Isaia din mănăstirea Slatina a Moldovei. Originalul pare să fi venit din mănăstirea Putna, fiindcă în cuprinsul textului se găsesc numeroase amănunte privitoare la mănăstirea Putna:)[1]

[1] 1466, Iunie în 4: «au început să zidească mânăstirea dela Putna»; 1470, August în 20: «venit-au Ştefan Voevod şi au sfinţit hramul Prea Sfintei Născătoare de Dumnezeu dela Putna, cu mâna preasfinţitului mitropolit kir Teoctist şi episcopului Tarasie, fiind de faţă egumenii tuturor mânăstirilor şi întreg clerul preoţesc în număr de 64 inşi, Septemvrie în 3, sub arhimandritul Ioasaf»; 1484, «Martie în 15, în Miercurea mare pe la miază-noapte au ars întreaga mânăstire Putna până în temelie»; 1484, Octomvrie 8: moartea arhimandritului Iosif al Putnei; 1486: numirea celui de al doilea arhimandrit al Putnei, Paisie.

Mânăstirea Putna.

Părerea lui Bogdan că letopisețul dela Putna este «o prescurtare și o prelucrare a analelor dela Bistrița» nu se poate susține, deoarece, precum a arătat d. I. Vlădescu, în letopisețul putnean se găsesc numeroase știri care lipsesc din analele dela Bistrița. Dar nici părerea d-lui Vlădescu că nu există «nicio înrudire cât de mică între letopisețul dela Putna și cel dela Bistrița și că letopisețul dela Putna ar fi fost *redactat*, nu prescurtat, de cineva cu admirație pentru Ștefan cel Mare... folosind notițe și însemnări contemporane» nu poate fi primită. Identitatea de redacție a știrilor în ambele letopisețe [1] dovedește în chip neîndoelnic că între ele este o filiație, întru cât ambele descind dintr'un prototip comun. Intre acest prototip și între analele dela Bistrița și cele dela Putna trebue să admitem însă mai multe intermediare. Intr'unul din acestea lipseau știrile care se găsesc în analele dela Putna. După acela au fost copiate analele dela Bistrița. Dar și intermediarul după care a fost copiat letopisețul dela Putna avea lacune însemnate, căci din versiunea putneană lipsesc numeroase știri și pasaje întregi. Dacă unele omisiuni se pot explica printr'o tendință de prescurtare; altele — care se înfățișează compact și cuprind pasaje întinse — nu se pot explica, cred, decât admițând că din intermediarele după care derivă letopisețul dela Putna se pierduseră câteva pagine [1].

[1] Iată câteva pasagii paralele pe care le dăm în traducerea românească a lui Bogdan. Intre textele originale slave asemănarea este și mai mare.

Bistrița	Putna
In anul 6867, veni Dragoș Voevod din țara Ungurească, dela Maramureș la vânat după un zimbru, și au domnit 2 ani.	In anul 6867... venit-au Dragoș Voevod din Maramureș dela Țara ungurească la vânat după un zimbru, și au domnit, 2 ani.
După el, domni fiul său Sas Voevod 4 ani.	După el, domni fiul său Sas Voevod 4 ani...
După acesta, domni fiul său Lațcu Voevod 8 ani.	Fiul său Lațcu Voevod au domnit 8 ani și au murit.

[1] A se vedea de ex. lacunele dintre anii 6907 (1399) și 6952 (1444) cele dela anul 7005 lupta din Codrul Cozminului; cele dela anul 7015 (1507).

3. VERSIUNEA DIN LETOPISEȚUL LUI AZARIE a fost descoperit de regretatul Bogdan, după indicațiile lui Iacimirskij, într'un codice din Biblioteca imperială din St. Petersburg. Codicele, în format de 8⁰, a fost scris pela sfârșitul secolului al XVI-lea sau începutul celui de al XVII-lea și cuprinde o serie de texte religioase apocrife și istorice. Manuscrisul nu are nicio indicație de dată și nume privitoare la original, autor sau copist; din câteva notițe, posterioare și incomplete, reiese că, pela 1639 se afla la Iași, și că la 1749 a fost trecut în zestrea mănăstirii Nicoriță. De acolo, în împrejurări necunoscute, a ajuns în Rusia.

Partea istorică a codicelui conține: *a)* o scurtă cronică universală, urmată de niște anale sârbești cu note de istorie românească; *b)* letopisețul moldovenensc, purtând în slavonește același titlu ca și versiunea dela Putna: *Povestire în scurt despre Domnii Moldovei*, urmată de letopisețele lui Macarie și Azarie, de care ne vom ocupa în capitolul următor (vezi pag. 38). Prima parte, care ne interesează deci, cuprinzând istoria Moldovei dela descălecat până la moartea lui Ștefan cel Mare se apropie mult de versiunea dela Putna — de aceea Bogdan o și numește *Analele Putnene* — dar are și părți comune cu analele dela

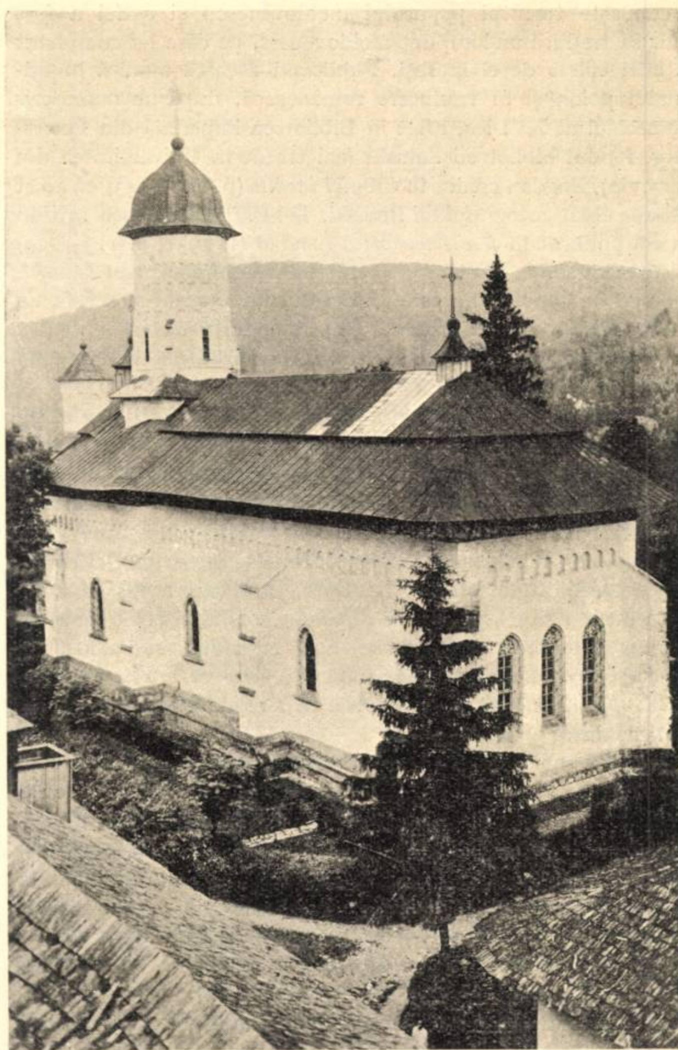
Bistriţa. Ea derivă deci dintr'un arhetip intermediar între versiunea dela Bistriţa şi cea dela Putna. Are însă şi câteva ştiri pe care nu le găsim nici în versiunea dela Bistriţa, nici în cea dela Putna — *toate însă referitoare la vieaţa internă a mănăstirii Putna.* Astfel aflăm din acest letopiseţ că al doilea egumen al mănăstirii Putna, ales de Ştefan cel Mare în 1486, Paisie, se mai numea şi *Scurtul;* că în 1503, Iulie 23, a răposat egumenul Paisie; că în luna următoare «*August în 4 Marţi, la miezul nopţii*» a decedat şi duhovnicul Antonie Bolsun şi că în sfârşit, în 1517 ? Aprilie 22 a murit Bogdan Voievod, fiul lui Ştefan cel Mare, şi că a fost îngropat în mănăstirea dela Putna, *în biserica mare de partea stângă*».

4. CRONICA ANONIMĂ, numită aşa de regretatul I. Bogdan care a studiat-o şi publicat-o în *Vechile cronici moldoveneşti* (pp. 62—68, 185—192 şi 243—290) — se găseşte încorporată într'o colecţie de cronici ruseşti, cunoscută în istoriografia rusească sub numele de Voskresenskaja lětopisi, alcătuită în imperiul moscovit pe la sfârşitul secolului al XVI-lea. Partea românească, scrisă în medio-bulgară cu numeroase rusisme, poartă ca şi versiunea dela Putna, titlul care în româneşte sună: «*Povestire în scurt despre domnii moldoveneşti, de când s'a început ţara moldovenească*». Cronica este o transcriere, prescurtată în partea finală, după vechea cronică a Moldovei care mergea până la moartea lui Ştefan-cel-Mare. Bogdan credea că originalul fusese adus din Moldova, probabil de unul din solii lui Ivan al III-lea, marele cneaz al Moscovei, al cărui fiu, Ivan Ivanovici, luase în căsătorie pe fiica lui Ştefan cel Mare, domniţa Elena. Până la Ştefan-cel Mare, cronica anonimă dă lista domnilor Moldovei dela descălecatul lui Dragoş, într'o formă foarte apropiată de versiunea cronicei dela Putna, cu care de altfel, după cum am văzut, se aseamănă şi în titlu. De la Ştefan înainte, cronica este mult prescurtată, căci, în afară de data urcării pe tron a marelui voievod, nu ne mai dă decât 4 date: 1465 luarea Chiliei dela Unguri; 1484 smulgerea Chiliei şi Cetăţii Albe dela Moldoveni de către Turci; 1497 lupta din codrul Cosminului şi 1504 moartea lui Ştefan. Această ştearsă prezintare a domniei lui Ştefan cel Mare, care fusese cuscrul lui Ivan al III-lea, dovedeşte că partea de istorie românească a intrat în compilaţia rusească într'o vreme când interesul Moscoviţilor pentru personalitatea marelui Domn moldovean scăzuse. După data morţii lui Ştefan cel Mare, cronica anonimă pomeneşte că Ştefan a avut 4 feciori: Petru, Alexandru şi doi Bogdani şi se încheie cu cuvintele: «După el începu a domni fiul său Bogdan». Inregistrarea urcării pe tron a lui Bogdan ne confirmă şi ea ipoteza că originalul moldovenesc, care se află la baza acestei cronici, nu a fost adus în Rusia pe timpul lui Ştefan cel Mare, ci mai târziu, după moartea lui — poate la începutul domniei lui Bogdan.

Spre deosebire de toate celelalte versiuni slavoneşti, cronica începe cu două legende eponime. Prima, o ciudată fusiune de anacronisme istorice şi de născociri fanteziste, priveşte originea romană a Românilor. «La anul 6867 (= 1359)» — începe cronica anonimă — doi fraţi de legea creştinească, fugind din Veneţia de prigonirile «ereticilor», au ajuns la Râmul vechiu şi şi-au zidit o cetate, pe care au numit-o după numele lor, Roman. Acolo au stat, cu neamul lor, până ce Papa Formos a trecut dela credinţa pravoslavnică (ortodoxie) la legea latină (catolică). Atunci Râmlenii, trecuţi la legea catolică, şi-au fundat altă cetate, Noul Râm, şi au început lupta împotriva fraţilor lor rămaşi ortodocşi. Luptele au durat până în vremea craiului unguresc Vladislav, care «era nepot de frate lui Sava, arhiepiscopul sârbesc» şi de care fusese chiar «botezat».

In vremea lui Vladislav, Tătarii din stepele Nistrului şi dela apa Moldovei, trecând Carpaţii, s'au năpustit asupra Ardealului şi au ajuns până la Mureş. Vladislav a cerut atunci ajutor de la împăratul Râmului, şi de la Papă. Impăratul Râmului i-a trimes ajutor de oaste, dar Noii Râmleni au scris craiului Vladislav, cerându-i să aşeze în primele rânduri de bătae pe vechii Râmleni, ca să scape de ei, iar dacă totuşi nu vor pieri în luptă, să-i oprească în ţara lui. In lupta încinsă cu Tătarii pe apele Tisei, Vechii Râmleni s'au purtat vitejeşte şi au înfrânt pe Tătari. Vladislav, de bucurie, i-a cinstit bine, şi arătându-le scrisoarea Noilor Râmleni, a stăruit de ei să rămână în ţara lui, ceea ce ei au primit cu condiţia ca să li se îngăduie a-şi păstra credinţa ortodoxă. Vladislav le-a dăruit atunci pământ «în Maramureş, între apele Mureşului şi Tisei, locul ce să cheamă Criş». Râmlenii, trăind acolo, «au început a-şi lua femei unguroaice de legea latinească şi a le întoarce la legea lor creştinească».

După această legendă eponimă — plăsmuită, după cum vom vedea mai târziu, într'un mediu unguresc, din anacronisme (zidirea Romei de doi fraţi creştini din Veneţia, luptele dintre Râmlenii vechi şi Râmlenii noi, craiul Vladislav nepot de frate al arhiepiscopului sârb Sava etc.) şi din vagi şi confuze reminiscenţe istorice (invazia Tătarilor; fuga regelui; ajutorul dat de Români în luptele cu Tătarii) — urmează apoi cunoscuta legendă menită să explice originea şi stema Moldovei. Cronica anonimă povesteşte mai departe cum dintre Râmlenii aşezaţi de Vladislav în Maramureş s'a ridicat «un bărbat cu minte şi viteaz cu numele Dragoş», care, pornind la vânătoare de

Mânăstirea Slatina, ctitoria lui Alexandru Lăpuşneanu, unde călugărul Isaia a copiat versiunea letopisețului de la Putna.

2. EFTIMIE.

Cronica lui Macarie este continuată de Eftimie: « Până aici — începe noua cronică — s'au scris cu osteneala preasfinţitului părinte al nostru Macarie, episcopul de Roman. Iar cele ce s'au întâmplat de aici înainte, evlaviosul Ioan Alexandru Voevod mi-au poruncit mie, ieromonahului Eftimie, celui din urmă dintre egumeni, a le scrie pe scurt ». Domnul Alexandru Voevod este Alexandru Lăpuşneanu.

Autorul cronicei, Eftimie, a fost egumen la mănăstirea Neamţu prin 1553, când se găseşte pomenit într'o evanghelie. A trecut mai târziu în Ardeal, unde a devenit episcop. Primind din partea lui Alexandru Lăpuşneanu porunca de a continua cronica lui Macarie, Eftimie începe prin a repovesti vremurile pline de frământări ale Moldovei de sub urmaşii lui Petru Rareş şi se opreşte brusc la al doilea an al domniei lui Alexandru Lăpuşneanu, la zidirea mănăstirii Slatina.

Eftimie nu pare să fi fost un călugăr aşa de erudit ca Macarie şi aceasta a fost un noroc pentru el, fiindcă l-a scăpat de influenţa nefastă a stilului manasian.

După ce povesteşte ultimii ani ai domniei lui Petru Rareş, el se opreşte îndelung asupra urmaşului acestuia, Iliaş, pe care-l numeşte « Iliaş Mahomet » spre a scoate în relief nelegiuirea lui. Ne înfăţişează cu amănunte interesante, pe care nu le găsim în alte izvoare, cum fiul lui Petru Rareş şi nepotul lui Ştefan cel Mare, trimis de tatăl său la 1541, la Constantinopol, se împrietenise acolo cu câţiva tineri turci de care se legase aşa de mult, încât îi adusese cu sine în Moldova. Pomeneşte de discuţiile religioase pe care Iliaş le avea cu prietenul său turc Hadăru, « stricat la năravuri », despre haremul de turcoaice, pe care le adusese din Constantinopol, de ura lui împotriva preoţilor şi a călugărilor. Descrie chipul cum a amăgit poporul, chemând sfatul boieresc în grădina dela Huşi, pentru a-l vesti că se duce la Poartă ca să stăruiască pentru micşorarea tributului; cum a jurat cu mâna pe cruce înaintea poporului întreg că se ţine de legea creştinească şi că n'are gând să se turcească, după cum se svonise; dar, în aceeaşi noapte, a sfărâmat crucea, şi cum apoi, încărcat de haraciu şi de bogăţii — « de vase de aur şi de argint, rămase dela domnii cei bătrâni ai Moldovei » — şi, întovărăşit de boieri şi de ostaşi, a ieşit din ţară, dar, ajuns la Constantinopol, s'a turcit şi nu s'a mai întors în Moldova.

Domnia lui Ştefan Rareş este înfăţişată în colori antipatice, aşa cum o cunoaştem din Ureche.

In contrast cu fiii lui Petru Rareş, Alexandru Lăpuşneanu este înfăţişat în colorile cele mai simpatice. După uciderea « ticălosului » de Joldea, el este împăciuitorul, care deschide temniţele, pentru a pune în libertate pe cei închişi, şi care a iertat pe cei alungaţi din ţară: « Deci veneau din toate părţile şi din toate locurile oamenii, ca să se îndulcească de vederea feţei lui, de bunătatea, de blândeţea şi de frumuseţea lui, şi se uitau la chipul Voevodului ca la chipul lui Hristos, căci li se părea a fi în vis, iar nu aievea... In toată lumea se lăţi vestea înaripată despre evlavia, osârdia şi iubirea lui de Dumnezeu şi de sfintele biserici ».

Este în aceste rânduri acea notă panegirică, cu care călugărul cronicar se obişnuise din lectura Vieţilor de Sfinţi.

După ce pomeneşte expediţia moldovenească trimisă în Muntenia, sub conducerea vornicului Nădăbaicu, pentru instaurea lui Pătraşcu, cronica se încheie cu zidirea mănăstirii Slatina. Dar şi aici iese în relief sentimentalitatea naivă a călugărului, când crede necesar să povestească un episod fără nicio însemnătate pentru noi, de mare importanţă pentru el, fiindcă era vorba de cursa pe care « vrăjmaşul neamului omenesc », Diavolul, a întins-o « iubitorului de Dumnezeu Domn », pentru a-l întoarce din gândul cel bun. Anume pe când călărea între satele Corlăteşti şi Todireşti, intrând în râul Moldovei, i s'a împiedicat calul şi a căzut în apă. Cu povestirea ridicării mănăstirii Slatina şi a înzestrării ei cu sate şi mitoace, cronica se încheie.

3. AZARIE.

Ultimul cronicar al Moldovei, care scrie în limba slavă, este Azarie. Despre el nu se ştie decât ceea ce el însuşi spune în cronica sa, că scrie din porunca lui Petru Schiopul, cu binecuvântarea mitropolitului Anastasie şi cu mijlocirea marelui logofăt Ioan Golia.

Este posibil să fi fost călugăr chiar în mănăstirea întemeiată de familia logofătului Golia. El nu pomeneşte nimic în cronica sa de trădarea Golăeştilor, dimpotrivă, descrie în colorile cele mai antipatice domnia lui Ioan Vodă cel Cumplit şi caută să înfăţişeze într'o lumină simpatică, figura lui Ieremia Golia, « boier mare, care nu s'a sfiit, din dragostea pentru ţară, să împiedice pe Ioan Vodă cel Cumplit dela războiul cu Turcii ».

Azarie şi-a scris cronica între anii 1574—1577. Inainte de a povesti vremea sa, el începe şirul anilor dela descălecat, copiind, ca şi predecesorii săi, vechiul letopiseţ al Moldovei, la care adaugă apoi cronica lui Macarie până la 1551, după care urmează partea sa proprie, care îmbrăţişează istoria Moldovei dela 1550 până la urcarea în domnie a lui Petru Schiopul (1574).

Cronica lui Eftimie se pare că i-a rămas necunoscută, deoarece, continuând cronica lui Macarie, el introduce partea sa personală cu următoarele cuvinte:

« Până aci au mers alcătuirile ritoriceşti ale părintelui Macarie. Să încep dar şi eu fostul şi nemernicul lui ucenic Azarie ».

De altă parte, el începe cronica dela domniile fiilor lui Petru Rareş, pe care le repovesteşte cu totul diferit de Eftimie, în alt spirit şi cu alte amănunte. Uciderea lui Ştefan Rareş de către boieri este înfăţişată cu groază, ca măcelul fără milă al unui miel. Alexandru Lăpuşneanu n'are nimic din trăsăturile fioroase cu care ne este cunoscută personalitatea lui din alte izvoade istorice. Despot Eraclidul este urît, pentrucă « ţinea pe lângă sine sfetnici de altă lege, Luterani urîţi de Dumnezeu, a căror învăţătură o împărtăşia şi dânsul ». De aceea apariţia lui Tomşa frumos la înfăţişare, viteaz, cu mâini puternice şi piept vârtos » este salutată cu bucurie; dar simpatia pentru Tomşa scade dinaintea lui Alexandru Lăpuşneanu, care, căpătând iarăşi cinstea domniei dela Poartă, « a stins tăciunele ce răspândea fumul credinţei celei rele şi a ascuns iarna întunecată a necuraţilor Luterani, făcând să înflorească primăvara, adică — explică el — bunăstarea bisericilor ».

Cronica se încheie cu răsturnarea şi pieirea lui Ioan Vodă cel Cumplit şi cu urcarea pe tron a lui Petru Şchiopul, în care se pun cele mai frumoase nădejdi:

« Bărbat de neam bun, evlavios, frumos, cu suflet luminat, milostiv din fire, darnic... Mănăstirile şi călugării s'au adăpat din undele răcoroase ale binefacerilor lui... vieaţa tuturor a început să curgă lin şi toţi petreceau în linişte şi neturburaţi... ».

Azarie este, în istoriografie, ucenicul lui Macarie. El, « nemernicul ucenic al lui Macarie » — cum se numeşte însuşi — are pentru « alcătuirile retoriceşti », pentru « cuvintele frumoase şi meşteşugite » ale dascălului său, o adâncă admiraţie. Opera lui Macarie, despre care el vorbeşte cu adânc respect, e pentru el « un adevărat izvor de adevăr, ce se varsă asupra inimilor noastre şi le adapă cu apa minţii, pe care cu toate că o gustăm, nu ne săturăm de ea ».

Azarie, ca bun ucenic, se străduește să imite toată arta retorică a lui Macarie. Ca şi acesta, Azarie împrumută din bogatul arsenal de amănunte dramatice şi epitete stilistice al lui Manases, pentru a le potrivi la situaţiile şi figurile istorice moldoveneşti pe care le înfăţişa. De exemplu, cuvintele pe care Azarie

le pune în gura lui Ștefan Rareș, când cade la Țuțora, sângerat sub pumnalele boierilor: « Vai de tine dreptate, pe tine te plâng și după tine oftez, căci înainte de mine tu ai pierit și ai murit », sunt împrumutate din Manases. Aceleași cuvinte le pusese cronicarul bizantin, la episodul războiului troian, în gura lui Palamed, când era să fie ucis cu pietre, în urma insinuărilor viclene ale lui Odiseus.

Din această cauză, cronica lui Azarie, ca și aceea a dascălului său Macarie, trebue utilizată cu multă băgare de seamă.

Cronicele acestea, scrise după moartea lui Ștefan cel Mare, sunt lispite de precizie și obiectivitate, condiții esențiale oricărei opere istorice. Câtă deosebire în această privință între ele și cronica scrisă la curtea lui Ștefan cel Mare. Câtă grije de precizie avea acesta din urmă: « In anul 6973, Ianuarie în 23, Joia pe la miazănoapte, înconjură Ștefan Voievod cetatea Chiliei, iar Vinerea dimineața începură a surpa cetatea... ». In cronicele lui Macarie, Eftimie, chiar Azarie, dimpotrivă, faptele sunt înnecate în podoabe stilistice. Nicio grije de cronologie: « In aceeași vreme... », « Dar nu mult după aceea... », etc., etc.

In cronica lui Ștefan cel Mare toți boierii care s'au învrednicit, în clipe de cumpănă, de încrederea Domnitorului și au dus la capăt misiunea ce li s'a încredințat sunt pomeniți cu cinste; în cronicele călugărilor nu sunt pomenite nici măcar numele eroilor care au căzut pe câmpul de luptă pentru mărirea Moldovei. Lucrurile își au explicația lor. Ștefan cel Mare, a cărui faimă trecuse peste hotarele înguste ale Moldovei, era o personalitate care intra în istorie. La curtea lui din Suceava se abăteau trimișii șahului persan și solii venețieni. S'a văzut în capitolul precedent paginile pline de admirație pe care i le-au consacrat cronicarii poloni. Orice mișcare a lui era, astfel, o pagină de istorie și el ținea ca istoria să fie scrisă așa cum el a făcut-o.

Cu totul altfel se înfățișează cronicele scrise după moartea lui. Autorii acestora, călugări retrași departe de curtea domnească, unde se plămădea istoria țării, trăind într'o atmosferă de misticism, nu aveau nici chemarea și nici posibilitatea de a scrie istoria în lumina ei adevărată. Realitățile istorice, trecând prin prizma mentalității lor ascetice, sunt în chip firesc deformate. Pentru ei căderea lui Alexandru Lăpușneanu de pe cal, în drumul spre mănăstirea Slatina, e un fapt de senzație, fiindcă vedeau în el cursa întinsă de diavol — un eveniment mai important decât o luptă cu dușmanii pentru apărarea Moldovei. Sufletul lor, deprins a privi vieața aceasta pământească, plină de ispite și de deșertăciuni, ca un scurt popas către vieața cea veșnică viitoare, nu putea vibra puternic pentru sbuciumul contemporanilor lor. Toate evenimentele, al căror ecou ajunge între zidurile mănăstirii stins, apar pentru ei pe același plan. Ei nu au luat parte la ele; nu le-au văzut petrecându-se sub ochii lor; nu le-au trăit ca să le poată înțelege. De aceea nu trebue să ne surprindă faptul că, în loc să cetim în paginele lor toate frământările timpului, întâlnim mai mult preocuparea de formă, de stil, de efect; că, în loc să povestească simplu și precis cele ce aflau, recurgeau la cronograful lui Manases pentru a împrumuta din el podoabe retorice.

Hrăniți mai mult cu apocrife biblice și cu legende hagiografice, în care eroul este înfățișat într'o aureolă de miraculos și misticism, călugării cronicari, neștiutori despre cele ce se petrec departe, la curte, sunt înclinați să vadă în Domnul, a cărui vieață o scriu din poruncă, un prototip ideal de virtuți creștinești. De aceea cronicele lor au un caracter panegiric, așa cum se obișnuiseră din legendele hagiografice.

Dacă la cele de mai sus adăugăm și faptul că aceste cronici erau scrise într'o limbă străină, neaccesibilă păturilor largi ale poporului, atunci este ușor de înțeles pentru ce nu le putem considera ca un instrument al deșteptării conștiinței naționale.

Dar, deși sunt scrise într'o limbă străină, deși sunt lipsite de valoare literară, totuși trebue să ținem seamă și de ele, fiindcă ele ne-au păstrat istoria Moldovei dela 1504—1574 și pentrucă — după cum vom vedea mai târziu — au intrat, ca izvoare, în alcătuirea cronicei lui Grigore Ureche.

BIBLIOGRAFIE. CRONICA DIN MÜNCHEN. Cronica germană a domniei lui Ștefan cel Mare, scrisă în 1502 și descoperită de d-l Olgierd Górka, se păstrează în manuscrisul *Codex Latinarum 952* din Biblioteca de Stat din München, *Bayerische Staatsbibliothek*. Despre ea d-l Górka a prezentat Academiei poloneze, în ședința din 17 Iunie 1929, un memoriu, care a fost publicat în *Extrait du Bulletin de l'Académie Polonaise des Sciences et des Lettres*, Cracovie, 1929 nr. 6 (Iunie) p. 29—31, sub titlul: O. Górka, *Kronika czasów Stefana Wielkiego Mołdawskiego Nieznane najstarsze zródło rumuńskiej historjografji* (La chronique de l'époque d'Etienne le Grand de Moldavie, soit la source la plus ancienne, mais jusqu'ici inconnue de l'historiographie roumaine). Despre această comunicare o scurtă dare de seamă datorită d-lui I. Nistor în *Codrul Cosminului, Buletinul Institutului de Istorie și limbă*, VI, Cernăuți, 1930, p. 484—485. Intr'o nouă comunicare, făcută de data aceasta Academiei Române, în ședința din 8 Noemvrie 1930, d-l Górka a dat detalii mai precise și mai interesante, dar această comunicare nu a apărut până acum.

N. Iorga, în *Buletinul Comisiei istorice a României*, IX, 1930, pag. 187—195, crede că opera este a unui Sas, probabil dela Baia, care a utilizat un izvor intern de mănăstire în limba slavonă sau română, care mergea până la 1475, de unde apoi a adăogat cele ce știa el personal.

In sfârșit, textul cronicei a fost publicat, cu o introducere interesantă, în anul 1931: Olgierd Górka, *Kronika czasów Stefana Wielkiego Mołdawskiego (1457—1499) z trzema podobiznami w tekście*, Krakovia, 1931, în ediția Academiei Polone din Cracovia (*Archiwum komisji historycznej*), seria II, tom. III și ediție separată 119 p. + II planșe-facsimile. Studiul a fost tradus în limba română de Dr. Emil Biedrzycki și a fost publicat, cu textul german al cronicei și cu o traducere în limba română făcută de domnișoara Irmertraud Briebrecher, absolventă a Seminarului de Istoria Literaturii române vechi, în *Revista istorică română*, IV (1934) p. 215—279 și V—VI (1935—1936), p. 1—85. S'a publicat și a parte în *Biblioteca Revistei istorice române*, I, cu titlul: Ol. Górka, *Cronica epocei lui Ștefan cel Mare (1457—1499)*, București 1937, 160 p.

Un alt studiu aprofundat asupra cronicei, care ajunge la concluziuni diferite: Ion Const. Chițimia, *Cronica lui Ștefan cel Mare*, în *Cercetări literare*, III, 1939 p. 219—293; a se vedea și recenzia lui P. P. Panaitescu în *Revista istorică română* I (1931) p. 156—160.

CRONICELE SLAVONEȘTI. Grupul de cronici slavonești ale Moldovei au fost publicate de profesorul de slavistică dela Universitatea din București, Ioan Bogdan în următoarele trei lucrări importante: Ioan Bogdan, *Vechile cronici moldovenești până la Ureche*, București, 1891, care cuprinde: 1. *Codicele miscellaneu dela Kiew*. Este un manuscris de 504 file în 8°, păstrat în Biblioteca Academiei teologice din Kiew, scris pe hârtie lucie, în veacul al XVI-lea, de Isaia din Mănăstirea Slatina: *vechile anale slavonești ale Moldovei*. Publicația cuprinde în original și traducere românească următoarele texte, însoțite de studii detaliate și de note: 1) Cronica și analele putnene — Povestire în scurt despre domnii moldovenești (p. 23—41; 193—198; 243—267); 2) Cronica lui Macarie (p. 69—89; 198—212; 268—279); 3) Cronica lui Eftimie (p. 90—103; 212—222; 280—283); Cronica anonimă (p. 62—68; 235—239). La acestea se adaogă: cronica moldo-polonă (p. 42—61; 173—183; 223—233).

Ioan Bogdan, *Cronice inedite atingătoare de istoria Romînilor*, București, 1895; cuprinde următoarele 4 texte însoțite de studii aprofundate: 1) Codicele dela Tulcea — numit astfel fiindcă se afla în Biblioteca clubului bulgar dela Tulcea; azi e trecut în Biblioteca Academiei Române nr. 649 *Letopisețul dela Bistrița* în 8°. 2) O cronică sârbo-moldovenească (sârbească amestecată cu anale moldovenești) dela mănăstirea Neamțu, p. 81—102; 3) Cronica moldo-polonă de N. Brzeski, p. 103—137; 4) Cronica Țării Moldovei și a Munteniei de Miron Costin, p. 139—204.

Ioan Bogdan, *Letopisețul lui Azarie* în *Analele Academiei Române*, seria II-a, tom XXXI, *Mem. secț. ist.*, 1909, cronicele păstrate în ms. O, XVII, nr. 13 al Bibliotecii imperiale din St. Petersburg și anume: 1) o cronică universală însoțită de analele sârbești dela 1355 până la 1490 cu știri privitoare la țările noastre (p. 62—66; 121—145); și 2) letopisețul lui Azarie (p. 66—98) cu următoarele părți: *a)* analele Putnene; Povestire în scurt despre domnii Moldovei (p. 69—76; 146—152; 181—187); 2) cronica lui Macarie (p. 76—84; 152—168; 187—202); 3) cronica lui Azarie (p. 84—98; 168—181; 202—214). La aceste texte se mai adaogă o versiune românească din sec. al XVIII-lea a analelor putnene, după un ms. din Biblioteca Academiei Române, descoperit și copiat de Al. Lapedatu (p. 107—119).

CRONICA MOLDO-POLONĂ a fost publicată pentru întâia dată de istoricul polon Wojcicki — după o copie, făcută în secolul XVII de istoricul polon Adam Naruszewicz, din Muzeul Czartoryski (Cracovia), în 1844 — în Biblioteka starożytna pisarzy polskich, Varșovia, VI, p. 51—67. Ea a fost apoi reprodusă de B. P. Hașdeu în *Archiva istorică*, III, 1867, p. 5—15 și de I. Bogdan — care credea ca o « publică întâiaș dată » în *Vechile cronici moldovenesci până la Urechia* textul polon la p. 173—183 și traducerea românească la p. 223—233.

O a doua versiune din secolul XVI, descoperită de I. Bogdan în Biblioteca imperială din Petersburg, fondul Bibliotecii Zaluski (azi trecut la Universitatea din Varșovia), a fost publicată în *Cronice inedite atingătoare de istoria Românilor* p. 119—137. O a treia copie dela începutul secolului al XVII-lea, aflată în colecția lui Iosif

Rusiecki din Trojanka, a fost semnalată de filologul polon I. Lós în studiul său *Pamiętniki Ianczara* (Amintirile ienicerului), Cracovia, 1912, p. 38–40.

STUDII. Textele publicate de I. Bogdan sunt însoțite de studii aprofundate. Contribuții interesante la studiile lui Bogdan au adus:

Ștefan Orășanu în *Convorbiri literare*, XXXI, pag. 513 și urm., 648 și urm. N. Iorga, *Istoria literaturii românești în secolul al XVIII-lea* (1688–1821), ed. I, vol. II (în ediția a II-a textul privitor la analele slave a fost prescurtat).

Părerea lui Bogdan că analele Moldovei au fost scrise în vechile mănăstiri dela Bistrița (originalul versiunei păstrată în codicele dela Tulcea) și dela Putna (originalul versiunii păstrată în codicele dela Petersburg) a fost pusă la îndoială pentru întâiași dată de d-l I. Minea, care, într'o notiță publicată în *Anuarul liceului I. Maiorescu din Giurgiu* pe anul 1919–1920, publicat de N. Cartojan, a arătat că letopisețul a fost scris la curtea lui Ștefan cel Mare. Chestiunea a fost reluată și documentată pe larg de I. Minea, *Letopisețele moldovenești scrise slavonește*, Iași, 1925 (Extras din *Cercetări istorice* I, p. 192 și urm., unde se studiază și raporturile dintre versiunile slavonești între ele și dintre toate laolaltă și Ureche de altă parte) și de I. Vlădescu, *Izvoarele istoriei Românilor: Letopisețul dela Bistrița și letopisețul dela Putna*, București, 1926. Despre letopisețele slavonești și raporturile lor cu Ureche a se vedea și Giorge Pascu, *Letopisețul cel moldovenesc, utilizat de Gligorie Ureache* în legătură cu toate letopisețele moldovenești în slavonește, Iași 1938; acelaș, *Die Anfänge der rumänischen Geschichtsschreibung* in *Südost-deutsche-Forschungen* 1939 Pentru *Pomelnicul de la Bistrița* v. mai sus p. 27. Pentru cronica moldo. polonă: P. P. Panaitescu, *Rev. ist. rom.* I, 1931, p. 113 – 123.

III. INVĂȚĂTURILE LUI NEAGOE BASARAB CĂTRE FIUL SĂU TEODOSIE

Nu cunoaștem împrejurările în care și-au luat naștere cronicele muntene, deoarece, în afară de Vieața Patriarhului Nifon și de o cronică scrisă în limba română în vremea lui Mihai Viteazul și păstrată într'o traducere latină, istoriografia munteană nu ne-a fost păstrată decât în compilații târzii din veacul al XVII-lea.

Știrile pe care le găsim însă în aceste compilații trec dincolo de epoca lui Mihai Viteazul și a lui Neagoe Basarab. Ele se referă la primii voievozi și, deși confuze și lacunare, ne indică totuși că și în Țara Românească istoriografia trebue să fi început de timpuriu. Când s'a început însă, în ce împrejurări și în ce limbă nu putem ști precis deoarece, dincolo de epoca lui Neagoe Basarab, nu ni s'a păstrat nimic și până acum nu s'a descoperit și nici nu avem din alte izvoare știință de vreo cronică slavonească pentru Țara Românească.

Cultura în limba slavă, inițiată de Nicodim și ucenicii săi, era tot atât de înfloritoare în Muntenia ca și în Moldova. Am amintit mai sus de unul din marii logofeți ai lui Mircea cel Mare, care retras mai târziu din valurile lumei în liniștea mănăstirilor, a alcătuit un polieleu în limba slavă.

Cel mai de seamă monument al cugetării și simțirii românești în limba slavă îl formează însă *Invățăturile lui Neagoe către fiul său Teodosie.* Acest prețios monument este legat de numele Domnului care a ridicat minunata mânăstire dela Curtea de Argeș și mitropolia din Târgoviște și care a fost protectorul călugărului sârb Macarie, patronând imprimarea primelor cărți de slujbă bisericească pe pământ românesc. Un adăvărat voevod al culturii românești și un mare sprijinitor, prin darurile trimese, al creștinătății din întreg Răsăritul ortodox, oprimat sub apăsarea păgână: « ctitor mare a toată Sfetagora », cum îl numește Gavril Protul muntelui Athos. Învățăturile lui Neagoe au fost utilizate și de N. Bălcescu în studiul său despre *Puterea armată și arta militară la Români*, apărut în 1844 în revista *Propășirea* dela Iași, și fuseseră publicate, pentru întâiași dată, cu un an mai înainte, în tipografia colegiului Sf. Sava. La epoca apariției, și multă vreme mai târziu, se credea că aceste învățături au fost scrise de evlaviosul domn al Munteniei în limba țării. In 1894, învățatul rus, Lavrov, descoperind însă în Biblioteca Națională din Sofia o redacțiune slavonească a « Invățăturilor » a închis duscuția, deoarece, în urma acestei descoperiri, toți istoricii noștri literari sunt astăzi de acord că « Invățăturile » au fost redactate în limba slavonă.

CUPRINSUL. Opera este împărțită în unsprezece părți. În structura ei se întreţes însă două elemente distincte: unul alcătuit din material mai mult de ordin religios, altul din învățături și sfaturi cu caracter politic. Este ca un tratat menit să îndrumeze către vieața creștinească și mai ales să pregătească pentru domnie pe vlăstarul domnesc, o operă parenetică, asemănătoare cu cele cunoscute în literaturile bizantine sub numele de « Oglinzile Domnitorilor », imitate și în literaturile slave și cunoscute și în Apus. O astfel de operă este și *Ceasornicul Domnilor,* despre care ne vom ocupa mai târziu și pe care l-a tradus Nicolae Costin după un original ce venea, prin intermediar latin, tocmai din Spania.

In prima parte, Neagoe sfătuește în câteva pagini pe fiul său să păzească întotdeauna cu sfințenie poruncile lui Dumnezeu, că dacă le calcă, chiar dacă s'ar ridica împărații lumii cu toată puterea lor să-i vină în ajutor, nimic nu-i folosește, pe când dacă le păzește, oricâți vrășmași s'ar stârni împotriva lui, Dumnezeu îl va ajuta.

Pornind dela această temă, desvoltată frumos din punct de vedere al moralei creștine, urmează — chipurile pentru exemplificare — un bogat material biblic împrumutat din *Cartea Regilor* despre Saul, despre David, despre Solomon, despre Ahia prorocul și Ierovoam, feciorul lui Solomon, despre Ahav împăratul, despre Iue împăratul care a săgetat pe Ioaram feciorul lui Ahav și pe împărăteasa Isavela, despre Senaherib împăratul Asiriei, despre Iezechia împăratul. După aceasta, fiindcă mai înainte se spusese că Domnul trebue să fie credincios lui Dumnezeu cum a fost Sf. Constantin, se intercalează brusc *Viața Sf. Constantin și Elena* și aflarea sfintei cruci, după care urmează alte capitole biblice: Avesalom și lupta lui împotriva lui David și, în sfârșit, această primă parte se încheie cu câteva parabole din *Varlaam și Ioasaf*: a celor două cosciuge, a privighitoarei, a celor trei prieteni.

Partea a doua, consacrată mai mult sfaturilor privitoare la guvernământ, începe cu două capitole, care se leagă prin cuprinsul lor de materia primei părți: unul privitor la cinstirea icoanelor, altul privitor la dragostea și frica de Dumnezeu.

După aceasta urmează, fără o legătură strânsă cu precedentele, un capitol de o rară frumusețe lirică: cartea lui Neagoe Basarab când și-a transferat moaștele mamei sale, Neaga, și a fiilor săi Petru, Ioan și Anghelina în ctitoria dela Argeș, capitol care atrage după sine câteva pagini din romanul lui Varlaam și Ioasaf și din *Fisiolog*: pilda pentru nimicnicia vieții acesteia pământești, precum și pildele despre șarpe, porumbel și strutocamil.

După aceste capitole, în legătură cu suferințele lui Neagoe, urmează o serie de sfaturi practice, privitoare la opera de guvernare: « cum și în ce chip să cinstească boierii și slugile », ce-l vor servi « cu dreptate »; cum să-și așeze boierii și slujitorii în locurile de cinste la curtea sa; reguli de bună purtare la masă; norme privitoare la primirea solilor străini; chestiuni de tactică militară pe câmpurile de luptă; sfaturi de cum să facă judecățile și să împartă dreptățile; povețe de milostivire și de îndurare, de înlăturarea pizmei și a gândului de răzbunare și, în sfârșit, după un capitol referitor la « pecetluirea cărții acestia », opera se încheie cu rugăciunea, adică cu « cuvântul de iertare » pe care Domnul în ceasul morții îl îndreaptă către « coconii săi și către cocoane, și către boierii săi cei mari și cei mici și către alte slugi ale sale către toate ». Deoarece partea aceasta parenetică este miezul întregei lucrări, ne oprim puțin asupra ei.

Sâmburele acestor învățături este ideea monarhiei absolute de drept divin, subordonată însă crezului creștin. Omul să nu-și alipească cugetul de lucrurile amăgitoare și deșerte ale acestei

lumi trecătoare, căci « iubirea lucrurilor lumii acesteia deslipeşte gândul şi cugetul dela Dumnezeu », iar cel care cearcă slava îşi pierde sufletul, « fiindcă, după cum mănâncă rugina pe fier, aşa mănâncă şi pe om slava cea omenească şi cum înfăşoară volbura sau curpenul viţa şi-i pierde roada ei, aşa, fătul meu, pierd trufia şi mândreţele roada împăratului şi a Domnului ».

Cu o adevărată grije părintească, Voevodul recomandă pe boieri în paza fiului său: « să fii gard grădinii mele şi să o păzeşti cum am păzit-o şi eu, că dacă o vei păzi şi-i vei fi gard ca zidul de piatră, cum am fost şi eu, atunci cum cugetau ei să-şi verse sângele şi să-şi puie capetele lor pentru mine, aşa îşi vor vărsa sângele şi-şi vor pune capetele pentru tine ». Dacă se întâmplă ca vreun boier să greşească, să nu se ia după sfatul uneltirilor viclene şi să nu se pripească cu pedeapsa, ci întocmai ca grădinarul priceput « să încerce mai întâi să cureţe crengile cele uscate, să sape gunoiul dela rădăcină » şi numai « dacă nu se va întoarce să dea roadă », atunci — sfătueşte el cu multă înţelepciune şi discreţie — « în mână-ţi este să faci cum îţi este voia, întocmai ca pe pomul cel sterp ».

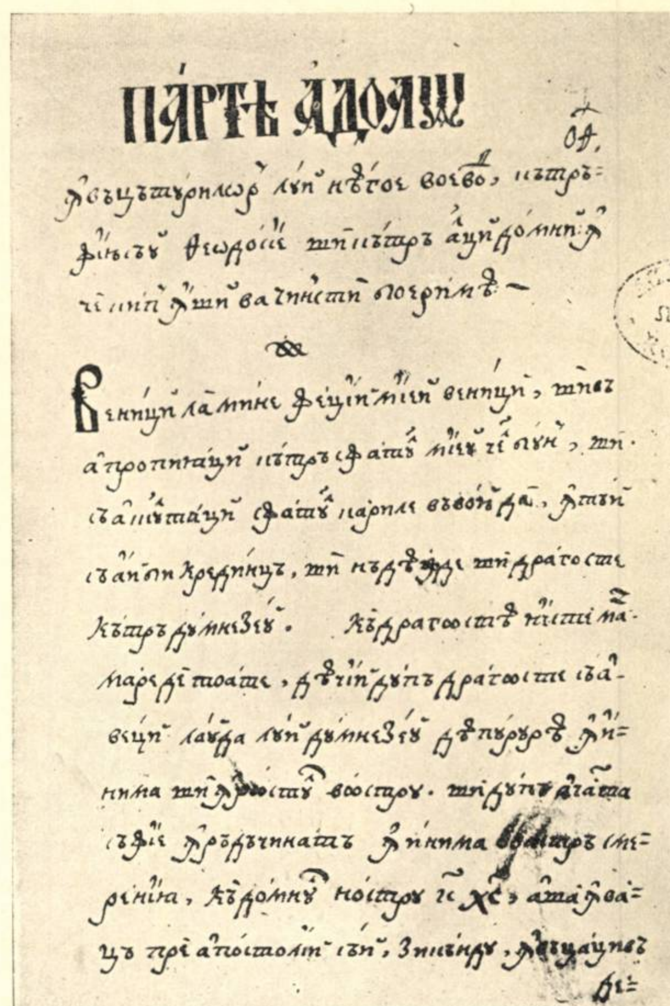
Când va fi să-şi pună boierii în dregătoriile publice, atunci să nu ţină seamă de rudenii: « Domnul nu trebue să aibă rudenii, ci numai slugi drepte » fiindcă — zice Neagoe — « nu te-au ales, nici te-au uns ei, ci Dumnezeu, ca să fii tuturor cu dreptate ». Inainte de a împărţi funcţiunile, să nu se ia după cei interesaţi, ci să cumpănească bine şi să ispitească vrednicia fiecăruia.

In domnia lui să fie cumpătat. Când se aşează la masă cu boierii, să ia parte cu sufletul la veselia tuturor, dar să-şi păstreze firea şi cuviinţa domnească: să bea cu măsură, « ca să poată birui mintea pe vin, iar nu să biruiască vinul pe minte şi să cunoască mintea ta pe minţile slugilor tale, iar nu să cunoască mintea slugilor pe mintea ta ».

Un capitol din cele mai interesante, fiindcă, dacă ar fi autentic, ne-ar introduce în intimitatea ceremonialului dela curtea lui Neagoe, este cel privitor la primirea solilor.

Solii, veniţi dela Domnii creştini, să fie primiţi cu cinste. Inaintea lor să se trimeată boieri cu mâncare şi băutură din destul, până ce vor sosi la scaunul domnesc. Ajunşi aci, să fie orânduiţi la gazdă bună. După ce solul s'a odihnit 2—3 zile, să aleagă oameni vrednici dintre curtenii lui şi să-i trimeată să aducă solul. Domnul şi curtea să se îmbrace în haine de gală; să se împodobească bine jilţul şi divanul, iar în jurul voevodului să se strângă sfetnicii cei bătrâni şi boierii cei tineri. Şi când trimisul va da solia, Domnul să asculte cu luare aminte, ca să nu piardă nimic din vorbele lui. Chiar dacă nu-i va aduce cuvinte plăcute, să nu răspundă nimic, deoarece « cuvântul este ca vântul: dacă iese din gură, nici într'un chip nu-l mai poţi opri, măcar de te-ai căi ziua şi noaptea ». După ce solul pleacă, atunci să-şi adune boierii, să asculte sfatul fiecăruia şi să cântărească bine spusele tuturora. După ce sfatul se va risipi, Domnul, retrăgându-se în iatac, să se roage şi Mântuitorului şi Maicii Sale, ca să-i lumineze mintea, să cumpănească sfaturile şi după ce va alege pe cel mai bun, să-şi cheme din nou boierii în divan. Numai după ce va împărtăşi sfetnicilor gândul său, să dea răspuns solului.

Dacă vrăşmaşii vor năpădi în ţară, atunci să nu pribegească peste hotare, căci — zice el — « eu am fost pribeag şi de aceea vă spui ce trai şi hrană cu nevoie este pribegia. Pentru aceea să nu faci aşa, că mai bună este moartea cu cinste, decât vieaţa cu amar şi cu ocară. Nu hireţi ca pasărea aceea ce se cheamă cuc, care-şi dă ouăle de le clocesc alte pasări şi-i scot puii, ci fiţi ca şoimul şi vă păziţi cuibul vostru ». Urmează apoi sfaturi privitoare la tactica de luptă. Să nu se teamă de oştile cele multe ale duşmanilor, ci să cheme pe Domnul în ajutor, să-şi îmbrace platoşa şi să pornească voios la luptă. Oastea să fie

Invăţăturile lui Neagoe Basarab către fiul său Teodosie. Ms. nr. 1 (fond Gaster) din Biblioteca Academiei Române, copiat de Radu logofeţel de divan, în 1726.

împărţită în trei corpuri: înainte străjile, apoi să vină a doua armată şi numai după aceea să urmeze grosul, « tabăra cea mare ». Să nu fie însă prea depărtate, pentrucă dacă straja va fi biruită, să nu se risipească şi să producă panică, ci să se poată retrage şi amesteca în armata a doua, iar cu aceasta, la rândul ei, în « toiul taberei ». Domnul să nu stea unde va fi temeiul oştirii, findcă într'acolo îşi vor îndrepta oştile străine tunurile, ci să stea între a doua şi a treia oaste, înconjurat de 60 de voinici devotaţi, care să nu se deslipească niciodată de lângă el, nici chiar atunci când steagurile lui sunt biruitoare. Dacă s'ar întâmpla din nenorocire să fie biruit, atunci să se retragă cu boierii în locuri de taină ale ţării, unde are boieri credincioşi şi să aştepte acolo sorţi mai norocoşi. Dacă va ieşi biruitor din războiu, atunci să-şi dăruiască ostaşii după vitejia şi vrednicia dovedită, iar pentru cei cari au rămas pe câmpurile de luptă, să se roage la sfintele biserici în numele poporului întreg, pentru ca astfel toată suflarea ţării să se ridice, ca un singur gând, pentru slăvirea eroilor şi pentru apărarea pământului strămoşesc.

Miezul învăţăturilor îl formează, cum am spus, sfaturile acestea politice şi, am mai putea spune, de morală creştină, dar aceste precepte sunt înecate în mulţimea elementelor eterogene: capitole întregi din Biblie *(Cartea Regilor)*, pilde din *Fisiolog* şi din romanul *Varlaam* şi *Ioasaf*, părţi din *Umilinţa (Κατάνυξις)* lui Simion Monahul, din omiliile lui Ioan Hrisostomul.

Dacă unele din aceste elemente, împrumutate de aiurea, sunt bine ţesute în urzeala învăţăturilor, multe însă sunt

Neagoe și familia sa. Frescă de la mânăstirea Curtea de Argeș

stângaciu introduse în versiunea românească publicată și nu se leagă armonic nici cu capitolele precedente și nici cu cele următoare. Bucățile din care este alcătuit mozaicul nu sunt dar nici de aceeași dimensiune și nici nu se îmbină toate între ele astfel, încât să formeze un întreg unitar. Concepția organică a operei este turburată prin mulțimea elementelor străine, adesea rău așezate la locurile unde se găsesc.

PATERNITATEA. Materialul acesta străin, care s'a suprapus peste redacția primă, complică și rezolvarea problemei privitoare la autenticitatea operei.

In ce privește chestiunea paternității lui Neagoe, stau față în față două păreri: teza d-lui Iorga că « Invățăturile » sunt opera lui Neagoe; teza regretatului coleg D. Russo că sunt opera unui călugăr admirator al lui Neagoe dela începutul secolului al XVII-lea.

D-l Iorga pleacă, în considerațiile sale, dela acele părți lirice în care Neagoe, în accente pline de duioșie, plânge durerile care-i sângerează sufletul pentru moartea prematură a fiului său Petru:

« O, fiul meu Petru, iată că-ți trimit surguciul și diademele pentrucă tu-mi erai stâlparea (= ramura) mea cea înflorită, de care pururea se umbriau și se răcoriau ochii mei. Iar acum stâlparea mea s'a uscat și florile ei s'au veștejit și s'au scuturat și ochii mei au rămas arși și pârliți de jalea înfloririi tale.

O, iubitul meu Petre, eu credeam și cugetam să fii Domn și să veselești bătrânețele mele oarecând cu tinerețele tale și să fii biruitor pământului. Iar acum, fiul meu, te văz zăcând sub pământ...».

In al doilea rând, d-l Iorga spune că sfaturile cu caracter politic cuprind norme de domnie caracteristice veacului al XVI-lea românesc, date privitoare la ceremonialul curții: cum să se primească solii, cum să șează la masă, cum să se poarte cu boierii, ce atitudine să aibă față de Turci, cum să meargă la război — lucruri care nu puteau porni din mintea prea puțin știutoare de chestiuni de protocol a unui călugăr, nutrit cu lecturi ascetice. Este, mai ales în sfaturile privitoare la tactica militară, un suflu războinic care oglindește întreaga epocă de lupte cu Turcii, dela începutul veacului al XVI-lea.

Apoi, în secolul al XVII-lea, amintirea lui Neagoe se ștersese din mintea cărturarilor noștri și ar fi de mirare cum, un om de schit sau de mănăstire să desfunde din trecut această frumoasă, dar uitată figură de Domn, cu toate amănuntele vieții sale și cu atâtea trăsături care nu puteau fi surprinse decât de un contemporan.

Paternitatea lui Neagoe a fost pentru întâiaș dată contestată de regretatul D. Russo, într'un articol publicat în *Studii bizantino-române* și mai târziu într'o polemică cu profesorul bulgar Stojan Romansky, publicată în *Convorbiri Literare* și reprodusă apoi în *Studii și critice*.

D. Russo pleacă dela constatarea că în miezul operei — în partea care cuprinde plângerile lui Neagoe pentru pierderea mamei sale și a fiilor lui, Petru și Ioan — sunt o serie de inadvertențe și de contraziceri care nu se pot explica admițând că Neagoe este autorul « Invățăturilor ». De pildă, se știe că Neagoe a avut trei fii: Petre, Ioan și Teodosie. In capitolul în care se vorbește de transportarea moaștelor mamei sale în ctitoria dela Argeș — unde însă nu se găsește mormântul ei — Neagoe pomenește cu adâncă durere moartea prematură a fiilor săi Petru și Ioan. Și totuși câteva pagini mai departe, în clipa în care Neagoe presupunându-se pe patul morții, își ia rămas bun dela cei din jurul său, spune: Chemați pe iubiții mei coconi... Chemați pe iubiții mei coconi, când el nu mai avea decât un singur fiu, pe Teodosie, este o inadvertență ce nu putea veni dela Neagoe. De altă parte, pasagiul în care Neagoe plânge moartea fiului său Petru este inspirat dintr'o omilie atribuită lui Ioan Hrisostomul, omilie din care ia pagini întregi pe care le traduce și le intercalează în altă parte a operei sale [1]. Inadvertențele și contrazicerile sunt numeroase în textul publicat în 1845.

Se știe că Despina, soția lui Neagoe, a răposat în 1554, deci cu 23 de ani în urma lui, și totuși, în cuvântul prin care Neagoe în ceasul morții își ia iertare dela cei pe care-i lasă în vieață, el găsește pentru toți un cuvânt bun, o mângâiere: pentru pustnici, patriarhi, preoți, călugări, împărați, domni, boieri, slugi, judecători, săraci, fii și fiice, dar uită tocmai pe Despina. « In acest moment, atât de duios și de solemn — zice D. Russo — acest soț are pentru toți o povață, o mângâiere, un rămas bun, numai pentru nenorocita Despina nu ».

Iată acum altele care trădează mai curând preocupările și năzuințele unui călugăr decât ale unui domn, povățuindu-și fiul pentru viitoarea cârmuire a statului:

« Când șezi în chilia ta de aceste trei lucruri te îngrijește: de rugă, de învățătură, de rucodenie » (lucru manual).
sau:

[1] Vezi pasagiile paralele la D. Russo, *Studii istorice greco-române* p. 230—234.

«Să cade să n'aibă grije de niciun lucru, ci să urască lumea aceasta cu totul şi toate ale ei... Dar dacă-ţi este voia să aibi avuţii şi moşii şi vii pentru căci nu te-ai însurat să-ţi fi luat muiere?».

Vasăzică, un domn povăţuind pe viitorul său urmaş să urască bunurile pământeşti! Şi cine nu vede că ideea ascetismului şi a renunţării la căsătorie este în contradicţie flagrantă cu principiul monarhic, care se întemeiază tocmai pe ideea preţuirii bunurilor omeneşti şi pe principiul eredităţii tronului? Şi ce rost au într'o operă de sfaturi politice către o odraslă princiară pregătită pentru a se urca pe tron, recomandări ascetice şi sfaturi către călugări? Nu pot pleca dela Neagoe asemenea contradicţii.

Argumentele sunt puternice. D-nul Iorga, într'un curs ţinut în 1929 (*Istoria literaturii româneşti. Introducere sintetică*, p. 56), admite şi dânsul că Neagoe a avut un colaborator cleric care «a redactat sub auspiciile lui», dar că «sunt fără îndoială şi părţi dictate de dânsul».

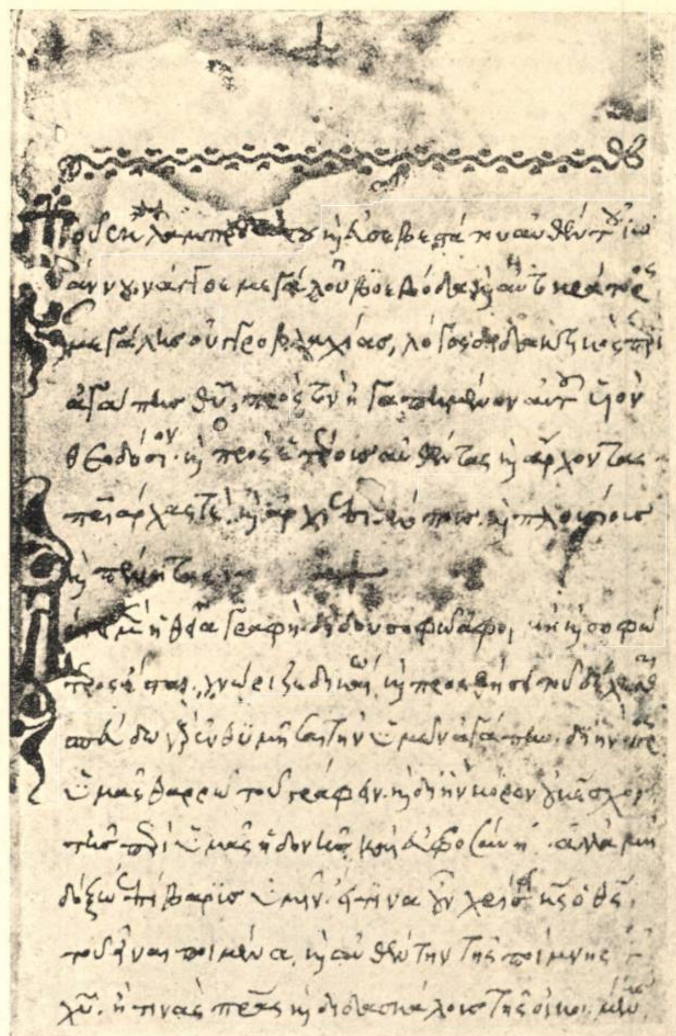
De sigur că în stadiul în care avem azi textul, argumentele împotriva paternităţii lui Neagoe nu s'au epuizat. Iată de pildă unul nou pe care îl putem scoate dintr'o altă contrazicere izbitoare din pasajul în care Neagoe plânge moartea copiilor săi: «ci am trimes în locul meu pe iubiţii mei fii: *Teodosie*, Petru şi Ioan şi pe dragele mele fiice: Stana, Luxandra şi Anghelina, ca încai să se sature ei de dorul oaselor tale, pentrucă ei îţi sânt fii şi ţie, după cum îmi sunt şi mie şi pe care Domnul Dumnezeu *i-a luat în cămara sa cea cerească*». «In cămara sa cea cerească» este o figură stilistică, obişnuită în «Invăţăturile» lui Neagoe şi care, privită în întreg contextul, duce la concluzia că şi Teodosie era mort. Dar aceasta este inexact, din punct de vedere istoric, fiindcă Teodosie a murit mai târziu la Constantinopol şi apoi dacă Teodosie ar fi fost mort, ce rost ar mai fi avut «Invăţăturile» către el?

Am subliniat înadins şi această inadvertenţă pentruca să se vadă că textele de care ne folosim — şi pasajul l-am luat din ediţia dela 1843 — nu pot sta la baza unor studii care să adâncească probleme aşa de spinoase, ca aceea a paternităţii.

Pentru a desbate această problemă trebue să ne întemeiem pe toate versiunile cunoscute şi nu numai pe cele româneşti, ci şi pe cele slave şi greceşti. Care sunt acestea?

VERSIUNILE ŞI RAPORTURILE DINTRE ELE. Invăţăturile lui Neagoe ni s'au păstrat în versiuni scrise în trei limbi diferite şi anume: într'o versiune slavonească fragmentară, păstrată în Biblioteca Naţională din Sofia şi editată de învăţatul rus Lavrov, în 1904; într'o versiune grecească din secolul al XVII-lea, păstrată în biblioteca mănăstirii Dionisiat din muntele Athos, semnalată de învăţatul grec Spyridon Lampros şi copiată de regretatul D. Russo, în vederea unei ediţii critice, rămasă din nenorocire neterminată, şi, în sfârşit, într'o versiune românească, publicată în 1843 în caractere chirilice şi reprodusă de d-l Iorga în caractere latine, după un manuscris, crezut din 1654, astăzi în Biblioteca din Blaj, la care se adaugă şapte manuscrise mai nouă, păstrate în Biblioteca Academiei Române.

Intre aceste diferite versiuni sunt divergenţe care ridică probleme din cele mai interesante. Ca să dau câteva exemple: între versiunea publicată în 1843 şi reprodusă mai târziu de d-l N. Iorga şi între manuscrisul nr. 3488 din Biblioteca Academiei Române sunt numeroase omisiuni, preschimbări de text şi adaose care se întind adesea pe pagini întregi. Ba ceea ce este şi mai interesant, fiindcă ne indică originea acestor divergenţe şi ne arată în acelaşi timp cum copiştii noştri vechi, de multe ori în mod conştient, prelucrau textul pe care-l copiau, se găsesc în manuscrisul 3488 notiţe marginale ca acestea: «Dela acest semn până la sfârşitul capătului să nu se scrie şi în locul celor ce rămân nescrise să se scrie cele din hârtioară», sau: «Dela acest semn să nu se scrie până la sfârşitul tratatului».

Invăţăturile lui Neagoe către fiul său Teodosie. Versiunea grecească. Originalul în Muntele Athos. Codex Athous nr. 3755. (După D. Russo, *Studii istorice greco-române* II, planşa 4).

Şi avem, precum a arătat D. Russo, un manuscris în Biblioteca Academiei Române, nr. 2714, copiat după nr. 3488, în care s'a respectat întocmai indicaţiile scrise pe margine, privitoare la omisiuni, prefaceri sau adăugiri în text.

Prin urmare, chiar, după ce a fost tradus în limba română, textul «Invăţăturilor» a fost necontenit interpolat şi prelucrat, după gustul şi năzuinţele copiştilor şi al posesorilor.

Şi mai mari sunt divergenţele dintre versiunea greacă şi versiunile româneşti. Din versiunea greacă lipsesc, precum a arătat Russo, acele lungi bucăţi din Vechiul Testament care, neavând nicio legătură cu textul Invăţăturilor, îi strică unitatea; lipseşte de asemenea Vieaţa Sf. Constantin, alcătuită de Patriarhul bulgar Eftimie şi introdusă în versiunile româneşti fără să fie pusă în armonie cu subiectul şi lipsesc în sfârşit unele inadvertenţe. In arborele genealogic al textelor, traducerea grecească reprezintă o ramură importantă. Ea pare să fi fost făcută de Matei din Pogoniana, Mitropolit al Mirelor, care a trăit la curtea lui Radu Şerban şi a fost multă vreme egumen al mânăstirii Dealul [1]. Şi mai interasantă pare versiunea slavonă.

In faţa acestui material aşa de haotic este greu să hotărîm care a fost sâmburele primitiv din care a crescut, prin inter-

[1] D. Russo, *Studii istorice greco-române*, I, p. 161 - 162.

târziu, pe la jumătatea secolului al XVI-lea. Aceste còpii fragmentare nu cuprind nicio notiță clară care să ne indice pe traducător sau măcar pe copist, necum data sau localitatea unde au fost traduse sau copiate textele. Totuși, în *Psaltirea Scheiană*, în *Psaltirea Voronețeană* și în *Psaltirea Hurmuzachi*, se găsesc câteva rânduri în criptografie — adică scriere ascunsă, — dar până acum, deși s'au întrebuințat toate cheile cunoscute în scrierea slavă, nu s'a ajuns la descifrarea lor [1].

Este probabil că copiștii, care ne-au transmis textul, au alterat poziția literelor sau forma lor, așa încât numai norocul mai poate duce la descifrare. Se pare că în Psaltirea Scheiană, ultimele trei litere de pe foaia 242 recto, rândul 5—8 de sus, ar ascunde o dată, dar asupra interpretării ei părerile sunt împărțite: Ion Bianu și F. Macurek au propus anul 1482 (зцч = 6690 dela creațiunea lumii), Gaster 1585 (зчг = 7093), Sextil Pușcariu 1515 (зкг = 6023) [2].

In lipsa unor notițe clare, care să ne destăinuie data și ceva din împrejurările în care au fost traduse aceste monumente de limbă și literatură românească, s'a căutat să se scoată luminile necesare din studiul limbei. Regretatul Sbiera, care a publicat în 1885 Codicele Voronețean, a crezut că originalul acestui text a fost tradus tocmai în veacul al XIII-lea, la sudul Dunării, și punea începuturile literaturii noastre în legătură cu mișcarea bogomilică. Regretatul I. Bianu — și acum în urmă d. Șesan — susțin că traducerile s'ar fi făcut în secolul al XV-lea (I. Bianu: subt impulsul necesităților naționale pentru instrucția teologică a viitorilor preoți) Gaster credea că textele rotacizante sunt copii făcute într'o regiune dialectală, după vechile tipărituri ale lui Coresi. I. Bărbulescu și Dr. I. Bălan sunt de părere că textele sunt traduse sub influența catolicismului, iar O. Densușianu și d. Al Rosetti susțin, nu fără temei, că textele au fost traduse la începutul secolului al XVI-lea, sub influența luterană. Intr'un ultim articol, regretatul N. Drăganu, plecând de la ideea că traducătorii Apostolului și ai Psaltirii ar fi fost Sași, crede că prototipul ambelor texte s'ar fi tradus în Moldova, prin stăruințele lui Despot-Vodă (1561—1563). Despot, care era prietenul lui Melanchthon și care intenționa să introducă luteranismul în Moldova, pusese la cale o Academie la Cotnari și o imprimerie pentru care vroia să aducă erudiți capabili să traducă în limba română. In această vreme, subt impulsul Domnului moldovean, prin Sașii din Moldova s'ar fi făcut traducerea Apostolului și a Psaltirii, care se resfrâng pe deoparte în versiunile rotacizante (codicele Voronețean, Psaltirea scheiană și Voronețeană), pe dealtă parte în tipăriturile coresiene. Dar timpul prea scurt pentru ca textele să ajungă din Moldova lui Despot-Vodă până în Brașovul lui Coresi pe de o parte, iar pe de alta prezența numeroaselor elemente maghiare, unele neviabile chiar atunci, și absența celor germane, nu ne îndrituesc a primi această ipoteză.

Cei mai mulți istorici și filologi ai noștri admit până acum însă părerea d-lui Iorga, argumentată din punct de vedere filologic de d. I. A. Candrea, că textele au fost traduse în secolul al XV-lea, în Maramureș și că ele stau în legătură cu marea mișcare religioasă pornită din Cehoslovacia: husitismul.

Praga era, în veacul al XIV-lea, un important centru de cultură în Europa centrală. Universitatea îi era îmbibată de idei revoluționare îndreptate cu deosebire împotriva clerului catolic, care, organizat ca un fel de castă privilegiată în mijlocul societății boeme, se scobora uneori până la crime. O serie de predicatori de seamă — precursori ai lui Hus — în cap cu Matei de Janov, care venise din Paris cu idei nouă, zugrăveau decăderea bisericii și cereau înlăturarea fastului și reîntoarcerea la simplitatea primilor creștini, prin reforma interioară a sufletelor. In această frământare de idei, se răspândesc în Praga, mai ales după căsătoria surorii regelui boem, Venceslas al IV-lea, cu regele Angliei, Richard, ideile filosofice și religioase ale lui Wycliffe, care găsesc un puternic răsunet în sufletul lui Ioan Hus.

Ioan Hus, înzestrat cu un puternic talent de predicator și însuflețit de un nobil idealism, în deplină concordanță cu vieața lui intimă, a început să propăvăduiască în catedrala din Praga, numită Bethleem, crezul ideilor celor nouă. El devine așa de popular, încât toate clasele societății, în frunte cu regina Sofia, se grămădesc la catedrală ca să-i asculte cuvântul. Paralel cu activitatea de predicator, el începe să răspândească ideile cele nouă și prin scris, îmbogățind literatura națională cu o serie de opere, care ocupă un loc de frunte, întru cât au creat limba literară cehă pe temelia graiului vorbit în Praga. In acest răstimp, în urma conflictului ivit la Universitatea din Praga între profesorii germani și cei cehi, Hus este ales rector. In calitatea aceasta, el ia apărarea scrierilor lui Wiclyffe, pe care episcopul din Praga poruncise să le ardă în anul 1410, și tot în această calitate, sprijinit de toți colegii săi de universitate și mai ales de studenți, el se ridică împotriva bulei indulgențelor pe care o lansase Papa Ioan al XXII-lea.

Intervenția lui Hus provoacă atâta fierbere în Praga, încât regele dă poruncă să fie cu desăvârșire oprită orice încercare de critică a bulei. Trei tineri care au încercat să frângă porunca regelui au fost executați. Prin aceasta, mișcarea reformată a intrat pe calea revoluției.

Papa excomunică pe Hus și, în urma intervenției lui Sigismund, regele Ungariei, îl chiamă la consiliul din Constanța. Hus, întărit cu un salv-conduct din partea regelui Sigismund, prin care i se garanta siguranța la ducere și la întoarcere, pleacă în Octomvrie 1414, dar abia ajuns, în urma instigațiilor vrăjmașilor săi din Boemia, este aruncat în închisoare, unde cade greu bolnav. Conflictul dintre Hus și consiliu nu putea fi aplanat. Consiliul îi cerea o retractare categorică a ideilor sale; Hus, convins că adevărul și dreptatea sunt de partea sa, cerea să se discute și să se dovedească punct cu punct, acuzațiile ce i se aduceau. In zorii zilei de 6 Iulie 1415, Hus, după ce fusese mai înainte demis din demnitatea sacerdotală, a fost ars pe rug. Nobilimea și clericii cehi, care veniseră cu el la consiliu, s'au revoltat învinuind consiliul că a judecat cu părtinire și au declarat că întreaga națiune cehă este solidară cu Hus. Consiliul încearcă să înăbușe și această revoltă, chemând la judecată pe semnatarii protestului și arzând pe rug și pe amicul devotat al lui Hus, pe Ieronim din Praga.

Dar această măsură de represalii a produs o adâncă îndârjire în Boemia; poporul izgonește din biserici preoții, care — urmând după ritul catolic — refuzau să dea împărtășania în cele două forme: cu azimă și vin.

Intreaga națiune cehă a rupt atunci legăturile cu papalitatea și n'a vrut să recunoască altă autoritate în domeniul vieții religioase decât universitatea din Praga. Astfel se începe în Boemia lupta contra averilor adunate de clerul catolic, contra cultului sfinților, contra pompei și îmbrăcămintei somptuoase a preoților și, în sfârșit, pentru naționalizarea serviciului divin.

Revolta cehilor se accentuează mai ales când, după moartea regelui Venceslas, se urcă pe tronul Boemiei fratele lui Venceslas,

[1] Singur d-l Grigoraș, într'o serie de articole, publicate în *Adevărul literar* 13/IV, 1924, p. 5. mai acum câțiva ani, pretindea că a descifrat criptele, dar interpretările date de D-sa unor notițe ca acestea: « Această episti au fost scris pe rumâniești Iunaiza Asienii ot Ternava » sau « Miatehovi în rumâniaștee Bogomil... Ionița-lu Doamne... din Terniva Mănăstir... Dimitrie... », interpretări care-l duc la concluzia că Ioniță Asan, sau un curtean al său, ar fi copiat textele în secolul al XIII-lea precum și pretinsa descifrare a criptogramei din Psaltirea Voronețiană, care-l face să așeze începuturile literaturii noastre la anul 823, în vremea acțiunei lui Metodiu și Chiril, sunt de domeniul fanteziei.

[2] I. Bianu în titlul ediției: *Psaltirea Scheiană* (1482), București, 1889, M. Gaster în *Arhivio glottologico italiano*, XII p. 197; Sextil Pușcariu în *Dacoromania* III, p. 471 nota; J. Macůrek în *Revue Historique*, I, nr. 3–4, 1929, p. 64–65.

Sigismund regele Ungariei, pe care națiunea cehă îl făcea răspunzător de omorîrea lui Hus.

Poporul, instigat de partidul Taboriților — numit astfel fiindcă își avea cuibul într'un oraș din Boemia meridională, Tabor — se răzvrătește. In răstimp, Sigismund, plecând din Buda, se duce la Breslau, unde în prezența lui fu proclamată, din ordinul Papei Martin al IV-lea, cruciata împotriva Cehilor. Aceasta a îndârjit și mai mult poporul și Sigismund este socotit ca un vrăjmaș « mare și crud al regatului Boemiei și al limbii cehe ». Poporul se înarmează și, sub comanda lui Žižka, nimicește armata lui Sigismund la porțile Pragăi, curând după ce acesta fusese încoronat ca rege al Boemiei. Incepe apoi o perioadă lungă de sbuciumări, de lupte neîntrerupte, de rivalități interne, cu înfrângeri, dar și cu victorii strălucite. Cehii, conduși de Žižka, care și-a pierdut ochii pe câmpul de luptă, de Procop cel Mare și alții, pătrund cu armele biruitori în Ungaria și Germania, băgând pretutindeni spaima, prin curajul lor neînfrânt și printr'o tactică de luptă proprie — cu carele. Aceste frământări și lupte durează până în 1485, când se potoli și se semnă tratatul de pace dela Kutná Hora, prin care se hotărî ca cele două partide, utraquiștii — cum se numeau adepții reformei, fiindcă susțineau cuminecătura sub ambele forme: cu azimă și cu vin — și catolicii, să fie tratați la fel, pe picior de egalitate.

Reforma lui Hus, care țintea în primul rând la oficierea cuminecăturei sub ambele forme cu azimă și vin, — la înlăturarea pompei din biserică și mai ales la oficierea serviciului divin în limba poporului, s'a răspândit din Cehoslovacia în țările învecinate și, în primul rând, în Ungaria. Aci, înainte chiar de martirul lui Hus, intimul său prieten, Ieronim din Praga, propovăduise în Buda ideile nouă de reformare a bisericii. De altă parte, pe vremea când Hus începuse lupta contra corupției clerului și pentru purificarea morală a sufletului prin reîntoarcerea la simplitatea vieții din primele secole ale creștinismului, se găseau înscriși la universitatea din Praga o seamă de studenți unguri și sași, care au putut aduce cu ei în patrie ideile lui Hus.

Din Ungaria, husitismul a trecut în Ardeal, venind din spre Zips în Bihor, de unde a putut pătrunde apoi în Maramureș. O știre contemporană ne arată că în Saros și Zips, în multe biserici catolice, cuminecătura se făcea — după cerințele reformei husite — sub amândouă formele: cu azimă și cu vin. Husitismul se pare că se răspândise simțitor și în Ardeal, căci la 6 Ianuarie 1456, Ioan Capistrano invită pe nobilii ardeleni să pustiască bisericile Vlahilor schismatici, ale Sârbilor și ale Husiților eretici.

Din Boemia, husitismul a trecut în Polonia, unde domnea regele Wladislav Iagello, căruia, după moartea regelui Venceslas, i se oferise coroana Boemiei.

Reforma husită tindea însă, între altele, la înlăturarea fastului și la confiscarea bunurilor mănăstirești, ceea ce ducea la surparea puterii temporare a episcopilor. De aceea, episcopii care erau recrutați din mijlocul nobilimii polone și deci sprijiniți de ea, au început lupta pentru stârpirea propagandei husite și au stăruit pe lângă rege să renunțe la coroana Boemiei.

Persecutați în Polonia, husiții trec în Moldova. Deși izvoarele interne nu ne dau nicio știre în această privință, totuși documentele externe vorbesc de un călugăr franciscan Constantin, care colinda satele Moldovei, propovăduind ideile de reformă ale lui Hus. Se pare că husitismul se întinsese destul de simțitor în Moldova, căci avem o interesantă scrisoare a lui Wladislav Iagello către Alexandru cel Bun, prin care regele polon îndeamnă pe domnul moldovean să stârpească erezia din țara sa: « Nu vrem altceva — scrie el — decât să prevenim primejdia și pustiirea care ne amenință, dacă nu vom întrebuința în grabă leac împotriva boalei molipsitoare, cum arată în mod neîndoios stricăciunea Boemiei, odinioară glorioasă, acum în stare de plâns ».

Din Moldova, propagandiștii husiți au trecut în Ardealul vecin, fiindcă episcopul Gh. Lepșa se plânge, într'o scrisoare a sa, că « i-au infectat turma, caprele râioase din Moldova ». Astfel, în nordul Ardealului, ideile husite, venite din Moldova, s'au încrucișat cu cele aduse prin studenții unguri din Boemia și, în aceste împrejurări, este probabil ca ele să fi cuprins și o parte din Românime.

In Ungaria, ideile de reformă ale mișcării pornite de Hus au găsit, cum era firesc, o îndârjită rezistență în clerul catolic, care se vedea atacat în ceea ce făcea puterea și mărirea sa: averile mănăstirești. Dar, cu toată rezistența clerului înalt, ideile husite, care tindeau să refacă viața morală a societății pe temelii evanghelice, a găsit un puternic răsunet în massele populare, oprimate de aristocrație și de clerul înalt. Ținuturi întregi din Ungaria sunt astfel câștigate la reformă, și îndârjirea era așa de mare, încât se svonea că ereticii se pregătesc să ridice armele contra clerului înalt. In acele vremuri de cumpănă, clerul catolic se adresează papei Eugeniu al IV-lea, care trimite în ajutorul lui pe inchisitorul Iacob de Marcia, un călugăr franciscan dintr'o provincie bosniacă. Acesta era un om de o vastă cultură. El a pornit lupta împotriva ereticilor cu o extraordinară energie și cu un curaj atât de neînfrânt, încât a fost celebrat în versuri de preoții unguri. In îndârjirea cu care urmărea și descoperea pe reformați, nu cunoștea nicio limită: îi judeca sumar și îi ardea pe rug.

Cu toată urgia deslănțuită de inchisitorul Iacob de Marcia, sprijinit cu căldură de întregul cler catolic, totuși mulți adepți ai nouei reforme rămân neclintiți în credința lor. Ascunzându-se cu grije de delatori, ei continuă să se adune noaptea în locuri tăinuite, în păduri, în mori părăsite, pentru ca acolo la lumina făcliilor, să asculte cuvântul mântuirii divine.

In aceste vremuri, de adevărată renaștere religioasă, undeva în cuprinsurile Maramureșului, un preot sau călugăr va fi tradus — cred partizanii teoriei husite — în limba română, potrivit cu ideea fundamentală a reformei, și textele principale ale Sfintei Scripturi: evanghelia și psaltirea. Textele prime ale acestor traduceri s'au pierdut, dar còpii, făcute cu mult mai târziu, pe la jumătatea veacului al XVI-lea, s'au păstrat în textele rotacizante, cunoscute sub numele de Codicele Voronețean, care conține fragmente din evanghelie, Psaltirea Scheiană, Psaltirea Voronețeană și Psaltirea Hurmuachi.

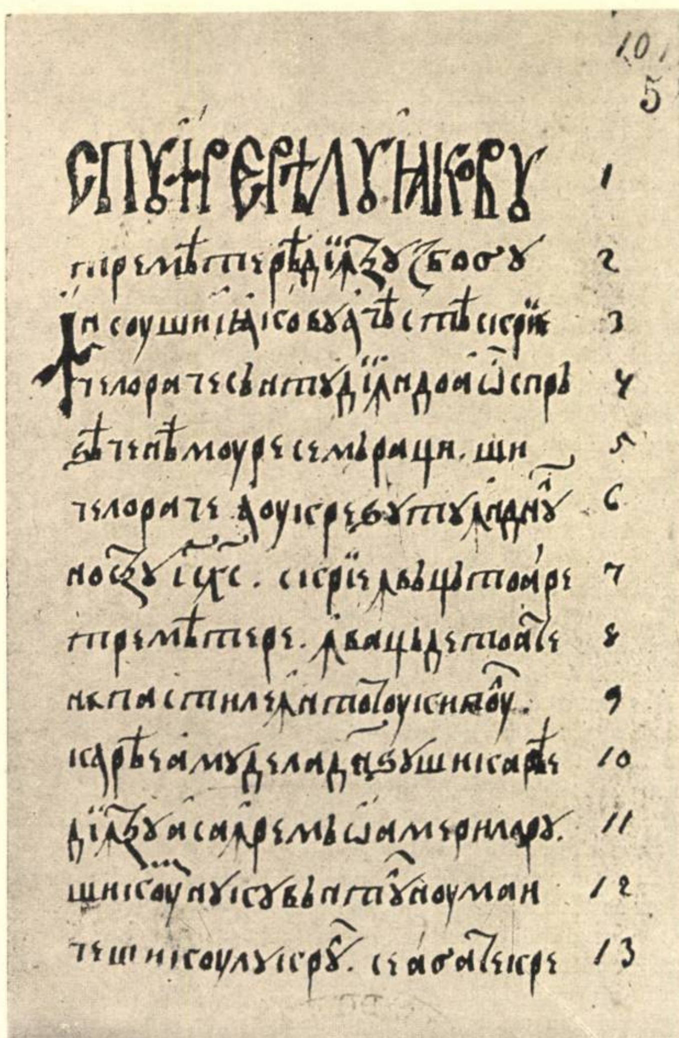
Teoria *influenței luterane*, susținută de regretatul Ovid Densușianu și de d-l Al. Rosetti, strămută cu câteva decenii mai târziu apariția primelor texte românești. Focarele reformei husite nu erau poate încă stinse în Ardeal, când din Germania prin Sașii, care se duceau după mărfuri la târgul din Leipzig și mai ales prin studenții care urmaseră cursurile universității din Wittenberg, au fost aduse peste munți ideile marelui reformator Luther. In aceste noi împrejurări, pe care le vom vedea mai de aproape într'un capitol următor (p. 56—57) s'ar fi făcut primele încercări de traducere a cărților sfinte în limba română, în Maramureș, de unde apoi au fost aduse în Nordul Ardealului.

TEXTELE ROTACIZANTE

Originalele acestor prime traduceri s'au pierdut în frământările vremurilor; ni s'au păstrat însă còpii făcute mult mai târziu, pe la jumătatea veacului al XVI-lea, în Ardeal.

Aceste texte, caracterizate prin particularitatea rotacismului — de aci și numirea de texte rotacizante — sunt următoarele:

1. *Codicele Voronețean;* a fost descoperit de răposatul profesor dela liceul Matei Basarab din București, Grigore Crețu, la mănăstirea Voroneț, în anul 1871. La această dată, societatea studenților români din Viena, Junimea, al cărei secretar era pe atunci Mihai Eminescu, pusese la cale comemorarea a 400

Codicele Voronețean. Originalul în Biblioteca Academiei Române, ms. nr. 448.

de ani dela sfințirea mânăstirii Putna. La serbare luase parte și profesorul Crețu, care, călătorind pe la mânăstirile bucovinene, unde se aflau mormintele vechi ale domnilor Moldovei, a descoperit în podul mânăstirii Voroneț, printre alte texte vechi, și codicele care s'a numit apoi, după locul unde a fost găsit, *Codicele Voronețean*. Din acest codice s'a pierdut începutul și sfârșitul, precum și câteva pagini din mijloc. In forma în care-l avem azi, textul cuprinde partea dela sfârșitul Evangheliei: *Faptele Apostolilor* — opera acestora de a converti popoarele la creștinism — dela capitolul 18, versetul al 14-lea, până la sfârșit, precum și 3 epistole: una a Apostolului Iacob (cap. 1—5) și două ale Apostolului Petru (a doua necompletă). Restul epistolelor, ca și primele 18 capitole din Faptele Apostolilor, precum și câteva foi din mijloc (cam 194 pagini), s'au pierdut.

Textul însoțit de glosar și studiu a fost publicat în chirilică și în transcriere latină, cu versiunea respectivă din Noul Testament al lui Simion Ștefan și din Biblia lui Șerban Cantacuzino, de răposatul profesor dela Universitatea din Cernăuți, I. G. Sbiera în 1885. Manuscrisul a fost dăruit apoi Academiei Române, unde se păstrează și azi.

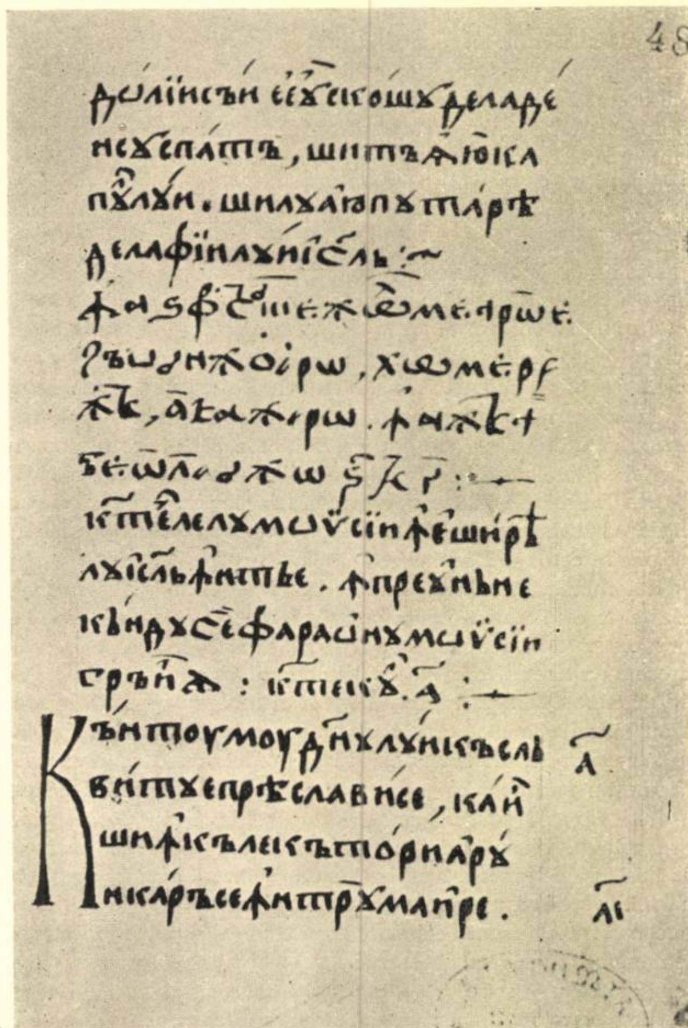
2. *Psaltirea Scheiană*, un manuscript în 8° mic, de 530 de pagini, fusese într'o vreme proprietatea lui G. Asachi, de unde a trecut apoi în biblioteca dela Scheia a lui Sturdza-Scheianu, un mare bibliofil, care ne-a lăsat o importantă colecție de documente privitoare la chestia țărănească. Sturdza Scheianu a dăruit-o în 1884, împreună cu întreaga lui bibliotecă, Academiei Române. Aci se păstrează în secția manuscriptelor sub cota nr. 449. După numele donatorului a fost numită de Bianu, Psaltirea Scheiană.

Textul cuprinde Psalmii lui David și cântările adăugate de obicei în urma Psalmilor (cântarea lui Moise, rugăciunea Anei, mama lui Samuil, cântarea Sfintei Fecioare, etc.) și se încheie cu simbolul atanasian. Ea a fost copiată, după cum se poate vedea din grafia și fonetismul textului, de trei copiști diferiți. (Primul a copiat paginele 1—20, al doilea 20—196; al treilea 197—530).

Psaltirea Scheiană a fost publicată pentru întâia dată în 1889, de regretatul Prof. I. Bianu, în facsimile și în transcriere latină pe pagina alăturată, și cu indicarea variantelor din Psaltirea lui Coresi (1577), în caractere cursive pe marginea paginei transcrisă în caractere latine. Ea a fost studiată pe larg, în comparație cu celelalte psaltiri din secolul al XVI-lea și al XVII-lea, traduse din slavonește, și publicată într'o ediție critică de către d-l I. A. Candrea, în colecția de publicații a «Comisiunei istorice a României», la 1916. In această ediție însă d-l Candrea a încercat să înlăture fonetismul copiștilor și să reconstitue forma arhaică a prototipului pierdut, dar acest procedeu al școalei franceze dinainte de războiu lasă în chip firesc joc liber arbitrarului.

3. *Psaltirea Voronețeană* a fost găsită de Sim. Fl. Marian în 1882, în mânăstirea Voroneț; a fost apoi cumpărată de Dimitrie Sturdza și dăruită Academiei Române, unde se păstrează sub cota nr. 693.

Manuscrisul e fragmentar, căci s'au pierdut primele 58 de foi. Ea ocupă în familia Psaltirilor rotacizante un loc important,

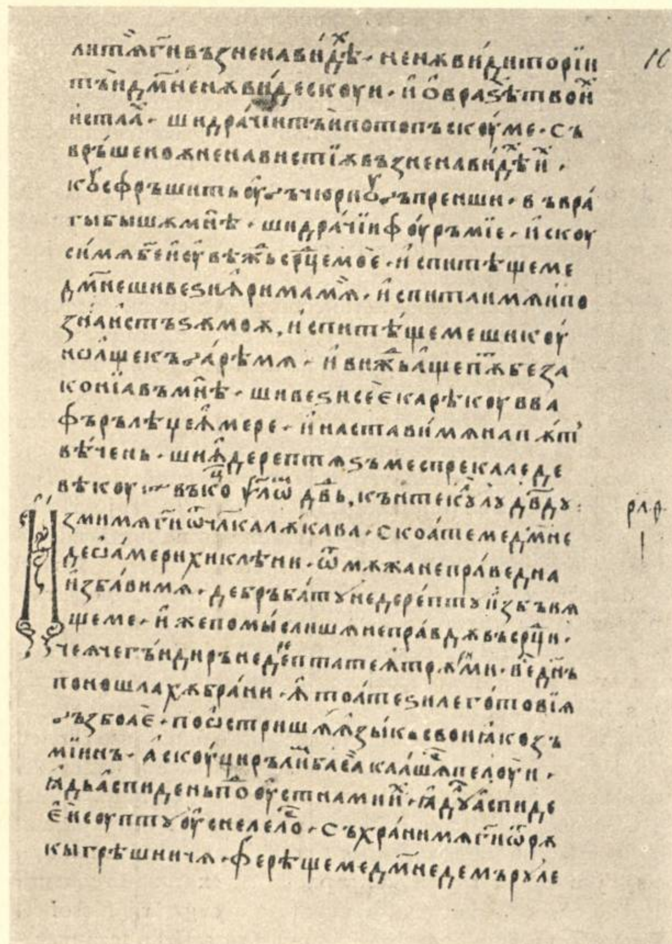
Pagină din Psaltirea Scheiană. Biblioteca Academiei Române, nr. 449. Rândurile 5—8 cuprind criptograma nedescifrată.

fiindcă ne-a conservat, împreună cu traducerea românească și textul slavonesc. Scrisă cu îngrijire, ea ne dă întâiu fraza slavonească, după care urmează apoi traducerea românească.

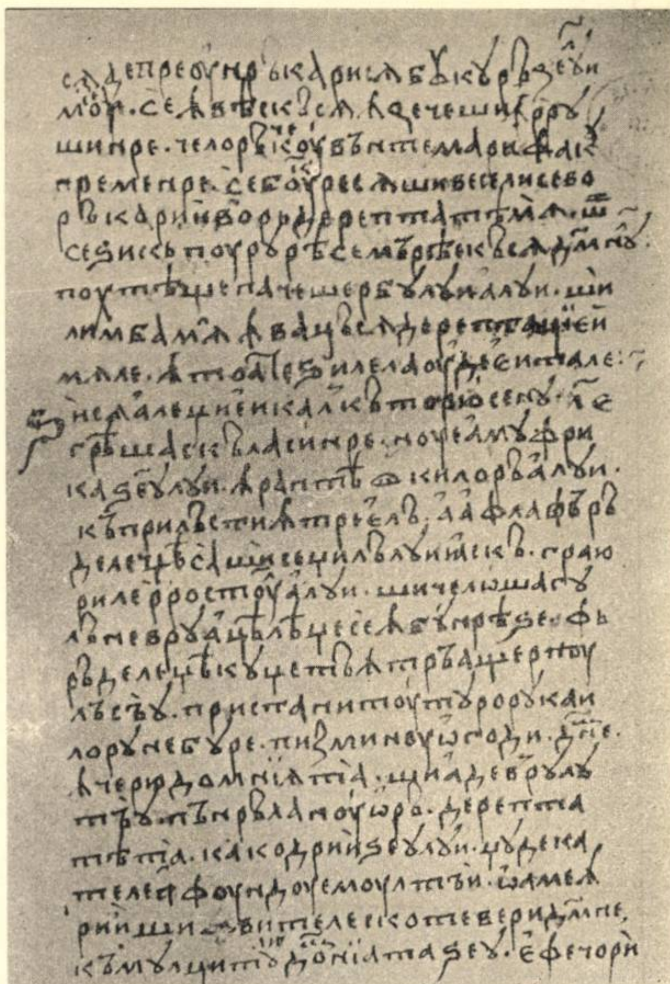
Psaltirea Voronețeană a fost descrisă și colaționată cu Psaltirea Scheiană de către regretatul Ov. Densușianu în *Anuarul Seminarului de Istoria limbei și literaturei române pe anul 1898*. Textul românesc a fost apoi publicat în caractere cirilice de G. Giuglea în *Revista pentru istorie, arheologie și filologie*, în 1911. El a fost apoi studiat și publicat din nou, cu versiunea slavă și textul românesc, de către un distins profesor de limba română dela liceul din Piatra Neamț, decedat prea de timpuriu, G. Galușcă, într'o teză de doctorat germană, susținută la Universitatea din Halle, în anul 1913: *Slavisch-rumänisches Psalter-Bruchstück*.

4. *Psaltirea Hurmuzachi* se numește astfel după numele donatorului, marele patriot și istoric bucovinean Eudoxiu Hurmuzachi — inițiatorul cunoscutei colecții de documente a Academiei Române. Și această psaltire înfățișează o importanță deosebită din două puncte de vedere: întâiul, fiindcă, după concluziile d-lui Candrea, ea « nu este copia unui manuscris anterior, ci însuși autograful traducătorului din slavonește » și, în al doilea rând, fiindcă ea reprezintă o traducere deosebită, ca text, de celelalte două psaltiri, despre care am vorbit: Psaltirea Scheiană și Voronețeană. Și cum ea este tradusă în aceeași epocă și în aceeași regiune maramureșeană ca și celelalte două, ridică prin aceasta o problemă interesantă de istorie literară: în ce împrejurări s'a făcut această nouă traducere.

DATAREA. HÂRTIA, FILIGRANELE. După cum spuneam mai sus, niciun document intern sau extern nu ne destăinue împrejurările în care au fost traduse aceste texte.

O pagină din Psaltirea voronețeană. Biblioteca Academiei Române, nr. 693.

O pagină din Psaltirea Hurmuzachi. Biblioteca Academiei Române, nr. 3077.

Notițe clare, care să ne aducă oarecare lumină în această privință, de asemeni nu se găsesc pe paginile lor. Unele dintre ele au într'adevăr însemnări în criptografie, dar aceste criptograme până acum n'au putut fi descifrate.

In lipsa unor notițe clare, care să ne lămurească acest lucru, nu ne rămâne alt criteriu de datare decât analiza hârtiei și a caracterelor paleografice și linguistice ale textelor.

Filigranele — adică mărcile de fabrică, imprimate pe hârtia pe care au fost copiate textele — ne înfățișează o ancoră, un mistreț, o coroană pusă pe un trunchiu cu rădăcini, o stemă cu o coroană și cu o cruce, o vulpe și două săgeți încrucișate.

Ancora care se găsește ca marcă de fabrică în unele coale de hârtie, pe care a fost copiat Codicele Voronețean, apare ca filigrană a hârtiei din fabricile venețiene, la începutul secolului al XVI-lea.

Hârtia, care avea ca filigrană un mistreț, se găsește folosită pentru documente și pentru manuscrise din Moldova, în primele trei pătrimi ale secolului al XVI-lea și ea provenea, după toate probabilitățile, din fabrica de hârtie a orașului Schweidnitz din Silezia, care oraș avea ca marcă a sa un porc mistreț. Marca orașului a fost imprimată ca filigrană și în hârtia fabricată acolo, încă din 1491.

Hârtia textelor care au ca filigrană o coroană pe un trunchiu cu rădăcini, sau o stemă cu coroană și cu o cruce este hârtia ieșită din prima fabrică de hârtie înființată la Brașov, în 1546 de Hans Benkner și Johan Fuchs. Stemele cu coroane sunt, după cum se știe, mărcile orașului Brașov și proprietarii fabricii de hârtie au adoptat, ca și cei din Silezia, marca orașului ca fili-

grană pentru hârtia ieșită din fabrica lor. Vulpea, pe care o găsim imprimată ca marcă în unele coale ale Psaltirii Scheiene, este imaginea numelui unuia dintre fabricanții brașoveni: Fuchs. Ea apare ca filigrană pe hârtia fabricată la Brașov, începând cu anul 1549.

Filigranele textelor rotacizante ne indică dar că hârtia pe care au fost copiate aceste texte fusese fabricată în veacul al XVI-lea în orașele Veneția, Schweidnitz și Brașov.

SCRISUL. Caracterele paleografice ale manuscriselor rotacizante înfățișează de asemeni un aspect arhaic al scrisului românesc. Este așa numita *scriptio continua*, în care cuvintele sunt copiate unele după altele, fără să fie separate între ele prin niciun spațiu.

LIMBA. Concluziile pe care le scoatem din studiul filigranelor și din aspectul paleografic al textelor sunt confirmate prin studiul limbii, deși aci problema este ceva mai complexă, fiindcă limba acestor texte nu este uniformă; dimpotrivă, ea înfățișează două straturi diferite.

Primul strat de limbă reprezintă graiul vorbit în secolul al XVI-lea în sud-estul Ardealului, de unde era copistul. Graiul acesta reprezinta în structura generală a limbii românești de atunci o fază mai evoluată (lipsa rotacismului, căderea lui *n* intervocalic urmat de *i* : *întâiu* ; *j* în loc de *ğ*: jos etc.).

Al doilea strat de limbă aparține ținutului în care au fost traduse prototipele acestor texte și el are un vădit caracter dialectal și arhaic. Cea mai interesantă particularitate fonetică din acest strat de limbă este rotacismul, adică trecerea lui *n* intervocalic, în cuvintele de origină latină, la *r* : *lumiră* <*lumină*, *gerure* <*genune*, *tire* <*tine*, *rugăciure* <*rugăciune*, etc.

Rotacismul, care astăzi abia se mai aude la Moții din Munții Apuseni și în sudul Maramureșului, în așa numita Țara Oașului, caracteriza în secolul al XV-lea și al XVI-lea graiul de N. E. al Transilvaniei, întregul Maramureș, după cum de altfel se poate deduce din scrisorile maramureșene ale secolului al XVI-lea și al XVII-lea, păstrate în arhivele cetății Bistrița, descoperite și publicate pentru întâiaș dată de d-l N. Iorga și republicate acum în facsimile și riguroasă transcriere filologică de d-l Al. Rosetti.

Alături de rotacism, apar și celelalte particularități dialectale ale Maramureșului — dar care atunci ca și azi se extind și asupra ținuturilor învecinate: Bucovina și Moldova — precum: pronunțarea lui *j* ca *ğ* în cuvintele de origine latină: *gioc*, *giude*, *gios*; fonetismul *dz* în loc de *z* : *Dzeu*, diftongul *oa*> *o*, particularitate care se găsește și azi în Maramureș și în Nord-Vestul Ardealului: *nopte*, *totă*, *morte*, etc.

In afară de aceste particularități dialectale care — exceptând rotacismul — caracterizează și azi Maramureșul, se mai găsesc în textele rotacizante unele trăsături fonetice, morfologice și lexicale, care vădesc un stadiu al limbii mai apropiat de prototipul latin și asupra căruia se cade să ne oprim puțin pentru a fixa caracterele pe care le-a avut limba noastră literară în prima ei fază.

E, precedat de *r*, păstrat: *rebda*, *reci*, *reotate* ; *i* după *r* păstrat și el: *uri* ; *n* urmat de *i* în hiat s'a păstrat și se pronunța ca *n* muiat: *întâniu*, *spuniu*, *vulponiu*.

Și în morfologia textelor găsim forme vechi de limbă care se apropie mai mult de prototipul latin decât cele evoluate de azi. De exemplu: substantivele declinării a doua, cu desinența în limba latină în *-us*, *-um* și care astăzi se termină în consoană, se găsesc în textele rotacizante terminate în *-u*, fiindcă această vocală nu amuțise în limbă atunci: *domnu*, *împăratu* ; genetivele și dativele se formau cu prepoziții; apoi pluralul substantivelor latine neutre în *-ora* se termina în *-ure* : *fapture*, etc.

Conjugarea înfățișează și ea forme interesante: găsim numeroase urme din vechiul perfect simplu: *feciu* <*feci* (azi: *făcui*), *zișu* <*dixi* (azi: *zisei*), *venremu* <*venimus* (azi: *venirăm*), *venetu* <*venitis* (azi: *venirăți*). Aflăm apoi o formă de condițional moștenită dela perfectul subjonctivului latin: *întrare*, *întrari*, *întrare*, *întraremu*, *întraretu*, *întrare* (cu înțelesul de aș intra) < *intraverim intraveris -erit*, *-erimus*, *-eritis*, *-erint*. La persoana I-a a imperfectului apăreau formele fără *m* ; eu *auziia*.

Mai interesant însă este lexicul, căci ne oferă o bogăție nebănuită de cuvinte moștenite din patrimoniul latin, care au dispărut din circulația limbii de azi sau viețuesc în agonie în cine știe ce colț îndepărtat de țară: *agru* <*agrum* « țarină », *arină* <*arenam* « nisip », *auă* <*uvam* « strugure », *deșidera* <*desiderare* « a dori », *fuște* <*fustem* « toiag », *gerure* <*gyronem* » adâncime, prăpastie », *gintu* <*gentem* « neam », *ğune* « tânăr », *măritu* <*maritum* «mire» *a se număra* <*nominare* «a-și spune pe nume»; *păsa* <*passare*, a merge (azi păstrat în expresii ca: *pas de fă ceva*) alături de care apare și omonimul *păsa* <*pensare* = a apăsa (azi păstrat numai în expresii ca: *nu-mi pasă*) *urăciure* <*orationem*, urare, binecuvântare, *viptu* <*victus* « grâu, bucate », *vărgură* <*virgulam* <*virgo* «fecioară», *opu iaste* <*opus est* « trebue ».

Alte cuvinte sunt importante din punct de vedere al evoluției sensului, căci păstrează încă un înțeles mai apropiat de prototipul din care derivă: *codru* cu înțelesul de « munte », *cumplit* « sfârșit »: *cumplitul pământului* = sfârșitul pământului, *fămeaie* « familie », *ğudeț* « judecată », *împărți* «despărți», *pădure* «munte», *săruta* <*salutare* « saluta », *strat* « așternut ».

Din originalul slavon, au rămas netraduse pe lângă titluri de capitole și numeroase cuvinte care trăiau atunci în limba ținutului, dar care, în curgerea vremurilor, au dispărut sau altele pe care traducătorii nu le-au înțeles ori cărora nu le-au găsit cu ușurință corespondentul românesc, precum: *aslamŭ* camată, *aspidă* șarpe cu privirea veninoasă, *bezaconie* cu înțelesul de fără de lege, *cadilă* tămâie, *dodei* a supăra, *iniĭe* brumă, *bincotă* — vicleșug, *ogodi* a plăcea, *onagru* asin sălbatec, *pamente* amintire, *prilăsti* amăgi, *schimen* cățel, *stepenă* treaptă, *vasilisc* balaur fantastic care ucide cu privirea, *zăbleală* fereastră.

Cum era firesc într'un text tradus în cuprinsurile românești, aflate subt stăpânire maghiară, se găsesc numeroase elemente ungurești, neînțelese în ținuturile românești libere de dincoace de munți, precum: *adamă* cămată, *bărat* prieten, *băsădui* a plânge, *bintătui* a pedepsi, *celui* a înșela, a amăgi, *celoșag* înșelăciune, *gilălui* urî, *murgiu* a cârti, *tar* sarcină, *tăroasă* însărcinată, *tâmaț* prispă.

O formă cu totul curioasă este compunerea cuvintelor într'o structură nefirească limbii române, dar calchiată după tipicul cuvintelor slave corespunzătoare: *dulce vrere* <blagovolenie; *fărămente*, *fără fundu*, plural: *fărăfundere*, *lege călcătoriu*, *greu animoșo păcate* — *cădere*, *omugoditori*, *plod purtători* și *fără de crutat* бєзчѧдїє (dela чѧдо = copil), dar traducătorul a crezut că substantivul derivă dela verbul щѧдати = lege dătătoriu, *lege călcătoriu*, *premiezare* (înjumătățire), *împremidza*, înjumătăți.

In ce privește sintaxa, textele maramureșene imită adesea întorsăturile de frază ale originalului slavon. Găsim însă și urme din sintaxa latinei vulgare precum genetivul construit cu prepoziția *de (casa de domnul)*; dativul cu prepoziția *a (sufletele a tot omul)*. Acusativul însă subt influența originalului slav apare fără prepoziția *pre*, ceea ce aduce confuzia între subiect și obiect.

Deși textele rotacizante sunt scrise într'o limbă greoaie, cu multe elemente streine, cu particularități arhaice și dialectale, totuși ele sunt pentru istoria literaturii de o importanță deosebită, pentrucă constituesc începuturile, punctul de plecare al limbii noastre literare, care, peste trei veacuri de frământare, avea să ajungă la starea de azi, capabilă să exprime în versuri, cu Eminescu, cele mai înalte nuanțe ale cugetării filosofice.

Prima fază a limbii noastre literare a fost astfel o fază maramureșană, un dialect nord-vestic, care în veacul al XVI-lea

într'o privinţă stagnase într'o formă mai conservatoare, iar în alte privinţe evoluase către forme — rotacismul de ex. — pe care nu le cunoşteau celelalte dialecte, cu deosebire cele în care viaţa românească se desfăşoară mai liber în state oarecum autonome. Era greu ca în lupta cu celelalte dialecte, graiul maramureşan să se menţină biruitor pe tărâmul vieţii literare. Un alt dialect era menit să-i ia locul.

Textele rotacizante, pe care valurile vremurilor le-au adus până la noi cu file pierdute sau rupte, sunt pentru filologul care vrea să reconstitue originea și evoluția limbii românești comori de preț, căci ele îi desvăluie pe de o parte forme de limbă în care se poate surprinde tranziția de la latina vulgară la limba de azi, iar pe de altă parte o sumedenie de cuvinte din vechea zestre latină, dintre care unele au dispărut, cu timpul, din circulația limbii, iar altele se sbat azi în agonie într'un colț restrâns de pământ românesc.

In sfârșit, ele mai au un aspect. Intr'o vreme în care tradiția și prejudecata nu admiteau în biserica Răsăritului ortodox alte limbi liturgice decât slava și greaca, aceste prime și timide zări de lumină în pâcla slavismului înseamnă începutul unei munci grele și lungi de trei veacuri, care va duce însă la naționalizarea serviciului divin.

Textele rotacizante au trecut din mână în mână și prin còpii s'au răspândit din sat în sat și din ținut în ținut până ce, în a doua jumătate a secolului al XVI-lea, în sudul Ardealului, au fost puse în tipar de către diaconul târgoviștean Coresi.

BIBLIOGRAFIE. PUBLICAŢII DE TEXTE: *Codicele Voroneţean* a fost publicat cu un studiu şi vocabular de Ion al lui Gh. Sbiera, *Codicele Voroneţean*, ed. Academiei Române, Cernăuţi, 1885. Ideile eronate ale lui Sbiera au fost combătute de: Gr. Creţu în *Revista pentru istorie, archeologie şi filologie* (a lui Tocilescu) anul VI (1886), p. 155; de I. Bogdan în *Convorbiri Literare*, 1886, p. 77–88 şi de I. Nădejde în *Contemporanul*, anul III. (1883), p. 132, 178, 230, 474, 514, 526.

Psaltirea Scheiană a fost publicată în facsimile şi transcriere latină cu variante din Coresi de I. Bianu, *Psaltirea Scheiană*, Tomul I, Bucureşti, 1889. O ediţie critică însoţită de un studiu aprofundat a dat d-l I. A. Candrea, *Psaltirea Scheiană comparată cu celelalte Psaltiri din secolul XVI şi XVII*, traduse din slavoneşte; vol. I cuprinde studiul, vol. II textul şi glosarul. Bucureşti (Comisia istorică a României), 1916. Despre copiştii Psaltirii Scheiane: I. Bianu, *op. cit.*, p. XII observând că sunt două scrisuri, presupunea doi copişti sau « aceeaşi mână, dar după o întrerupere cam îndelungată ». Al. Procopovici în *Despre nazalizare şi rotacism, Analele Acad. Române*, Seria II, t. XXX Mem. secţ. lit. Bucureşti, 1908, p. 29 şi I. A. Candrea, *op. cit.*, I, p. XXVIII, au dovedit că sunt trei. C. Lacea în *Dacoromania*, III, p. 461–471 admite că sunt Saşi; N. Drăganu, *Dacoromania*, III, p. 475–508 şi 914–929: primele traduceri au fost făcute de un Sas din regiunea Bistriţei « care a urmat ca student la Universitatea din Praga » unde a primit învăţăturile lui Hus. Cf. însă şi Al. Rosetti în *Grai şi suflet* II, 1925 —1926, p. 153, 156.

Psaltirea Voroneţeană a fost publicată în caractere chirilice de G. Giuglea în *Revista pentru istorie, archeologie şi filologie*, XI (1910), p. 444–467 şi XII (1911) p. 194–209 şi 475–487. Textul a fost republicat cu versiunea slavă şi cea română de G. Găluşcă în *Slavisch-rumänisches Psalterbruchstück*, Halle, 1913 (teză de doctorat). Despre ea o recenzie a lui V. Bogrea în *Drum Drept*, II, 1914, p. 497–508.

Psaltirea Hurmuzachi n'a fost încă publicată până acum, dar despre ea se găsesc informaţiuni în studiul citat mai sus al d-lui I. A. Candrea, *Psaltirea Scheiană comparată cu celelalte Psaltiri*, I, p. L–LVII şi Al. Rosetti, *Limba română în secolul al XVI-lea*, Buc. 1932, p. 4.

STUDII: Susţin teoria husită: N. Iorga, *Istoria literaturii religioase a Românilor până la 1688*, Bucureşti, 1904, p. XIX–XX. N. Iorga, *Istoria literaturii româneşti*, ed. II, vol. I, Bucureşti, 1925, p. 103–110. I. .A Candrea, *Psaltirea Scheiană comparată cu celelalte Psaltiri din secolul XV şi XVI, traduse din slavoneşte*, ediţia « Comisie istorice a României », I, Buc. 1916. N. Drăganu, *Două manuscripte vechi: Codicele Todorescu şi Codicele Marţian*, ed. Academiei Române, Bucureşti, 1914, p. 187—188; *Dacoromania*, III, 475–508, p. 914–937; IV, p. 1121–1123. Sextil Puşcariu, *Zur Rekonstruktion des Urrumänischen*, în *Beiheft zur Zeitschrift für rom. Philologie*, XXVI, Halle, 1910. Sextil Puşcariu, *Istoria literaturii române*, vol. I. Epoca veche, Sibiiu, 1930, p. 64; Al. Procopovici, *Arhetipul husit al catehismelor noastre luterane*, Suceava, 1927. Pentru propaganda husită în ţările române a se vedea şi Iosef Macurek, *Husitstvi v rumunsckych zemich*, Brno, 1927; acelaşi, *Husitismul în România*, în « *Revista istorică* », XIV, p. 41–44. Despre husitism în Ungaria Dr. Thot-Szabó Pál, *A cseh huszita mozgalmak és uralom történeie Magyarországon*, Budapesta, 1917. Despre studenţii din Ungaria şi Sibiu (între 1373–1411) la Praga: *Studenten aus Ungarn und Siebenbürgen an der Prager Universität im XIV–XV. Jahrhundert* în *Korrespondenzblatt*, VI, 1883, nr. 2 p. 19–20.

Atribuesc începuturile literaturii române reformei luterane: Ov. Densuşianu, *Histoire de la langue roumaine*, tom. II, fasc. I, Paris, 1914, p. 6. Al. Rosetti, *Etude sur le rhotacisme en roumain*, Paris, 1924, p. 13; şi *Recherches sur la Phonétique du roumain au XVI-e siècle*, Paris, 1926; *Romania*, XLVIII, p. 333 şi mai ales: *Limba română în secolul al XVI-lea*, editura « Cartea Românească ».

Inceputurile literaturii noastre sunt puse în legătură cu propaganda catolică de Ilie Bărbulescu, *Curentele literare la Români în perioada slavonismului cultural*. Editura « Casei Şcoalelor », Bucureşti 1928, p. 45–102. M. Gaster în *Chrestomatie română, texte tipărite şi manuscrise (secolul XVI—XIX), dialectale şi populare*, vol. I, Bucureşti, 1891, în care reproduce texte rotacizante, credea că acestea sunt prelucrări ulterioare ale operelor lui Coresi » (p. CI şi CII).

I. Bianu în *Introducerea limbii româneşti în biserică.* Discurs de recepţie în Academia Română, credea că traducerile s'au făcut pe la sfârşitul veacului al XVI-lea în mănăstirile moldoveneşti « pentru a da elementele instrucţiunii teologice călugărilor români ». Cf. şi A. Metroniu, *Incercarea asupra evoluţiei literaturii vechi româneşti* în *Convorbiri Literare* XLVII (1913) p. 401, 527, 631, T. Palade, *Când s'a scris întâiu româneşte* (extras din Arhiva VII) Iaşi 1916 p. 27.; Dr. Milan P. Şesan, *Originea şi timpul primelor traduceri românesti ale Sf. Scripturi*, Cernăuţi 1939, în deosebi p. 89: traducerea a fost făcută de un călugăr român care ştia şi slavoneşte, poate în mânăstirea Moldaviţa (p. 110). Şt. Ciobanu, *curs litogr. Fac. lit. Bucureşti*, 1938 - 9, p. 449 şi urm.

Părerea lui Drăganu privitoare la traducerea în Moldova pe vremea lui Despot Vodă în *Histoire de la littérature roumaine de Transylvanie* extras din *La Transylvanie*, Cluj, 1938 p. 37–38.

Pentru prototipele paleoslave ale traducerilor: Buhúš Tenora, *Über die kirchenslavische Vorlage des Codice Voroneţean* în W. M.-Lübke, Mitteilungen des rumänischen Instituts an der Universität Wien, Heidelberg, 1914, p. 145 - 221.

Textele au fost studiate din punctul de vedere al limbii de: I. A. Candrea, *Psaltirea Scheiană comparată cu celelalte Psaltiri din secolul XVI şi XVII traduse din slavoneşte*; Ov. Densuşianu, *Histoire de la langue roumaine*, tom. II. Al. Rosetti, *Limba română în secolul al XVI-lea*, editura « Cartea Românească », Bucureşti, 1932. V. Morariu, *Sintaxa propoziţiunii în « Psaltirea Scheiană »* în *Revista Filologică* I, Cernăuţi, 1927, p. 219–231 şi *Formarea verbelor în Psaltirea Şcheiană* în *Codrul Cosminului* IV–V, partea II-a, p. 263–278.

Pentru u final: O. Densusianu, *Din istoria amuţirii lui « u » final în limba română* în Analele Academiei Române, s. II, t. XXVI M. secţ. lit. Bucureşti, 1904.

Pentru explicarea rotacismului: Al. Procopovici, *Despre nazalizare şi rotacism*, Analele Academiei Române, s. II, t. XXX, Mem. secţ. lit., Bucureşti, 1908. Alexandru Rosetti, *Étude sur le rhotacisme en Roumain* în colecţia *Bibliothèque de l'École des Hautes Études*, Paris, Édouard Champion, 1924. Rotacismul era în secolul al XVI-lea o particularitate fonetică, care distingea net graiurile din Nord-Estul Transilvaniei de cele din Sud. Istro-românii care îl păstrează şi azi şi care au emigrat probabil între secolii X–XIII din părţile vestice ale Transilvaniei, cunoşteau rotacismul la despărţirea lor de trunchiul românismului. Ei îl păstrează şi azi. Fenomenul este cunoscut şi pe domeniul Romaniei occidentale în dialectele Nord-Vestice ale Italiei şi în franco-provansală (departamentele Iêre, Doubs, Hautes-Alpes).

Documentele din arhivele Bistriţei au fost publicate întâiaş dată de d. N. Iorga, *Documente româneşti din archivele Bistriţei*, Bucureşti, 1899; acelaşi în *Documentele Hurmuzaki*, XV, partea 1 şi a 2-a, Bucureşti, 1911–13; apoi de d. Alexandru Rosetti, *Lettres roumaines de la fin du XVI-e et du début du XVII-e siècle tirées des Archives de Bistritza (Transylvanie)* în (Institutul de Filologie şi folklor) Bucureşti, 1926, cuprinde 50 de scrisori dintre 1592 şi 1638 din următoarele localităţi: Câmpulung, Lucavăţ, mănăstirea Moldaviţa, Târgu-Neamţ, mănăstirea Rădăuţi, Roman, Slatina, Suceava şi din următoarele ale Transilvaniei: Bistriţa, Făgăraş, Nordul Maramureşului, Suciul de Sus (Solnoc-Dobâca), Sălişte-Maramureş. Textele publicate în transliteraţie sunt însoţite de 21 facsimile şi de studii paleografice şi filologice, de indice de nume proprii şi de vocabular.

INTRODUCEREA TIPARULUI ÎN ŢĂRILE ROMÂNEŞTI

TIPAR SLAVONESC ÎN ŢARA ROMÂNEASCĂ

Textele Sfintelor Scripturi, traduse în veacul al XV-lea în Maramureş, sub influenţa husită, s'au răspândit prin còpii, din mână în mână, până în ţinuturile din Sud-estul Ardealului. Aci, în a doua jumătate a secolului al XVI-lea, ele sunt puse sub teascul tiparului prin stăruinţa juzilor saşi ai oraşului Braşov, de către diaconul Coresi venit din Târgovişte.

Tiparul fusese adus în ţările noastre din Veneţia, prin meşteri tipografi sârbi.

tiță publicată în *Analele Academiei Române*, (1909—1910 volumul XXXII) — conține un epilog în care ni se spune că a fost tipărită din porunca lui Hanăș Benkner de către Oprea Logofătul și Diaconul Coresi. Ultimul fiind citat în al doilea rând « eu robul lui Hristos, Oprea logofătul, și diaconul Coresi ne-am trudit pentru aceasta și am scos această carte », este, după cât se pare, ucenicul lui Oprea Logofătul, care precum spuneam și după cum se constată din epilogul Apostolului slavonesc tipărit la Târgoviște în 1547, era la rândul lui, discipolul lui Dimitrie Liubavici, pribeagul sârb « suflet desnădăjduit, nenorocit și păcătos », cum se numește el însuși în epilog.

Astfel se stabilește în chip documentar că diaconul Coresi și-a învățat meșteșugul tiparului dela ucenicii — poate chiar dela călugării sârbi, — care, expatriați în împrejurări vitrege, au adus în țările noastre buchiile de tipar, lucrate în Veneția.

CORESI. Figura Diaconului Coresi, începătorul cărții românești tipărite, deși a fost în timpul din urmă obiectul a numeroase studii, articole și polemici, ne este încă puțin cunoscută.

Numele lui, care sună azi așa de exotic în onomastica românească, a fost pus de mult — de Alex. Odobescu chiar — în legătură cu familia Coressios din Chios, care a dat medici ca Ioan Coressios din Chios, din a doua jumătate a secolului al XVI-lea, scriitori de seamă ca Gheorghe Coressios dela începutul secolului al XVII-lea, negustori ca Anton, Gheorghe și Ioan (Dziani) Coressi, care aveau afaceri comerciale cu Lwówul polon.

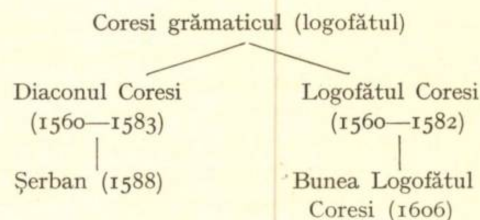
Ce legături au fost — dacă exista vreuna — între Coresi al nostru și omonimii săi, greci, originari din Chios, nu putem ști, fiindcă documentele timpului nu ne îngăduie să facem nicio conjectură.

Fapt este că în actele și documentele românești din secolul al XVI-lea apar mai mulți Coresi. Astfel între anii 1527—1544 se pomenește de un Coresi « grămăticul », sau Coresi « diacul », sau Coresi « pisețul », care scrie o serie de acte între 1527 și 1538 în București și Târgoviște, cetățile de scaun ale Țării Românești.

Alte documente posterioare vorbesc de Coresi logofătul în Miroslăvești, « fiul lui Coresi logofătul », care apare pentru întâiași dată pela 1560, într'un act dela mănăstirea Tismana. Il găsim mai târziu, în 1568, scriind acte la București. Se pare că era un om înstărit, căci Alexandru Vodă, fiul lui Mircea Ciobanu, îi întărește în 2572, în « minunata cetate numită București », moșiile Bărcănești și Vlădulești, părți de pământ în Ruși, Popești, Brăniștor, Urlați, Leontești și Broșteni. Din câteva acte, aflăm că avea un naș cu numele de Barbu, că ținea în căsătorie pe Diica, fiica lui Bunea și sora lui Stoica Jelează, și că avea mai multe cumnate: Stana Neacșa, Dobra și Maria, în satul Bărcănești, ale căror părți de moșie le cumpărase pela 1567. El a avut un fiu, pe logofătul Bunea.

Amintesc aceste date într'adins, pentrucă din ele se poate vedea că acești Coresi — chiar dacă ar fi fost la origine străini, totuși, prin căsătorii și înrudiri, intraseră în rândul pământenilor.

Ce legătură există pe de o parte între Coresi grămăticul de pe la 1527—1544 și, pe de altă parte, între logofătul Coresi de pe la 1560—1582 și între Diaconul Coresi, a cărui activitate tipografică se desfășoară între anii 1556 și 1583, nu reiese clar din documente. Regretatul Nerva Hodoș, într'o prefață la Molitvelnicul lui Coresi, a încercat să reconstituie — de sigur în mod ipotetic—astfel spița familiei Coresi din Țara Românească [1]:

O jumătate de an după tipărirea Octoihului slavonesc la Brașov, Coresi apare la Târgoviște, unde începe la 8 Iulie 1557, în timpul domniei lui Pătrașcu cel Bun, un Triod-Penticostar, pe care îl mântuie însă de tipărit tocmai după moartea lui Pătrașcu, în vara anului următor, 1 Iulie 1558, sub Mircea Ciobanul.

Apoi Coresi se strămută din nou la Brașov, unde îl găsim în 1559 și unde, în decurs de mai bine de 20 de ani, el tipărește în limba română cărțile fundamentale ale bisericii, sub impulsiunea noului curent de reformă pornit de Luther.

INFLUENȚA LUTERANĂ ȘI ACTIVITATEA LUI CORESI. Reforma luterană pătrunsese în Ardeal, în anul 1519, prin negustorii sași cari luaseră parte la târgul din Leipzig și care adusese cu ei la întoarcere cărțile lui Luther. In 1522, mai mulți tineri Sași, care studiaseră la universitatea din Wittenberg și audiaseră prelegerile lui Luther, răspândesc între concetățenii lor ideile marelui reformator german. In fruntea mișcării a stat însă apostolul reformațiunii din Brașov, Honterus. Honterus, născut în 1498, în Brașov, după ce și-a terminat învățătura în orașul natal și-a continuat studiile în școlile superioare din Cracovia, Viena, Wittenberg și, în cele din urmă, în Basel, unde s'a inițiat și în arta tipografiei. In 1533, Honterus, întorcându-se în orașul natal cu o largă cultură umanistă și cu un înflăcărat zel pentru noul crez al reformei, începe printre concetățenii săi propaganda pentru reforma luterană. Predicele lui inspirate, găsesc, în vremurile de după nenorocita luptă dela Mohaciu, când o parte din Ungaria căzuse sub stăpânirea turcească, un adânc răsunet în sufletul contemporanilor săi Sași. In 1542, Honterus publică în limba latină și germană cartea reformațiunii, *Reformatio ecclesiae Coronensis ac totius Barcensis provinciae*, în care fixează punctele fundamentale ale noi biserici — între altele și nevoia de a provopădui Evanghelia Domnului în limba națională. Curând după aceasta, preoțimea din țara Bârsei, convocată într'un congres, hotărăște înlocuirea limbii latine din biserică cu limba germană, căsătorirea preoților și introducerea serviciului divin în formă luterană. Pentru a da mai multă extensiune ideilor reformei, Honterus, care învățase în Elveția arta tiparului, întemeiază în Brașov o tipografie alimentată cu hârtie pusă în circulație din fabrica ridicată de prietenii și concetățenii săi, Iohann Fuchs și Hannes Benkner, primarii Brașovului.

In același timp cu Sașii, îmbrățișară luteranismul și Ungurii. Principele Ioan Sigismund Zzápolyai (Zápolya), urmând liniile politice —trase de mama sa pe timpul regenței — de a organiza în Ardeal și pe tărâm religios o opoziție puternică împotriva catolicului Ferdinand, care, stăpânind partea vestică a Ungariei, năzuia să cuprindă și Ardealul, a adoptat reforma luterană. Ioan Sigismund era poliglot — știa binișor și românește — și urmărea să atragă la noua reformă și pe Români, care erau elementul cel mai numeros în Ardeal și care-i dădeau — după cum o afirmă Giovanandrea Gromo: «ostașii cei mai buni». Locul de frunte între sfetnicii dela curtea sa îl aveau doi Români: bătrânul Mihail Csáki, cancelarul Țării, păstrătorul sigiliului statului, un umanist de seamă care fusese preceptorul lui, și Gaspar Bekes, cel mai tânăr dintre sfetnici, care lua adesea masa cu Principele și care dormea în aceeași cameră cu el. In aceste împrejurări, este posibil, ba chiar probabil, ca toate

[1] Nu putem accepta spița întocmită de d-nul St. Nicolaescu (*Revista pentru istorie, arheologie și filosofie* X, 1909 p. 269) care identifică pe Diaconul Coresi cu logofătul Coresi. In actul din 1572, pe care se întemeiază d.-l St. Nicolaescu, logofătul Coresi nu este nicăeri pomenit ca diacon și nici nu se face aluzie la activitatea lui tipografică desfășurată pe acel timp în Transilvania (între 1559 - 1583).

măsurile luate de autoritățile maghiare pentru convertirea Românilor la reformă să se fi făcut cu sfatul și cu inițiativa acestor curteni, rupți de neamul lor și convertiți la reformă.

O condițiune prealabilă pentru răspândirea luteranismului printre Români era traducerea și tipărirea cărților românești sub influența curentelor de reformă. Această activitate, inițiată și patronată de Sași și Unguri, s'a desfășurat în trei centre diferite: Sibiu, Brașov și Orăștie.

Ea a început la Sibiu, unde pătrunsese mai de vreme ideile de reformă, prin stăruința lui Petrus Haller, ales jude (primar) al Sibiului în 1543, și a pastorului Mathias Ramser, căruia Melanchthon — prietenul lui Luther — îi scria să «îngrijească înainte de toate ca învățătura mântuirii să fie împărtășită poporului nefalsificată și ca tineretul să citească catehismul».

In chiar anul alegerii lui Petrus Haller, Sașii îmbrățișară reforma. In anul următor, 1544, universitatea săsească hotărește ca toți câți n'au primit cuvântul lui Dumnezeu în noua formă să fie îndemnați frățește a-l adopta.

In aceste împrejurări s'a tipărit în 1544, la Sibiu, prima carte românească — un catehism — din care însă până acum nu s'a descoperit niciun exemplar. Dar apariția lui în 1544 este în afară de orice discuție, fiindcă ni s'a păstrat o notiță contemporană în socotelile orașului Sibiu [1], în care se pomenește că s'au dat doi florini unui oarecare «magister Philippus» — Filip Maler — pentru munca lui de tipărire a catehismului valah. De altă parte, un preot sas din Bistrița, Adalbert Wurmloch, într'o scrisoare din 1546 către preotul Ioan Hessus din Breslau, spune că s'a tradus în limba valahă un catehism, care s'a tipărit la Sibiu în caractere sârbești (chirilice). Wurmloch mai adaogă informația prețioasă că mulți preoți români îl primesc ca sacrosanct, dar că și mulți îl condamnă [2].

Centrul în care străduințele de a capta pe Români la ideile reformei s'au manifestat cu mai multă tărie și mai consecvent a fost însă Brașovul.

In Brașov se întâlnesc în această vreme două persoane care au jucat un rol de seamă în începuturile cărții românești: Diaconul Coresi, care venea din Târgoviște cu materialul de tipar chirilic, Hans Benkner, primarul orașului Brașov, proprietarul primei fabrici de hârtie din Ardeal. Honterus, care convertise la reformă preoțimea sasă din Țara Bârsei, care întemeiase prima tipografie în Ardeal și reformase școala, murise de la 23 Ianuarie, 1549. Dar spiritul lui trăia încă între Sașii Luterani. In această atmosferă de idei adusă de Honterus, prin stăruința și pe cheltuiala primarului Benkner, Coresi se pune în serviciul ideei de tipărire a cărților sfinte în limba română. «Cu zisa <și cu cheltuiala> jupânului Hanes Beagner, scris-am eu Diacon Coresi...» sau «eu jupânul Hanăș Beagner... am avut jelanie peintru sfintele cărți creștinești... și am scris aceste sfinte cărți de învățătură, să fie popilor rumânești să înțeleagă, să învețe Rumânii cine-s creștini».

Dar, pentru ca ideea naționalizării serviciului divin pusă în circulație de reformă, să pătrundă mai adânc în masele românești, ea trebuia inculcată tinerelor generații, din școală. De aceea cea dintâi publicație românească apărută la Brașov este un catehism menit a fi predat copiilor din școlile românești, cum era în primul rând aceea care funcționa pe lângă vechea biserică ortodoxă a Șcheilor din Brașov.

Avem în această privință un prețios document contemporan, care desvălue ceva din împrejurările și intențiile cu care a fost publicat Catehismul, prima carte coresiană. Este mărturia diaculului Oprea, care era în același timp psalt și profesor «miașteriu — cum spune el — școalei românești de lângă beseareca Șcheailor și «dascăl mai mare ucenicilor cine învață dăscălie». In epilogul unui Octoih românesc, tradus din porunca episcopului Pavel Tordaș cu intenția de a fi tipărit, și copiat de «miașteriu școalei rumânești», acesta spune răspicat că vlădica Pavel: «au porâncit în școală mearșterii și dascălii să *înveațe rumâneaște, den cărțile ce le deaderă boiarii cinstitului sfat de mainte* și ce va da sfințiia lui, împreună cu alalți creștini buni, că în școală, cumu trebuiaște și în besearecă, așa mai vârtos cuvântul lu dumnedzeu trebuiaște să înțeleagă *feciorii*, dară cumu să înțeleagă deacă învață în limbă striină de nu înțeleage nimea! Iară sârbeaște și letineaște să știe numai cine iaste om cărtulariu, oare preut, oare dascăl, oare diiac, iară mișelamia n'are lipsă de-a știrea».

Șirul tipăriturilor românești ale lui Coresi începe deci, în 1559, cu Catechismul. Cronicarii sași Simon Massa și Marcus Fuchs ne înștiințează, la 12 Martie 1559, că Iohannes Benknerus, primarul Brașovului, cu ceilalți senatori au reformat biserica Valahilor și că a propus catehismul spre citire și învățare [1].

Catechismul lui Coresi este alcătuit din următoarele părți: 1. O scurtă prefață; 2. Decalogul (zeace porâncele ale lu Dumnezeu); 3. Simbolul credinței ortodoxe niceoconstantinopolitan (credința creștinească); 4. Tatăl nostru; 5. Milcuitura («când chemi pe Dumnezeu în ajutor» adică rugăciunea) și datul de har «când îți aduci aminte de binefacerile lui Dumnezeu»; 6. Botezul; 7. Cuminecătura.

Catehismul, deși are, după cum a arătat d-l Al. Rosetti, unele părți comune cu micul catehism al lui Luther (ediția din 1529: decalogul; simbolul apostolilor, în forma catolică; tatăl nostru; botezul...), totuși nu este o traducere după acesta. Limba textului arată o mulțime de termeni specifici și construcții neromânești, care sunt o decalcare după *sintaxa ungurească*.

Catehismul românesc se apropie ca fond — și în unele privinți și ca formă de catehismul unguresc al lui Batizi — însă nici cu acesta nu corespunde întocmai. Originalul unguresc era un catehism sumar, care după cum ne încredințează d. N. Sulică, «în afară de părțile cuprinse în micul catehism al lui Luther, mai conținea și câteva întregiri împrumutate din marea lucrare de sinteză a lui Filip Melanchthon, publicată în 1521, sub titlul: *Loci communes rerum theologicarum* și care a avut un mare răsunet, deoarece numai în timpul vieții autorului a apărut în 50 de ediții. Din această operă a lui Melanchthon au străbătut până în Catehismul românesc din 1559 ideile dogmatice despre milcuitură și datul de har, — așa de obscur prezentate în Catehismul românesc. Odată Catehismul unguresc tradus în limba română, Coresi l-a revizuit, refăcând textul din Tatăl nostru și citatele după textul Evangheliei, *pe care o avea sub presă*, și îndreptând simbolul credinței după normele bisericii ortodoxe. Numai astfel, amintind pe toți cei ce au contribuit la publicarea Catehismului, el putea spune în prefață catechismului:

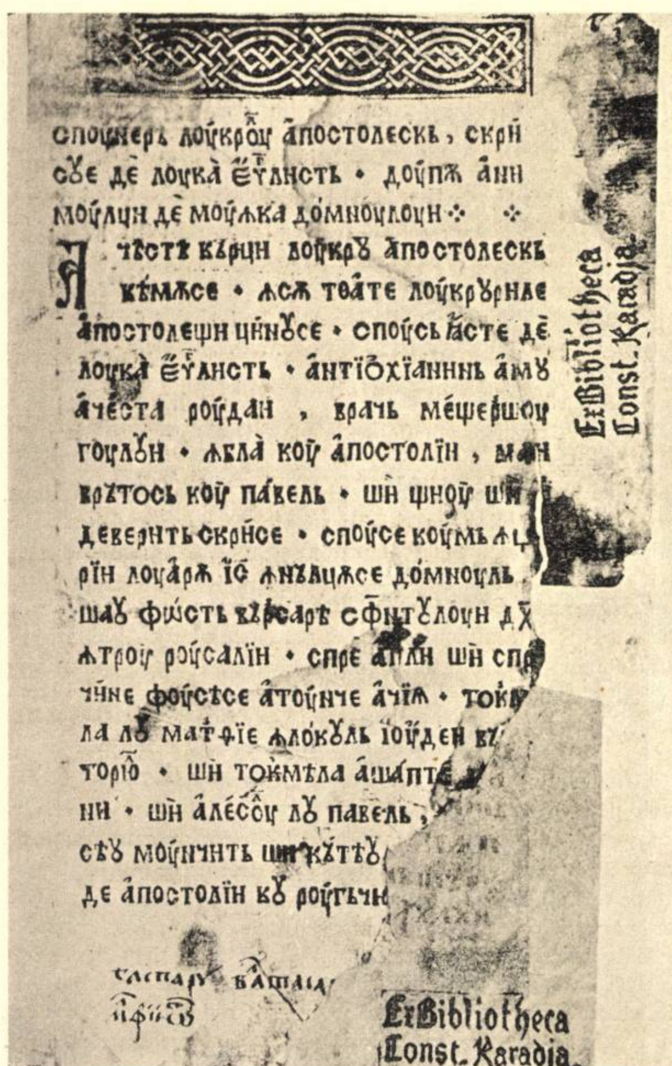
«...Nește creștini buni socotiră și scoaseră cartea den limbă sârbească pre limba românească, cu știrea măriei lui Crai (adică Ioan Sigismund Zapolia) și cu știrea *Episcopului Savei* țărăei ungurești. Și scoasem *sfânta Evanghelie* și *zeace cuvinte și Tatăl nostru și credința Apostolilor* să înțeleagă toți oamenii cine-su Rumâni creștini».

După Catehism, activitatea de tipărire a cărților sfinte în limba română se continuă; în răstimp de 22 de ani se tipăresc în românește toate cărțile care alcătuesc, după concepția reformaților, patrimoniul sacru al învățăturilor creștine și anume:

[1] *Rechnungen aus dem Archiv von Hermannstadt und der sächsichen Nation*, I, Sibiu, 1880, p. 195.

[2] Vezi textul reprodus la Bianu, Hodoș, *Bibliografia veche românească*, I, p. 22.

[1] «1559, die 12 Martii, Johannes Benknerus, iudex Coronensis, cum reliquis senatoribus reformavit Valachorum ecclesiam et praecepta catecheseos discenda illis proposuit». *Quellen zur Geschichte der Stadt Brassó*, IV, Brașov, 1903, p. 80).

споунере лоукроу апостолеск, скри
суе де лоука еуанисть • доупѫ ани
моулци де моулка домноулоуи ⁘ ⁘
Ачесте кърци лоукрѹ апостолеск
кемѫсе • ѧсѫ тоате лоукрѹрнле
апостолешн цинѹсе • споусь ѧсте де
лоука еуанисть • антиохианинь амѹ
ачеста роудан, врачь мешерщоу
гоулѹи • ѧвлѧ коу апостолии, маи
врътось коу павель • ши щиноу ши
деверинть скрисе • споусе коумь ѧц
рїи лоуарѫ ис ѧнълцѫсе домноуль
шаѹ фоусть връсарѣ сфнтѹлоуи дѹ
ѧтроу роусалии • спре апли ши сп
чине фоусъсе атоунче ачїѧ • токѹ
ла лѹ матфїе ѧлокѹль юудеи вѹ
торїѹ • ши токмела ашапте
ни • ши алесоу лѹ павель,
сѣѹ моунчинть ши кътѣѹ
де апостолии кѹ роугъчи

Lucru apostolesc (Faptele Apostolilor), tipărit de Coresi la Brașov, în 1563. Originalul, acum, în Biblioteca Academiei Române.

Catehismul (Intrebare creștinească)	1559
Tetraevangheliarul, Brașov	1561
Lucrul apostolesc (Praxiul)..............	1563
Cazanie și Molitvenic, Brașov	1564
Liturghier, Brașov	1570
Psaltire	1570
Psaltire slavo-română	1577
Pravilă (nu se poate data exact)	1570—1580
Evanghelie cu tâlc (Cazanie)	1581

Lucrul apostolesc — Faptele Apostolilor — și Psaltirile reproduc o copie de pe vechile traduceri maramureșane; poate și Tetraevangheliarul este retipărirea unei traduceri anterioare, după cum mărturisește Coresi în introducerea Catehismului: « nește creștini buni socotiră și scoaseră cartea den limbă sârbească pre limba românească ». Celelalte sunt traduceri făcute în vremea lui Coresi.

Exceptând prefața Cazaniei și Molitvenicul din 1564, în textele amintite mai sus, afară doar de ideea naționalizării serviciului divin — unul din postulatele fundamentale ale curentelor de reformă — și de o mică aluzie la darul milcuiturii din Catehism, nu se introduce nici o inovație care să devieze biserica Românilor dela tradiția ortodoxă moștenită din strămoși.

INFLUENȚA CALVINĂ. Ideea de a se amesteca în credința intimă a poporului român, de a transforma cu totul cultul lui strămoșesc după normele statornicite de ideile reformei, apare după 1564, când Ungurii, despărțindu-se de Sași, îmbrățișează reforma calvină. Ungurii se străduesc să atragă și pe Români la reforma lui Calvin și în acest scop ei luptă pe două fronturi: pe de o parte ajută tipărirea cărților bisericești în limba română, pe de altă parte, caută să impună cu sila, pe cale oficială, organizarea bisericii, după normele calvine.

Sub această influență, Coresi tipărește în 1564, cu ajutorul nobilului ungur Forró Miklós de Haporton — Foro Miclăușu — cum îl numește el în predoslovie — o Evanghelie cu învățătură, adică textul Evangheliilor comentat și explicat, și un Molitvenic.

In epilog, Coresi ne lămurește asupra scopului acestei publicații astfel: « dacă amu văzutu jelania la mulți preuți de tâlcul evangheliilor, cum să poată și ei propovădui și a spune oamenilor învățătură dupe cetitul evangheliei, așa am aflatu aceste tâlcuire a Evangheliilor pre Duminici presre anu, scoase de în scriptura prorocilor și apostolilor și celor sfinți părinți...».

Era deci o colecție de predici inspirate din textul Evangheliei pe care căutau să-l lămurească și care se citeau în biserică.

In prefața cu care însoțește textul Cazaniei, se strecoară ideile reformei, precum și ideea naționalizării serviciului divin: « acolo în biserică să se spue... sfânta Evanghelie în limba pre care grăescu oamenii, să putem înțelege noi mișelamé ».

Parabola Samaritencii. Xilogravură din Evanghelia lui Coresi 1560. Originalul în Biblioteca Academiei Române.

Sau ideea separării puterii spirituale, care se cuvine oamenilor bisericii, de puterea materială care trebue să fie atribuția împăraților, voevozilor și dregătorilor acestei lumi: « oamenilor de biserică — spune el — n'au lăsat Dumnezeu domnia să domnească în chipul Domnilor și Voevozilor »; și în această ordine de idei, el se ridică cu înverșunare împotriva Papei, pe care-l compară cu Antichrist, fiindcă « s'a ridicat peste toată lumea și calcă suptu picioare toți împărații și craii și domnii despre pământ » și tot astfel se ridică și contra Patriarhului Ioan din Constantinopol, « care s'au sfădit cu Papa pentru domnia și prea mai măria lumii ».

Intr'alt loc, el condamnă, potrivit reformei calvine, cultul sfinților și al Sf. Fecioare care însă este în biserica ortodoxă o piatră de temelie, căci pe cultul sfinților sunt întemeiate acatistele. Iată ce spune, în această privință, prefața Cazaniei: « Aceia nu cred carei să roagă sfinților morți: lu Sfântu Pătru și lu Sfântu Vasile sau Sfântului Nicolae sau Sfintei Mariei, că numai unulu Iisus Hristos iaste îmblătoriul dreptu noi și rugătoriul: nimea altu, nici în ceriu, nici pre pământu. *Că sfinți morți* nu audu rugăciunea noastră ».

La sfârșitul acestei Cazanii se află un Molitvenic — adică o carte de rugăciuni (dela slav. *molitviti* = a se ruga). Acest Molitvenic înfățișează un interes deosebit prin inovațiile introduse în ritual. Astfel la botez se suprimă « mirul, apa sfințită, lumânarea... și alte adăosături », considerate de calvini ca *idolatria et superstitionum fomenta*. La cununie se introduce jurământul, iar cuminecătura se prevede numai în extremis.

Nerva Hodoș, care a studiat și a republicat în 1903, în caractere chirilice și transcripție latină, acest Molitvenic, orientându-se după unele cuvinte unguerești, păstrate în textul românesc: *tăroasă* = gravidă, *ocă* cu sensul de « cauză », *otlămăzuit* = scutit, ocrotit, *nebintetuit* = nepedepsit, ș. a., cuvinte care nu se aud nicăieri în limba Românilor din Ardeal, precum și după unele construcții proprii limbii maghiare ca: *derep ce trebuiaște să se boteze oamenilor; eu încă am pe el botezat*, ș. a., dedusese că Molitvenicul a fost tradus din ungurește.

Părerea lui N. Hodoș a fost confirmată în 1908 de dr. E. Dăianu, care a descoperit originalul Molitvenicului lui Coresi în « Agenda sau actele bisericești pe care le săvârșesc de obiceiu miniștrii și păstorii sufletești creștini » a lui Heltai Gaspar, preotul reformaților din Cluj pe acele vremuri și proprietarul unei tipografii, în care a tipărit un ciclu de cărți care i-au asigurat un loc în istoria literaturii maghiare. Dr. E. Dăianu, a arătat apoi cu citate paralele dependența Molitvenicului lui Coresi de Molitvenicul lui Gaspar Heltai.

Activitatea lui Coresi se desfășoară mai departe cu tipărirea unei Psaltiri în 1577.

Activitatea de traducere a cărților sfinte sub influența reformei calvine care-l atinsese, după cum am văzut mai sus, și pe Coresi, se desfășoară însă mai întins în regiunea Clujului și a Orăștiei. In aceste ținuturi, autoritatea ungurească impusese organizațiunii religioase a Românilor, conducători aleși — după moda calvină — de întreaga obște, cu numele de superintendenți și cu sarcina de a contribui la răspândirea reformei, al cărei prim obiectiv era: introducerea limbii naționale în biserică.

In 1567, după alegerea lui Gheorghe de Sângeordz ca episcop al Românilor, se întrunește un sinod, care hotărește introducerea limbii române și scoaterea din parohie a popilor orbi, care vor păstra prejudecata limbii slavone. Doi ani după aceasta, când în locul lui Gheorghe de Sângeordz este ales Pavel Tordaș, sinodul întrunit la Aiud, sub presidenția noului ales, hotărăște — în unanimitate, spune documentul unguresc,— înlăturarea din ceremonial a tuturor lucrurilor privitoare la credință, care nu-și au temeiul în Sfânta Scriptură, renunțarea la cultul sfinților și îndepărtarea din biserică a tuturor preoților care nu vor învăța

La Esaias prorokul: tutorora außkris laßßat: ke domnuluy ua odihny: kari mor en credintza luy.
Ku ßineyua radika ßuß: kareu iel adeueraße: kum morcy ßey eyuaen uia: Si ßuz en czer eyua ducze.
Aczaßtau facze ßell ferikem: binele luy ßenul vytem: cze may tare ßel laudem czinc aßteptē ßkulatura.
Aczeßtoy laßße en odihna: tremete ße uitze: Si laß ße acolo uißelind: kum ße aybe tot bynele.
Creßucy miey entratz luntro: portzileua enkunacy: pucynellu en kiddecy. ßenu en tre mania me.
Cze numay en vreme ßkurta: enklipitul okilor:pa namua trecze maniam: tot akolo odihnitz.
Ke manya lu domnezeu: tota taryme pureze kend: pre omeny deßpre pamant: pogoriua gczudekata.
Ku kare allenis ßey: pierde leua ßtr... ...etate: czeua syne omeny ßey: ke zau en iel ußbaitu.
May mult pamentul ßenczele: nuyua azkunde trupul luy: cze domnezeu ulacza luy: redikaua pre ueczie.
Marey noua ueßelie: kendu neuom en grupare: ke iare uom fyen truna: ku domnezeu uom lakui.
Czeßt fratene czu muritu: Amuy fętul lu domnezeu: cze planczem kend kąßa luiy: ießt en peretzia domnuluy.
Lukrul noßtruy dekaßtiga: lukrul luy de ueßelye: ße rugem pre miloßte luy: fie ku noy ßuenta troycza.
Dene noua dubul ßuentu: dupa morteneen perecyas: ße putem uede fatza luy: panae en ueczia uakuluy.

Ember, emlekózzęl á ßomo. &c.

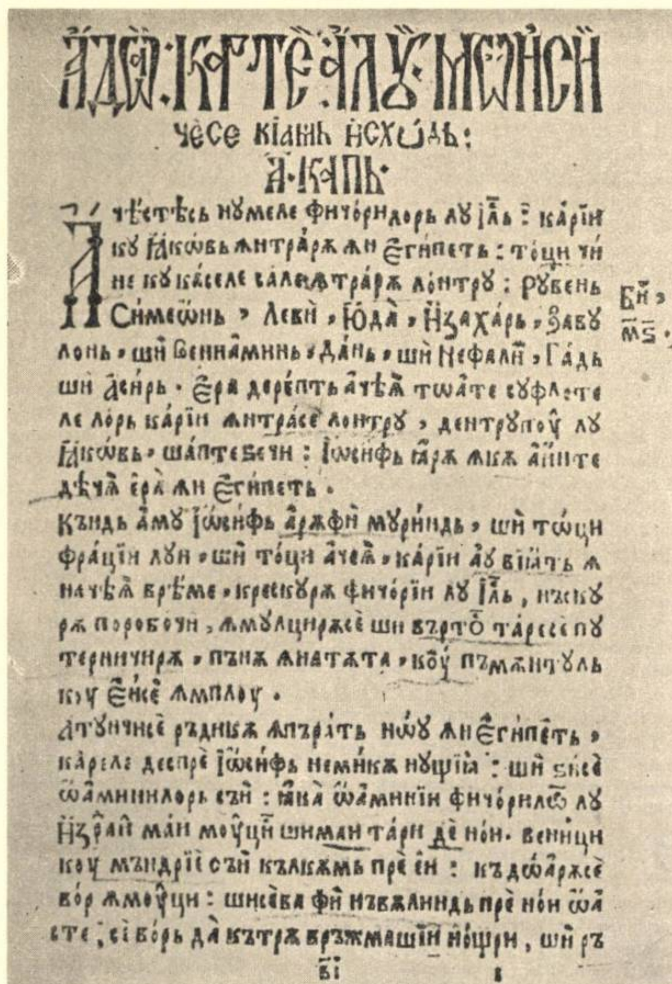
OMé pomeneßtete deßpre cza morte trißte: pomeneßtete deßpre czaßul á morciey tale: Pomeneßtete om chrißtinu keucy akmußu muri.

B Homu-

Cea mai veche carte românească tipărită cu litere latine în 1570.
(Originalul în Biblioteca Todorescu din Budapesta).

poporul în limba română despre sfintele taine. Dar, deși documentele ungurești contemporane ne spun că hotărîrea aceasta a fost luată cu unanimitate, totuși preoții români, crescuți în tradiția ortodoxă și urmând instinctul maselor populare, erau refractari ideilor de reformă, fiindcă pentru sinodul care urma să se țină în anul următor la Cluj, superintendentul intervine pe lângă municipalitatea din Bistrița rugând-o, într'o scrisoare din 9 Decemvrie 1570, să pună în vedere preoților români că vor fi aspru pedepsiți, dacă vor lipsi dela sinod. Scrisoarea aceasta a lui Pavel Tordaș înfățișează un interes deosebit din punctul nostru de vedere, fiindcă ne dă știri prețioase privitoare la mișcarea literară a timpului: « Mai dau de știre preoților români — spune el — ca să-și aducă și bani de cheltuială ca să cumpere cărți românești: *Psaltirea*, care să o plătească cu un florin; altă carte *Liturghia* ». Dintre aceste două cărți, Liturghia a fost descoperită în anii trecuți de d-l Sulică, iar Psaltirea este textul tipărit de Coresi în 1570. O altă carte importantă apărută în această epocă subt influența calvină este o carte de psalmi versificați, din care s'a descoperit câteva foi în legătura unei cărți din 1601.

Textul — reprodus în facsimile și transcriere latină cu un studiu de Stripszky Hiador și Dr. G. Alexici — ocupă în ciclul tipăriturilor românești din veacul al XVI-lea un loc aparte, deoarece

Pagină din Palia dela Orăştie.

In afară de studiul publicat de N. Hodoş ca introducere la text şi amintit mai sus: Dr. E. Dăianu în *Răvaşul* din Cluj, VI (1908), p. 168 – 181 N. Drăganu în *Dacoromania*, II, p. 254 şi urm. Despre *Psaltire şi Liturghierul din 1570:* I. A. Candrea în *Noua Revistă Română*, III, 1901 p. 533-541,IV,14-24; V. Mangra, *Cercetări literare-istorice*, Bucureşti, 1896 p 3 – 10; N. Sulică, *O nouă publicaţie românească din secolul al XVI-lea: Liturghierul diaconului Coresi, tipărit la Braşov în 1570*, Târgu-Mureş, 1927; N. Drăganu, *Despre ce Psaltire şi Liturghie vorbeşte Pavel Tordaşi la 1570* în *Dacoromania*, IV, Cluj, 1926, p. 913–915. Pentru prototipul bizantin al Cazaniei lui Coresi din 1581: Prof. Vasile Grecu, *Izvorul principal bizantin pentru Cartea cu învăţătură a Diaconului Coresi din 1581. Omiliile Patriarhului Ioan XIV Caleca (1334–1347)*, Academia Română, Studii şi cercetări, XXXV, Bucureşti, 1939. Despre Pravilă: C. A. Spulber, *Cea mai veche Pravilă românească*, Cernăuţi, 1930, p. 71–85, cf. şi recensia lui Al. Rosetti în *Grai şi suflet*, V, 1931—1932 p. 194–198.

Pentru *chestiuni mai generale:* N. Sulică, *Coresi scriitor sau tipograf*, Braşov, 1901; Acelaşi, *Un capitol din activitatea diaconului Coresi*, Braşov, 1902; Stoica Nicolaescu, *Diaconul Coresi şi familia sa* în *Revista pentru istorie, arheologie şi filologie*, X (1909), p. 265 şi urm.; C. Lacea, *Aşezarea definitivă a lui Coresi la Braşov* în *Revista filologică*, II, (1929), Cernăuţi, p. 354—358; Al. Procopovici, *Dela Coresi Diaconul la Teofil Mitropolitul lui Mateiu Basarab* în *Omagiu lui I. Bianu*, Bucureşti, 1927, p. 289—302. O încercare de sinteză a făcut d-l Lucian Predescu, *Diaconul Coresi*, Bucureşti, Tipografia Bucovina, 1933, dar pentru lucrarea aceasta a se vedea şi rectificările ce i s'au făcut în următoarele critici şi recenzii: Dan Simonescu, *Diaconul Coresi, Note pe marginea unei cărţi: Lucian Predescu, Diaconul Coresi*, Bucureşti, 1933; Acelaşi, *Errare humanum ...perseverare diabolicum* (Răspuns d-lui Lucian Predescu), Bucureşti, 1933; D. Mazilu, *Diaconul Coresi – Contribuţii –* Ploeşti, 1933 (Tipografia « Cartea Românească »); Al. Procopovici, recenzie în *Dacoromania*, VII, p. 336–338. Despre diacul Lorinţ: N. Iorga, *Octoihul Diacului Lorinţ*, Academia Română, Mem. secţ. istorice, seria III, tom. XI, mem. 7, Bucureşti, 1930.

Despre *Honterus:* Karl Kurt Klein, *Der Humanist und Reformator Iohannes Honter*, München, 1935 (Schriften der Deutschen Akademie, Heft 22); Hermann Tontsch, *Die Honteru spresse in 400 Jahren. Festschrift der Brudchdruckerei*, Johann Götts Iohn., Braşov, 1933.

PALIA DELA ORĂŞTIE (1582)

S'au văzut în capitolul precedent măsurile luate de autorităţile maghiare pentru a converti la calvinism bisericele româneşti din Ardeal şi străduinţele depuse de superintendenţii români pentru a traduce în limba poporului, cărţile necesare cultului şi propagandei. Cea din urmă din şirul acestor tipărituri este *Palia*.

Coresi tipărise, după cum s'a văzut, numai NoulTestament, cele patru Evanghelii, Faptele (şi scrisorile) apostolilor. Era firesc ca atenţia cărturarilor români ai vremei să se îndrepte şi către Vechiul Testament care formează fundamentul pe care se sprijină Noul Testament, alcătuind împreună un întreg: *Biblia*. Sarcina de a patrona traducerea şi tipărirea Vechiului Testament şi-a luat-o superintendentul Mihail Tordaş — cel ales în 1577 — sprijinit, în această întreprindere de comandantul Hunedoarei, Geszty. Cartea intitulată Palia, dela gr. *Παλεα* (=vechiu), adică Vechiul Testament, publicată la Orăştie în 1582, de către fiul diaconului Coresi, Şerban, şi tovarăşul acestuia, Mărian diacul, cuprinde de fapt numai primele două cărţi: *Creaţiunea* şi *Ieşirea* sau, cum spun traducătorii cu cuvintele slavone: *Bitia* (slav. быти = a fi; bitia = creaţiune) şi *Ishodul* (slav. исходити = a ieşi).

Ea s'a tipărit, după cum se spune în prefaţă, cu cheltuiala lui Francisc Geszty, « Gesti Frénţi », cum îl numesc ai noştri, « ales hotnogiu Ardealului şi ţării ungureşti, lăcuitoriu în Deva ». E un personaj cunoscut în istorie: era comandantul militar al Huniedoarei şi ţinuturilor învecinate cu teritoriul unguresc, căzut în stăpânire turcească; avea ca reşedinţă Deva, cu bogatul ei teritoriu şi fusese trimis în ajutorul lui Aron Vodă, Domnul Moldovei. Era un comandant violent, urît de soldaţii săi, care, la opt ani după moartea lui, i-au distrus mormântul. Dar, cu tot caracterul lui aspru şi impulsiv, s'a ocupat totuşi cu interes de vieaţa religioasă şi culturală a supuşilor săi: a zidit şcoală şi internat în Deva, a restaurat biserica reformată, a construit casă pentru preot şi a suportat cheltuelile pentru tipărirea Paliei.

Traducătorii au în frunte pe episcopul sau, cum îl numeau ei, « ales piscopul Rumânilor în Ardeal », Mihail Tordaş, şi sunt în număr de patru: Ştefan Herce « propovăduitorul Evangheliei lui Hristos în oraşul Cavâran Sebeşului (Caransebeş); *Zacan Efrem*, « dascălul de dăscălie a Sebeşului »; *Peştişel Moisi*, « propovăduitorul Evangheliei în oraşul Lugojului » şi *Archirie*, « protopopul varmegiei Huniedoarei ».

In prefaţă, ni se spune că traducătorii, văzând cum « toate limbile înfloresc întru cuvintele sfinte ale lui Dumnezeu » şi că « numai noi Românii nu le avem pre limba noastră, cu mare muncă scoasem den limbă jidovéscă şi grečască şi sărbească pre limbă românească ». S'a crezut, într'o vreme la noi, că aserţiunile traducătorilor sunt întemeiate şi s'a căutat chiar a se determina partea care revine fiecăruia în această utilizare de izvoare în limbi străine, dar regretatul Iosif Popovici, fost profesor de slavistică la Universitatea din Cluj, în *Analele Academiei Române* XXXIII pe 1911, şi independent de dânsul, d-l Mario Roques în *Mélanges offerts à M. Émile Picot* Paris (1913) şi mai târziu în *Palia d'Orăştie* (1581—1582) vol. I, Paris, 1925, au dovedit că avem de a face cu o traducere făcută după textul unguresc al Vechiului Testament, tradus şi tipărit în 1551, de un elev al lui Melanchthon, Gaspar Heltai, pastor la Cluj, tipograf şi autor de cărţi—între care şi originalul Molitvenicului lui Coresi — care i-au asigurat un loc de seamă în istoria literaturii ungureşti.

Textul unguresc care stă la baza traducerii româneşti se străvede în numeroasele elemente lexicale din cuprinsul Paliei, precum: *şpan* = supraveghetor, ung. ispán; *tărnaţ* = piaţa din faţa templului, ung. tornácz; *iliş* = merinde, ung. élés;

LITERATURA BOGOMILICĂ

Din literatura bogomilică, trei cicluri de legendare, după câte știm până acum, au intrat în literatura noastră veche. Primul este legenda lui Adam și Eva în care apare tema zapisului cu Satana. Adam, isgonit din raiu, a fost silit, pentru a putea lucra pământul care era opera și proprietatea Satanei, să încheie cu el un zapis, prin care i-a cedat sufletul lui și al celor ce se vor naște din el. Satana a ascuns zapisul, scris pe o cărămidă, în apele Iordanului. Când Mântuitorul a venit la Sf. Ioan și a intrat în apele râului ca să primească botezul, s'a așezat peste cărămidă, sfărâmând-o. Acest motiv este împletit cu tema arborelui crucii. Adam, în agonie, trimite pe Sit și pe Eva să-i aducă din raiu o ramură din pomul cunoștinții binelui și răului. Din această ramură, ai săi îi împletesc o cunună, pe care i-o pun pe cap în ceasul morții. Din cunună, a crescut un arbore, din care apoi s'a făcut crucea, pe care a fost răstignit Mântuitorul.

O altă legendă își propune, printr'un proces de interpretare simbolică, să arate cum crucea Domnului a fost ridicată pe locul unde zăcea căpățâna lui Adam și de aceea în icoanele pe care se zugrăvește răstignirea Mântuitorului se află sub cruce o căpățână. Sângele Domnului, revărsându-se peste ea, a răscumpărat-o din păcate.

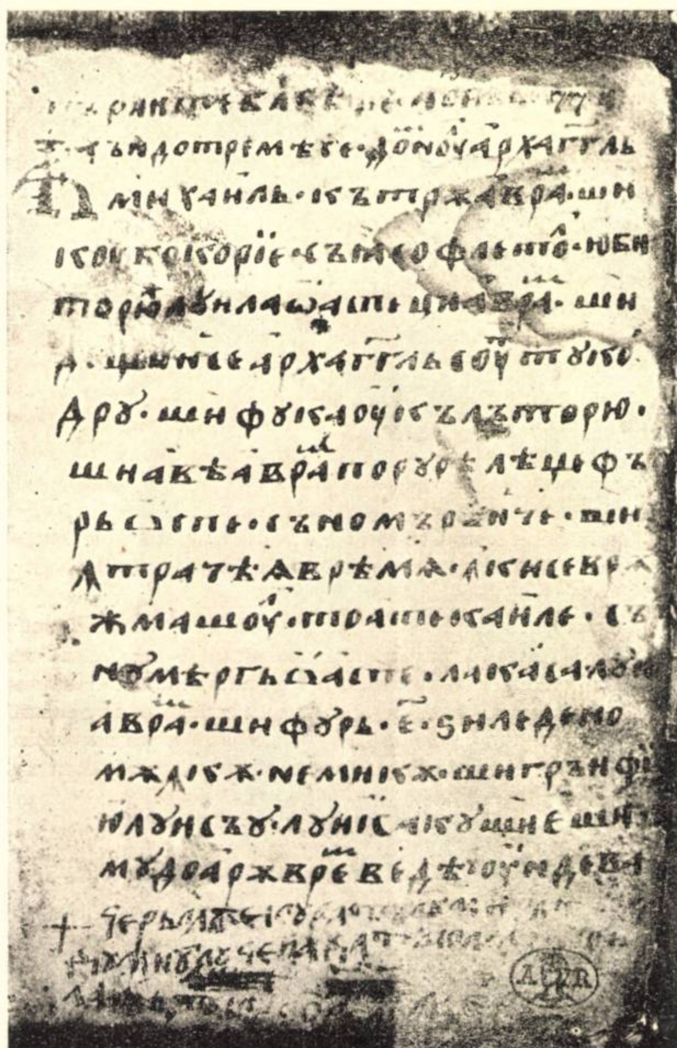
Legenda lui Adam și Eva se păstrează în mai multe manuscrise din primul pătrar al secolului al XVII-lea, iar a doua despre, lemnul crucii, într'altă serie de manuscrise din prima jumătate a secolului al XVII-lea.

In literatura noastră veche se mai cunosc încă două cicluri de legende cu vădit caracter bogomilic. Unul, care ni s'a păstrat într'un manuscript din sec. al XVIII-lea al Bibliotecii Academiei Române (nr. 1282 f. 164—177), povestește cum Satanail, invidios de creațiunea omului, a atras de partea sa o ceată de îngeri și furând veștmântul, stema și steagurile Domnului s'a așezat cu scaunul de deasupra norilor și cum Dumnezeu a trimes pe arhanghelul Mihail, care, prin vitejia și iscusința lui, a izbutit să redobândească podoabele raiului. Această legendă al cărui prototip bulgăresc este publicat de profesorul Iordan Ivanov dela Sofia, a prins rădăcini adânci în folklorul nostru. In unele versiuni populare, tema aceasta s'a contaminat cu zapisul lui Adam, căci în aceste versiuni, culese de Voronca și alții (v. *Cărțile pop.*, *II*, p. 55), Dumnezeu trimite pe arhanghelul Mihail sau pe Sf. Ilie să reia dela Satan zapisul încheiat cu primul om. Legenda luptei lui Satanail cu trimeșii Domnului pentru podoabele cerului este sursa unuia din cele mai frumoase cicluri de colinde populare « prada în raiu » în care se întâlnesc la olaltă gradația povestirii, mișcarea dramatică și frumusețea imaginilor. (v. *Cărțile pop.*, *II*, p. 37).

A treia legendă bogomilică este o detaliere a unui fragment din Evanghelia lui Matei (cap. IV, versetul 1—12), în care se povestește disputa Mântuitorului cu Satana în pustie. Satana, văzând că, cu toate străduințele sale, nu izbutește să isgonească pe Mântuitor de pe pământ, se retrage pe un munte vecin și se pregătește de luptă. Domnul învălue muntele într'un nour negru; îngerii prind pe Satana și-l spânzură de toarta

Mântuitorul distruge cărămida pe care se afla scris zapisul lui Adam cu Satana. Frescă din Mănăstirea Cozia.

Codex Sturdzanus. Pagină cuprinzând « Moartea Patriarhului Avraam », scrisă de Popa Grigore.

cerului. În cele din urmă, Satana prefăcându-se pocăit, este iertat, dar, ajuns pe pământ, intră în inima Caiafei și provoacă răstignirea Domnului, care o primește pentru a împlini Scripturile și a mântui omenirea. Textul se păstrează într'un manuscris al Academiei Române din secolul al XVIII-lea. Ne-a venit din literatura bulgară, unde textul era cunoscut din secolul al XIV-lea. La rândul lor Bulgarii l-au primit din Bizanț, unde apare încă din veacul al XII-lea.

La atât se reduce literatura cu nuanță bogomilică în literatura scrisă românească.

In literatura orală a poporului, circulă azi un ciclu însemnat de legende în care se vede concepția dualistă a lumii, antagonismul dintre cele două mari puteri: Dumnezeu și Satana — Dumnezeu creator al vietăților bune (calul boul, oaia, albina), Satana creator al celor rele (viespea, liliacul, șarpele). Exceptând una singură în care cei doi creatori apar alături ca urzitori ai omului — Satana plămădind trupul din lut, Dumnezeu hărăzindu-i sufletul — legendă care ne este atestată ca autentic bogomilică de către călugărul bizantin, contimporan cu secta, Euthimie Zygabenos, multe din celelalte au putut pătrunde la noi, precum am arătat în altă parte [1], nu numai din Sudul Dunării, ci și din Iran, prin coloniile iraniene din Sudul Rusiei.

[1] *Cărțile populare*, I, p. 35–42.

CODEX STURDZANUS

Textele din Codex Sturdzanus însă nu au nimic comun cu bogomilismul. Pentru întâiași dată în *Studii bizantino-române*, D. Russo a arătat că textul numit de Hașdeu *Cugetări în ora morții* și în care el vedea o creațiune originală românească, de caracter bogomilic, nu este originală, ci este o întrețesere de fragmente luate din *Dioptra lui Filip Solitariul*, din *Evhologiu* și din *Viața Sf. Vasile cel Nou*.

Mergând pe drumul deschis de Russo, am arătat în 1929, în *Cărțile populare în literatura românească*, I, pag. 43—48 și mai ales 68, 73—75, 94—97, că nu se poate stabili nicio legătură nici între celelalte legende religioase din Codex Sturdzanus, Codex Martianus și Codex Todorescu și între mișcarea bogomilică, pentru două motive destul de simple: 1. Textele apocrife din Codex Sturdzanus apar în literaturile creștine —siriacă, bizantină și coptă — cu 4—5 secole înainte de ivirea bogomilismului în Balcani, și al 2-lea, că ele cuprind idei ce vin în contradicție flagrantă cu doctrina Bogomililor, așa cum o cunoaștem din expunerea călugărului bizantin contimporan, Euthimie Zygabenos. Așa de pildă, Bogomilii, ca și Albigensii, nu admiteau învierea trupului pe care îl considerau ca operă a Satanei, deosebindu-se în această privință de biserica ortodoxă, care crede că în ziua judecății din urmă, sufletele vor învia în trupurile pe care le-au părăsit. In Apocalipsul lui Pavel este un pasaj în care, după ce se povestește că îngerii iau sufletul omului drept din trup, se întorc și-i spun: « Suflete, cunoaștеți trupul tău de unde ai ieșit, că iară te vei întoarce în trupul tău la ziua de înviere ». Bogomilii disprețuiau crucea; în legendele din Codex Sturdzanus sunt pasagii din care reiese venerația pentru crucea pe care a fost răstignit Mântuitorul. Bogomilii respingeau împărtășania cu pâine și vin, pe care o considerau ca un sacrificiu adus demonilor. In Călătoria Maicii Domnului la iad, această taină a euharistiei este învăluită într'o aureolă divină. Bogomilii propovăduiau dogma celibatului; în *Călătorie* nu numai că nu este combătută căsătoria, dar ea este admisă chiar pentru preoți.

Renunțând dar la clasarea făcută de Hașdeu în texte bogomilice și măhăcene, vom împărți scrierile din Codex Sturdzanus după cuprinsul lor în două grupe: 1. literatură apocrifă apocaliptică, care, în numele Apostolilor sau al Sf. Fecioare, ne desvălue într'o formă plină de simboluri, tainele lumii de dincolo de moarte și 2. legende hagiografice. Acestea, într'o lumină de miracol, ne povestesc viața supra-omenească a marilor iluminați, care și-au sacrificat viața pentru triumful creștinismului precum și marilor asceți, care și-au mortificat trupul pentru a-și mântui sufletul.

Ciclul legendelor apocaliptice este reprezentat în Codicele Sturdzan prin următoarele trei texte: *Apocalipsul Apostolului Pavel*, *Călătoria Maicii Domnului la iad* și *Moartea lui Avraam*. La acestea s'ar putea adăuga, prin caracterul ei, și *Epistolia Domnului nostru Iisus Christos* sau *Legenda Duminicii*.

Apocalipsul Apostolului Pavel a fost plăsmuit prin veacul al IV-lea d. Ch. cu intenția de a lămuri pasajul obscur din scrisoarea a II-a a Apostolului, în care acesta, povestind celebra viziune pe care a avut-o în Valea Damascului și care l-a convertit din cel mai înverșunat vrăjmaș al creștinilor în cel mai zelos apostol, spune textual că a fost răpit la al treilea cer și a auzit și văzut lucruri pe care niciun om nu le-a auzit și nu le-a văzut. De fapt, tendința apocalipsului este să pună în relief contrastul dintre grădinile raiului cu cetatea de pietre scumpe și mărgăritare de o parte și dintre veșnicul întuneric al infernului, unde se muncesc în râuri de foc cei păcătoși, de altă parte.

Acest apocalips a avut mai puțină răspândire în literatura veche românească, deoarece versiunea lui derivă după un text

sârbesc mutilat, care fusese tipărit la începutul secolului al XVI-lea la Veneţia, de tipograful sârb Božidar Vuković.

Călătoria Maicii Domnului la iad, copiată în Codicele Sturdzan pe la 1580, stăruește asupra chinurilor din infern, unde diferitele grupe de păcătoși se sbat, ca și în infernul lui Dante, în chinuri din ce în ce mai grele cu cât Sf. Fecioară intră mai adânc în împărăţia întunerecului.

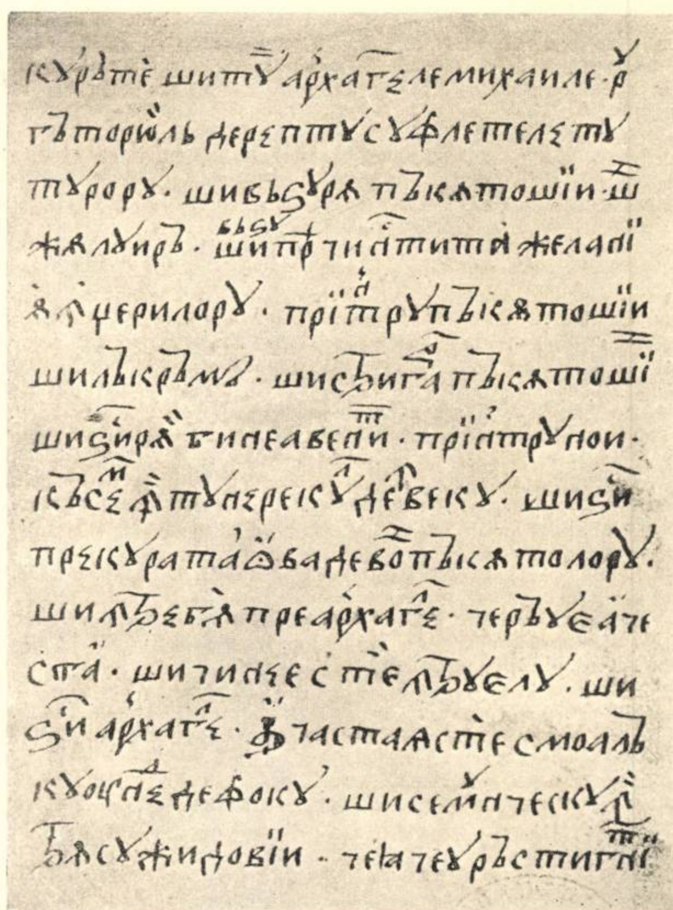
A treia legendă, *Moartea lui Avraam*, după ce ne descrie bunătatea lui Avraam, care nu se așează niciodată la masă fără oaspeţi, ne povestește împrejurările în care Patriarhul a văzut tainele cerești. Ieșind odată cu fiul său Isac să caute un oaspe pentru masă, întâlnesc sub poalele unui munte un călător obosit pe care îl aduc în casa lor. Peste noapte, Isac are un vis revelator, și atunci străinul, care nu era altul decât îngerul Domnului, se destăinue lui Avraam, spunându-i că e trimis de Domnul să-i ridice sufletul. După cererea stăruitoare a luiAvraam îngerul, îngăduindu-i să mai trăiască încă, îl ridică pe un car de foc la cer, unde Patriarhul vede, în pragul raiului, masa de judecată a lui Sit, calea îngustă care duce spre raiu, calea largă care duce spre iad și alte taine divine.

Versiunea din Codex Sturdzanus se încheie aci, dar alte versiuni, traduse din grecește, la sfârșitul secolului al XVII-lea sau începutul secolului al XVIII-lea, ne povestesc cum Patriarhul, scoborît pe pământ nu se mai îndură să se despartă de ai săi. Dumnezeu trimite atunci moartea, care dându-i să bea din paharul ei, Avraam își dă sufletul, pe care un cor de îngeri îl duc spre cer.

In afară de aceste trei apocalipse, care desvăluie tainele lumii de dincolo de moarte, cu contrastul dintre paradis și infern, a mai circulat în vechea literatură românească un al patrulea apocalips, care destăinuia maselor populare tainele judecăţii din urmă. Este *Apocalipsul Sfântului Ioan Bogoslovul*, descoperit de regretatul N. Drăganu, într'un codice din veacul al XVI-lea, și pe care l-am găsit apoi și într'o serie de manuscrise din biblioteca Academiei Române. Textul nu se poate identifica însă, după cum credea Drăganu, cu textul bogomilic descoperit în arhivele inchiziţiei din Carcassone — oraș în Sudul Franţei — unde fusese pe vremuri un important centru al ereziei albigense. Dimpotrivă, în forma în care îl avem în literatura noastră, el are concepţii ortodoxe: venerarea profeţilor, adorarea crucii, ideea că, la ziua judecăţii din urmă, oamenii vor învia cu trupul. Textul povestește, după cum arată titlul, cum Apostolul, urcându-se în muntele Tavorului, se roagă Domnului să destăinue cele ce vor fi în ziua judecăţii din urmă. Intr'o lumină orbitoare, Mântuitorul, deschizând cerul, îi arată lucrurile simbolice — o carte pecetluită cu 7 peceţi — și îi destăinuie sensul lor și zilele de agonie ale lumii, când va veni Antihrist pe pământ să amăgească omenirea, când îngerii vor aprinde pământul și când toate cele trecătoare se vor mistui.

La literatura apocalipselor apocrife se poate adăuga și *Legenda Duminicii* sau *Epistolia Domnului nostru Isus Christos*, care se păstrează în Codex Sturdzanus. E vorba de o piatră căzută din cer, mică la vedere, dar așa de grea că nimeni nu o putea ridica. Abia după ce Patriarhul Ierusalimului și soborul de preoţi s'au rugat trei zile, piatra s'a deschis și în ea s'a găsit scrisoarea Domnului, sfătuind omenirea să serbeze Duminica și ameninţând cu cele mai grele pedepse cerești pe cei cari vor nesocoti Duminica și vor călca legea Domnului.

Cum era de așteptat, această literatură, răspândită de preoţi în masele credincioșilor de pe vremuri, a avut un adânc răsunet în păturile populare. Cu deosebire Călătoria Maicii Domnului la Iad și Legenda Duminicii, care se citesc și azi cu evlavie în lumea satelor și sunt socotite ca amulete, aducătoare de noroc și păzitoare de primejdii, au împrumutat materiale pentru ciclul colindelor religioase. Scena muncilor din iad din pridvorurile

Codex Sturdzanus. Pagină cuprinzând un fragment din Călătoria Maicii Domnului la iad, scrisă pe un anonim (vezi mai sus pag. 66)

multor biserici de sate este zugrăvită adesea cu elemente care amintesc Călătoria. Nu mai puţin norocos a fost, în ceea ce privește influenţa asupra poporului, Apocalipsul apocrif al Sfântului Ioan Bogoslovul. Mai tot ciclul credinţelor populare despre sfârșitul lumii, cu mitul lui Antihrist, cu lupta lui pentru a amăgi omenirea, cu victoria asupra lui Enoh și Ilie, cu focul care va mistui pământul pleacă dela acest apocrif și dela o altă carte, intrată mai târziu în literatura noastră din literatură rusească, pe la jumătatea sec. al XVIII-lea: *Semnele venirii lui Antihrist*.

BIBLIOGRAFIE. Despre literatura apocrifă s'a scris foarte mult în timpurile din urmă. Lămuriri suficiente și o bibliografie bogată la N. Cartojan, *Cărţile populare în literatura românească*, vol. I, p. 22—23, București, 1929 (ed. Casa Școalelor).

Doctrina Bogomililor a fost expusă de un călugăr învăţat, Evtimie Zigabenos, contimporan cu Alexe Comnenul, împăratul care a deslănţuit prigoana împotriva ereziei din Bizanţ. El pretinde că a ascultat, ascuns în spatele tronului, convorbirea dintre împăratul bizantin și în medicul Vasilie, căpetenia Bogomililor care, în urma acestei convorbiri, a fost ars pe rug, împreună cu cei 12 apostoli ai săi. Opera lui Zygabenos se numește *Panoplia Dogmatica* (*Πανοπλία Δογματική*). Este o operă de dogmatică în care se expun doctrinele sectelor care minau creștinismul pentru ca apoi să fie combatute punct cu punct. Textul grecesc a fost publicat pentru întâiaș dată la Târgoviște în 1710 (de frica Turcilor s'a scos capitolul privitor la Sarasini). Textul grecesc întreg a fost publicat de Migne în *Patologiae cursus completus. Series gradeca posterior*, Tom CXXX. Capitolul despre Bogomili republicat de G. Ficker, *Die Phundagiaten*, Leipzig, 1908, după un ms. din Bibl. Universităţii din Utrecht.

Pentru Bogomilii din Bulgaria avem un izvor contemporan în cele 13 cuvântări ale Prezbiterului Cozma, îndreptate împotriva ereticilor. Aceste cuvântări au fost editate în timpul din urmă de un învăţat rus: M. Popruženko, Св. козмы пресвитера слово на еретики, Petersburg, 1907. O traducere în limba română a dat Alex. Iordan. *Isvoare bogomilice. Predica presbiterului Cosma*, București, 1938.

Un sinodic al ţarului Boril, care a început persecuţia Bogomililor în Bulgaria, tradus din greceşte în anul 1211, după ce secta a fost distrusă, pentru a stabili normele credinţei pravoslavnice, cuprinde adaose interesante, dintre care unele privesc erezia bogomilică. Sinodicul a fost publicat şi el în Синодник царя Борила Sofia, 1928.

Un al patrulea izvor ni-l procură Patriarhul Eftimie din secolul al XIV-lea. Acesta, într'o biografie a episcopului Ilarion din Moglena (o dieceză din Bulgaria, unde erau numeroşi Bogomili), a înserat şi discuţiile pe care episcopul Ilarion le-a avut cu ereticii. Biografia a fost publicată de E. Kaluzniacki, *Werke des Patriarchen von Bulgarien Euthymius*, Wien, 1901, p. 27–58.

In sfârşit, un alt izvor, pentru cunoaşterea bogomilismului, este o operă a Episcopului Ioan Torquemada. Acesta fusese însărcinat de Papa Sixt să convertească la catolicism resturile Bogomililor din Bosnia. In acest scop, el a întocmit în anul 1461, un « *Symbolum veritatum fidei romanae ecclesiae* », în care se enumăra 15 puncte ale ereziei maniheice, pentru a fi apoi combătute din punct de vedere catolic. Simbolul a fost publicat de Fr. Racki în *Starine*, XIV (1882), p. 1 şi urm., Zagreb.

Un studiu important pe baza tuturor izvoarelor în literatura bulgară este al prof. Iordan Ivanov, Богомилски книги и легенди (Cărţi şi legende bogomilice), publicat de Academia bulgară în 1925, Sofia.

TEXTE: *Legenda lui Adam şi Eva* a fost publicată de Dr. M. Gaster după un manuscris dela începutul secolului al XVII-lea (circa 1600–1625), în *Revista pentru istorie, arheologie şi filologie*, I (1883), p. 78–80 şi reprodus în *Chrestomaţie română*, I, p. 63–65.

In legătură cu această legendă stă şi textul versificat: Cântecul lui Adam pentru care vezi mai pe larg *Cărţile populare în literatura românească*, I, p. 55 şi urm.

Pentru *Lupta arhanghelului Mihail cu Satanail* şi *Disputa lui Isus cu Satana* vezi pe larg N. Cartojan, *Cărţile populare în literatura românească* II (Fundaţiunea pentru literatură şi artă Regele Carol II), Bucureşti 1938 p. 34—37; 85—87.

In literatura orală a poporului nostru se găsesc însă numeroase legende cu caracter bogomilic pentru care vezi mai pe larg I. A. Candrea, *Iarba fiarelor*, Bucureşti, Cultura Naţională, 1928, p. 59–67 şi N. Cartojan, *Cărţile populare în literatura românească*, vol. I, p. 35 - 42.

Textele apocrife din Codex Sturdzanus (Apocalipsul Apostolului Pavel, Călătoria Maicii Domnului la iad, Moartea lui Avraam, Legenda Duminicei, Legenda Sf. Sisinie), precum şi legenda hagiografică a Sf. Vineri au fost publicate de B. P. Haşdeu, în *Cuvente den bătrâni*, vol. II.

Alte versiuni din *Apocalipsul Apostolului Pavel, Apocalipsul Maicii Domnului* au fost publicate de N. Drăganu, *Două manuscripte vechi: Codicele Todorescu şi Codicele Marţian*, Bucureşti (Academia Română), p. 200 şi urm.

O altă versiune cu rotacism (reprodusă în facsimil), N. Iorga, *Istoria Românilor*, vol. IV, *Cavalerii*, p. 114–115. Nu este însă din secolul XV. Cf. N. Drăganu, *Dacoromania*, IX, 1936–1938, p. 219–224.

O versiune desvoltată din *Moartea lui Avraam* a fost publicată de Dr. M. Gaster în *The Transactions of the Society of Biblical Archaeology*, IX (1887), p. 195–199, text românesc şi traducere engleză după un manuscris din 1750.

Textul Apocalipsului lui *Ioan Bogoslovul* a fost publicat de N. Drăganu, *Două manuscripte: Codicele Todorescu şi Codicele Marţian*, p. 229.

Pentru alte manuscrise inedite din colecţia Academiei Române precum şi pentru texte slave publicate de N. Tihonravov, A. Pypin, I. Porfiriev şi alţii şi pentru prototipe greceşti a se vedea *Cărţile populare în literatura românească*, vol. I, la capitolele respective.

STUDII. O expunere detailată pentru domeniul românesc, cu o bibliografie mai completă se găseşte în studiul meu, *Cărţile populare în literatura românească*, vol. I, *Epoca influenţei sud-slave*, p. 24–34, Bucureşti, 1929, unde este studiată şi întreaga literatură apocrifă.

LITERATURA HAGIOGRAFICĂ

Deşi curentele reformiste erau împotriva cultului sfinţilor — ne reamintim de prefaţa Cazaniei lui Coresi: « sfinţii morţi nu ascultă rugăciunea noastră » — totuşi preoţii români din părţile ardeleneşti au tradus, de timpuriu, şi au pus în circulaţie şi câteva vieţi de sfinţi, care alcătuesc un capitol interesant în literatura noastră veche: legendele hagiografice.

Literatura aceasta fusese alcătuită în vremurile de adânc misticism ale evului mediu, când cultul sfinţilor luase un avânt aşa de puternic, încât drumurile care duceau către centrele în care se păstrau moaştele sfinţilor — numite în documentele timpului *strata publica peregrinorum* — erau înţesate de alaiuri lungi de pelerini, porniţi din toate părţile lumii creştine. Pentru a satisface curiozitatea pioasă a mulţimilor, care veniseră pe drumuri prăfuite din adânci depărtări, avide de a cunoaşte vieaţa şi minunile sfinţilor, al căror sprijin îl cereau, cărturarii din jurul sanctuarului în care se păstrau moaştele lor, au alcătuit legendele hagiografice.

In plăsmuirea acestor legende, autorii lor s'au servit de materialul pus la îndemână de tradiţia populară care pleca, fireşte, de la povestirile martorilor contemporani cu sfântul; dar acestea transmise din generaţie în generaţie, fuseseră în mod inconştient prelucrate — cum de altfel se petrec lucrurile şi azi sub ochii noştri — de imaginaţia populară: cadrul istoric şi geografic în care se desfăşurase vieaţa reală a sfântului fusese şters, iar în locul lui fantezia creatoare a poporului, folosindu-se de străvechile legende populare, a creat tipul generic al sfântului, în care latura miraculoasă a vieţii fusese accentuată şi subordonată unei concepţii a parte.

In elaborarea elementului miraculos din legendele populare, hagiografii au fost influenţaţi de curentele filosofice ale timpului şi, în primul rând, de mistica neoplatoniciană. Aceasta susţinea că în timpul extasului religios, sufletul omului se poate desprinde de materialitatea trupului şi că pătruns de divinitate, stă mai presus de legile naturii, pe care le înfruntă. Pentru hagiograf, sfântul este campionul lui Dumnezeu pe pământ în lupta contra păgânismului şi a ispitelor acestei lumi trecătoare, cu care Duhul Răului caută să primejduiască mântuirea omenirii. In ceasurile de tortură, ei se confundă în sufletul lor cu Mântuitorul, care radiază în jurul lor nimbul sfinţeniei. Acest nimb al sfinţeniei creează în jurul mucenicilor un fel de pavăză invizibilă care destramă puterea legilor fizice ale naturii şi înalţă sufletul şi trupul celui prigonit de vrăjmaşii Mântuitorului, dincolo de graniţele naturii materiale. De aceea, când se scoboară în arenă, unde se dau drumul fiarelor sălbatece, acestea nu se reped la ei. Torturile cele mai groaznice nu-şi mai pot produce efectul, fiindcă trupul sfântului, ocrotit prin harul divin, este imun: săgeţile nu-l străpung, flăcările nu-l mistuie, otrava nu-l distruge, până în clipa când Mântuitorul îi primeşte sufletul, oferindu-i cununa de martir.

In afară de ciclul acesta al marilor martiri, care şi-au dat vieaţa pentru izbânda ideii creştine, literatura hagiografică mai cuprinde un alt ciclu mare de legende, acel în care se proslăveşte vieaţa marilor asceţi. Se ştie că în veacul al IV-lea, după ce Constantin cel Mare a admis creştinismul în imperiul său, prigonirea creştinilor a încetat şi, cu aceasta, s'a încheiat şi epoca martirilor. Admiraţia lumii creştine începe să fie atrasă atunci către o altă formă a eroismului mistic: asceţii. Aceştia — oameni simpli ori cărturari versaţi în filosofia timpului sau chiar mari împăraţi bizantini — în misticismul lor fanatic, se lepădau de toate bunurile vieţii pământeşti şi, departe de valurile sgomotoase ale lumii, în văgăunile munţilor sau în pustiuri, duceau o vieaţă aspră de absitenţă, mortificându-şi trupul pentru a obţine harul mântuirii divine. Admirând credinţa lor înflăcărată, biserica i-a trecut şi pe ei în rândul sfinţilor.

Din literatura secolului al XVI-lea şi începutul celui de al XVII-lea au ajuns până la noi şi trei legende hagiografice: legenda Sf. Vineri, a Sf. Sisinie şi a Sf. Alexie — primele două în Codex Sturdzanus, cea de a treia într'un codice găsit la Cohalm, de d-l Ilie Bărbulescu, fost profesor la Universitatea din Iaşi.

Legenda Sf. Vineri este o legendă de martiră în care ni se povesteşte cum sfânta, pornind în lume să propovăduiască învăţăturile evangheliei, a fost legată pe cruce şi osândită să fie arsă de vie, cum a fost mântuită de un înger; cum apoi a scăpat neatinsă dintr'un cazan cu smoală clocotindă şi cum, în cele din urmă, un împărat păgân i-a tăiat capul. Legenda aceasta s'a resfrânt în colindele religioase şi în descântece:

Cine poate spune *povestea Sfintei Vineri*
S'o zică
Joi sara de două ori
Vineri dimineaţa de trii ori,

Un sinodic al țarului Boril, care a început persecuția Bogomililor în Bulgaria, tradus din grecește în anul 1211, după ce secta a fost distrusă, pentru a stabili normele credinței pravoslavnice, cuprinde adaose interesante, dintre care unele privesc erezia bogomilică. Sinodicul a fost publicat și el în **Синодник царя Борила** Sofia, 1928.

Un al patrulea izvor ni-l procură Patriarhul Eftimie din secolul al XIV-lea. Acesta, într'o biografie a episcopului Ilarion din Moglena (o dieceză din Bulgaria, unde erau numeroși Bogomili), a înserat și discuțiile pe care episcopul Ilarion le-a avut cu ereticii. Biografia a fost publicată de E. Kaluzniacki, *Werke des Patriarchen von Bulgarien Euthymius*, Wien, 1901, p. 27—58.

In sfârșit, un alt izvor, pentru cunoașterea bogomilismului, este o operă a Episcopului Ioan Torquemada. Acesta fusese însărcinat de Papa Sixt să converteaseă la catolicism resturile Bogomililor din Bosnia. In acest scop, el a întocmit în anul 1461, un « *Symbolum veritatum fidei romanae ecclesiae* », în care se enumăra 15 puncte ale ereziei maniheice, pentru a fi apoi combătute din punct de vedere catolic. Simbolul a fost publicat de Fr. Racki în *Starine*, XIV (1882), p. 1 și urm., Zagreb.

Un studiu important pe baza tuturor izvoarelor în literatura bulgară este al prof. Iordan Ivanov, **Богомилски книги и легенди** (Cărți și legende bogomilice), publicat de Academia bulgară în 1925, Sofia.

TEXTE: *Legenda lui Adam și Eva* a fost publicată de Dr. M. Gaster după un manuscris dela începutul secolului al XVII-lea (circa 1600—1625), în *Revista pentru istorie, arheologie și filologie*, I (1883), p. 78—80 și reprodus în *Chrestomație română*, I, p. 63—65.

In legătură cu această legendă stă și textul versificat: Cântecul lui Adam pentru care vezi mai pe larg *Cărțile populare în literatura românească*, I, p. 55 și urm.

Pentru *Lupta arhanghelului Mihail cu Satanail* și *Disputa lui Isus cu Satana* vezi pe larg N. Cartojan, *Cărțile populare în literatura românească* II (Fundațiunea pentru literatură și artă Regele Carol II), București 1938 p. 34—37; 85—87.

In literatura orală a poporului nostru se găsesc însă numeroase legende cu caracter bogomilic pentru care vezi mai pe larg I. A. Candrea, *Iarba fiarelor*, București, Cultura Națională, 1928, p. 59—67 și N. Cartojan, *Cărțile populare în literatura românească*, vol. I, p. 35 - 42.

Textele apocrife din Codex Sturdzanus (Apocalipsul Apostolului Pavel, Călătoria Maicii Domnului la iad, Moartea lui Avraam, Legenda Duminicei, Legenda Sf. Sisinie), precum și legenda hagiografică a Sf. Vineri au fost publicate de B. P. Hașdeu, în *Cuvente den bătrâni*, vol. II.

Alte versiuni din *Apocalipsul Apostolului Pavel, Apocalipsul Maicii Domnului* au fost publicate de N. Drăganu, *Două manuscripte vechi: Codicele Todorescu și Codicele Marțian*, București (Academia Română), p. 200 și urm.

O altă versiune cu rotacism (reprodusă în facsimil), N. Iorga, *Istoria Românilor*, vol. IV, *Cavalerii*, p. 114—115. Nu este însă din secolul XV. Cf. N. Drăganu, *Dacoromania*, IX, 1936—1938, p. 219—224.

O versiune desvoltată din *Moartea lui Avraam* a fost publicată de Dr. M. Gaster în *The Transactions of the Society of Biblical Archaeology*, IX (1887), p. 195—199, text românesc și traducere engleză după un manuscris din 1750.

Textul Apocalipsului lui *Ioan Bogoslovul* a fost publicat de N. Drăganu, *Două manuscripte: Codicele Todorescu și Codicele Marțian*, p. 229.

Pentru alte manuscrise inedite din colecția Academiei Române precum și pentru texte slave publicate de N. Tihonravov, A. Pypin, I. Porfiriev și alții și pentru prototipe grecești a se vedea *Cărțile populare în literatura românească*, vol. I, la capitolele respective.

STUDII. O expunere detailată pentru domeniul românesc, cu o bibliografie mai completă se găsește în studiul meu, *Cărțile populare în literatura românească*, vol. I, *Epoca influenței sud-slave*, p. 24—34, București, 1929, unde este studiată și întreaga literatură apocrifă.

LITERATURA HAGIOGRAFICĂ

Deși curentele reformiste erau împotriva cultului sfinților — ne reamintim de prefața Cazaniei lui Coresi: « sfinții morți nu ascultă rugăciunea noastră » — totuși preoții români din părțile ardelenești au tradus, de timpuriu, și au pus în circulație și câteva vieți de sfinți, care alcătuesc un capitol interesant în literatura noastră veche: legendele hagiografice.

Literatura aceasta fusese alcătuită în vremurile de adânc misticism ale evului mediu, când cultul sfinților luase un avânt așa de puternic, încât drumurile care duceau către centrele în care se păstrau moaștele sfinților — numite în documentele timpului *strata publica peregrinorum* — erau înțesate de alaiuri lungi de pelerini, porniți din toate părțile lumii creștine. Pentru a satisface curiozitatea pioasă a mulțimilor, care veniseră pe drumuri prăfuite din adânci depărtări, avide de a cunoaște vieața și minunile sfinților, al căror sprijin îl cereau, cărturarii din jurul sanctuarului în care se păstrau moaștele lor, au alcătuit legendele hagiografice.

In plăsmuirea acestor legende, autorii lor s'au servit de materialul pus la îndemână de tradiția populară care pleca, firește, de la povestirile martorilor contemporani cu sfântul; dar acestea transmise din generație în generație, fuseseră în mod inconștient prelucrate — cum de altfel se petrec lucrurile și azi sub ochii noștri — de imaginația populară: cadrul istoric și geografic în care se desfășurase vieața reală a sfântului fusese șters, iar în locul lui fantezia creatoare a poporului, folosindu-se de străvechile legende populare, a creat tipul generic al sfântului, în care latura miraculoasă a vieții fusese accentuată și subordonată unei concepții a parte.

In elaborarea elementului miraculos din legendele populare, hagiografii au fost influențați de curentele filosofice ale timpului și, în primul rând, de mistica neoplatoniciană. Aceasta susținea că în timpul extasului religios, sufletul omului se poate desprinde de materialitatea trupului și că pătruns de divinitate, stă mai presus de legile naturii, pe care le înfruntă. Pentru hagiograf, sfântul este campionul lui Dumnezeu pe pământ în lupta contra păgânismului și a ispitelor acestei lumi trecătoare, cu care Duhul Răului caută să primejduiască mântuirea omenirii. In ceasurile de tortură, ei se confundă în sufletul lor cu Mântuitorul, care radiază în jurul lor nimbul sfințeniei. Acest nimb al sfințeniei creează în jurul mucenicilor un fel de pavăză invizibilă care destramă puterea legilor fizice ale naturii și înalță sufletul și trupul celui prigonit de vrăjmașii Mântuitorului, dincolo de granițele naturii materiale. De aceea, când se scoboară în arenă, unde se dau drumul fiarelor sălbatece, acestea nu se reped la ei. Torturile cele mai groaznice nu-și mai pot produce efectul, fiindcă trupul sfântului, ocrotit prin harul divin, este imun: săgețile nu-l străpung, flăcările nu-l mistuie, otrava nu-l distruge, până în clipa când Mântuitorul îi primește sufletul, oferindu-i cununa de martir.

In afară de ciclul acesta al marilor martiri, care și-au dat vieața pentru izbânda ideii creștine, literatura hagiografică mai cuprinde un alt ciclu mare de legende, acel în care se proslăvește vieața marilor asceți. Se știe că în veacul al IV-lea, după ce Constantin cel Mare a admis creștinismul în imperiul său, prigonirea creștinilor a încetat și, cu aceasta, s'a încheiat și epoca martirilor. Admirația lumii creștine începe să fie atrasă atunci către o altă formă a eroismului mistic: asceții. Aceștia — oameni simpli ori cărturari versați în filosofia timpului sau chiar mari împărați bizantini — în misticismul lor fanatic, se lepădau de toate bunurile vieții pământești și, departe de valurile sgomotoase ale lumii, în văgăunile munților sau în pustiuri, duceau o vieață aspră de absitență, mortificându-și trupul pentru a obține harul mântuirii divine. Admirând credința lor înflăcărată, biserica i-a trecut și pe ei în rândul sfinților.

Din literatura secolului al XVI-lea și începutul celui de al XVII-lea au ajuns până la noi și trei legende hagiografice: legenda Sf. Vineri, a Sf. Sisinie și a Sf. Alexie — primele două în Codex Sturdzanus, cea de a treia într'un codice găsit la Cohalm, de d-l Ilie Bărbulescu, fost profesor la Universitatea din Iași.

Legenda Sf. Vineri este o legendă de martiră în care ni se povestește cum sfânta, pornind în lume să propovăduiască învățăturile evangheliei, a fost legată pe cruce și osândită să fie arsă de vie, cum a fost mântuită de un înger; cum apoi a scăpat neatinsă dintr'un cazan cu smoală clocotindă și cum, în cele din urmă, un împărat păgân i-a tăiat capul. Legenda aceasta s'a resfrânt în colindele religioase și în descântece:

Cine poate spune *povestea Sfintei Vineri*
S'o zică
Joi sara de două ori
Vineri dimineața de trii ori,

Că l-oiu scoate din lăcuri,
Din păcuri,
Şi l-oi duce
Une-o hi mesă 'ntinsă,
Făclii aprinsă,
Isvoarăle reci şi fântâni curate.

Cărţile populare I, p. 161

grăeşte un descântec din Hunedioara. Partea finală a legendei, în care Sfânta se roagă lui Dumnezeu să ia în paza lui pe cei ce-i cinstesc ziua şi să blesteme pe cei ce nu i-o cinstesc, este obârşia unui întins cerc de superstiţii populare privitoare la interdicţia de a munci Vinerea: — « Vinerea nu se face leşie, nici se toarce, nici se coasă, nici cămăşi se spală, că e rău de păţit »— şi la o mulţime de păţanii ale celor ce n'au respectat ziua sfintei.

Legenda Sf. Sisinie este un vechiu descântec, desprins din ciclul formulelor magice ale vechei Asirii, care a fost prelucrat în legendă hagiografică în Egiptul elenistic — unde s'a descoperit acum 30 de ani, de către un arheolog francez, cea mai veche formă a legendei, zugrăvită pe frescele unei mănăstiri creştine de pe la anii 400. Este o poveste sumbră despre sfântul care, luându-se pe urmele Diavolului, fiindcă răpise din leagăn copiii surorii sale, îl găseşte, după spusele măslinului pe care-l binecuvântează, în fundul mării şi, după ce-l sileşte să restitue copiii, îl bate cu buzduganul ca să-şi spună numele şi formele în care se preface când răpeşte copiii. Se ştie că, după concepţiile populare, Duhul rău se poate preface în tot felul de vietăţi şi că, în fiecare din aceste metamorfoze ale sale, el poartă câte un nume special. Cine cunoaşte numele şi-l pronunţă sau îl scrie, are pe Diavol în puterea lui. De aceea legenda scrisă se întrebuinţează şi azi mai ales în satele din Bucovina şi Moldova, ca amulet de către lehuze şi noii născuţi, împotriva influenţei nefaste a Diavolului. Dacă nu se ia această precauţie, atunci se poate întâmpla ca copilul să se îmbolnăvească de *samcă* (un nume pe care-l poartă Diavolul în această legendă) şi atunci pentru a-l tămădui se recurge la descântece numite « *de samcă* ». Un descântec asemănător, scris pe foi de plumb, în limba slavă, cu particularităţi fonetice sârbeşti din sec. XIII, a fost descoperit la noi în nişte săpături făcute la Turnu-Severin, de d-l C. Bărcăcilă.

Cea mai interesantă legendă hagiografică este însă a *Sf. Alexie*, a cărui duioşie a ispitit din veacul al XI-lea şi condeiul unui truver francez.

Sf. Alexie, fiul unui nobil roman, îşi părăseşte soţia în noaptea nunţii şi, ducându-se la ţărmul mării, se îmbarcă pe o corabie care-l duce în limanurile Capadochiei. Aci, în tovărăşia unui sihastru, pleacă spre Edesa, unde se păstra icoana nefăcută de mâini omeneşti, pe care Mântuitorul o trimisese lui Avgar. Işi împarte averea săracilor şi, devenit mai sărac decât cel mai sărac cerşetor, îşi petrece vremea în umilinţă şi rugă, la uşa bisericii. Servitorii tatălui său, trimişi în lume pe urmele lui, trec pe lângă el, fără să-l recunoască. Soţia şi părinţii rămân desnădăjduiţi. Trec astfel 17 ani, până când, într'o noapte, Sf. Fecioară se arată în vis unuia dintre preoţi, cerându-i să aducă în biserică pe « omul lui Dumnezeu ». Alexe este astfel descoperit; vestea despre sfinţenia lui se răspândeşte în toată ţara. Dar el se face nevăzut, pleacă spre ţărmul mării şi se îmbarcă pe o corabie, care, surprinsă de furtună, îl aduce în limanurile copilăriei sale. Rătăcind pe străzile Romei, întâlneşte pe tatăl său, care nu-l recunoaşte, dar care, în amintirea fiului său, pe care îl credea pierdut, îi dă adăpost în casa sa. Acolo trăieşte 17 ani, sub scara tatălui, fără să se destăinue nimănui, nici părintelui, nici mamei, nici soţiei sale, care-i rămăsese credincioasă. Abia la sfârşitul vieţii lui, printr'o minune dumnezească, se desvăluie misterul care-i acoperise vieaţa.

Această legendă al cărui sâmbure îl formează o poveste siriacă din secolul al V-lea, prelucrată în Bizanţ şi mai târziu în Roma, a pătruns în literatura noastră dela sfârşitul secolului al XVI-lea sau începutul celui de al XVII-lea şi a avut un răsunet deosebit în sufletul popular.

Sim. Florea Marian a cules un ciclu de legende în care vieaţa Sf. Alexie a fost prelucrată de imaginaţia populară, cu elemente felurite — unele venite din romanul lui Varlaam şi Ioasaf, altele chiar burleşti, împrumutate din ciclul lui Păcală.

BIBLIOGRAFIE. Texte. Legenda Sfintei Vineri: B. P. Haşdeu, *Cuvente den bătrâni*, II, p. 145—156, după versiunea lui Popa Grigore din Măhaciu din Codex Sturdzanus; o copie derivând din acelaşi prototip ca versiunea lui Popa Grigore la N. Iorga, *Studii şi documente cu privire la istoria Românilor*, XIII (1906) p. 53 –54, fragment aflat în scoarţele unei Psaltiri coresiene.

Legenda Sf. Sisinie din Codex Sturdzanus a fost publicată de B. P. Haşdeu în *Cuvente den bătrâni*, II, p. 284 –291 cu textul slavonesc în paralelă şi cu o redacţiune modernă, tipărită la Bucureşti în 1878 în josul paginei. Versiunea din Codex Strudzanus a fost retipărită şi de Dr. M. Gaster în *Chrestomatie*, I, p. 6—7, alături de o versiune din 1779. Pentru o formulă de descântec slav în care e citat Sf. Sisinie săpată pe câteva foi de plumb din sec. XIII şi găsită la Turnu-Severin cf. Lazăr I. Ciomu în *Revista istorică română*, 1938, vol. VIII, p. 210 –234 (cu studiu). Vieaţa Sfântului Alexe: Eufrosina Simionescu, *Codicele dela Cohalm*, Iaşi, 1924, p. 56—57; Dr. M. Gaster, *Revista pentru istorie arheologie şi filologie*, II, 1884, p. 342 – 352 după un ms. din sec. XVIII şi după versiunea Mitropolitului Dosoftei din Vieţile Sfinţilor.

Pentru mai multe amănunte bibliografice de tipărituri, msse româneşti şi izvoare N. Cartojan, *Cărţile populare în literatura românească*, I, Bucureşti, 1929 (ed. Casa Şcoalelor), p. 163, 153—155, 170 – 171.

STUDII. N. Cartojan, *opera citată*, capitolul XVII, *Legende hagiografice*, p. 137 – 171.

LITERATURA DIDACTICĂ

Trecerea dela literatura apocrifă la cea didactică era uşor de făcut, deoarece literatura didactică dela începutul culturii noastre era alcătuită din texte în care maximele, elementele rudimentare de ştiinţe naturale şi precum şi cele narative, legende şi istorioare, sunt subordonate unor idei morale şi religioase.

Literatura didactică este reprezentată în secolul al XVI-lea şi începutul celui de al XVII-lea, în afară de Invăţăturile lui Neagoe Basarab către fiul său Teodosie, despre care ne-am ocupat la locul său, prin două texte: unul venit din Egiptul elenistic prin vechiul Bizanţ: *Fisiologul,* altul venit din literatura Italiei medievale: *Fiore di virtù*.

FISIOLOGUL. Fisiologul este o interesantă carte, alcătuită — după cum conchide Max Wellman într'un studiu recent — în secolul al IV-lea, poate în Egipt, sub influenţa curentelor neopitagoriciene şi a altor curente mistice din Orient, care căutau să descopere calităţile oculte ale lucrurilor, avantajele magice şi simbolurile lor religioase.

Este, de fapt, un fel de tratat de zoologie şi de morală în acelaşi timp, în care animalele şi păsările, după ce sunt descrise cu obiceiurile reale sau închipuite, sunt interpretate apoi ca simboluri ale unor idei morale şi religioase.

In ciclul animalelor descrise de Fisiolog, se găsesc şi animalele fantastice din miturile popoarelor vechi, ca de pildă: finixul, o pasăre ca păunul, cu capul de aur, care ar fi trăit pe lângă cetatea Heliopol. Acolo sta nouă ani pe cedrii Livanului, fără să se hrănească fiindcă — ne spune textul — era hrănit de Duhul sfânt. După nouă ani i se umpleau aripile de mireasmă şi, auzind toaca preotului din cetate, intra cu el în biserică, se aşeza pe jertfelnic şi se aprindea, mistuindu-se în cenuşe, pentru ca apoi, a doua zi, preotul să o găsească renăscută şi întinerită. Alte animale mitice din Fisiolog sunt vasiliscul, un fel de balaur cu privirea înveninată, care ucide dela distanţă, sau gorgonia, un monstru cu chip de femeie şi cu perii capului de balaur.

Pentru a ne face o idee de structura acestei curioase cărţi, iată, de pildă, cum este descrisă gheonoaia sau ciocănitoarea:

« Gheonoaia sboară din copaciu în copaciu, scobind lemnul și ascultă cu urechea și dacă află lemnul tare și vârtos, ea fuge dela dânsul, iar unde află lemn slab și găunos, ea tot scobește și să sălăsuește într'însul; și acolo scoate și puii săi; și lăcuiește într'însul.

Așa și Diavolul: umblă din om în om, cercând cu vicleșugul său și dacă găsește om slab să sălășluiește într'însul, iar dacă-l găsește postind și rugându-se sau făcând milostenie, el fuge că nu-i place ».

După cum se vede descrierea păsării este urmată de interpretarea simbolică.

In felul acesta sunt descrise și interpretate în sensul unui simbol moral o mulțime de animale și păsări: pelicanul, care-și sfâșie pieptul pentru ca din sângele lui să-și hrănească puii, este interpretat ca un simbol al Mântuitorului, care s'a răstignit pe cruce, pentru ca prin sângele lui să mântuie omenirea de păcatul primitiv; porumbeii, care umblă totdeauna în stoluri, pentru ca să se ferească de șoim, sunt dați ca pildă creștinilor care trebue să se adune în cete la biserică spre a se feri de Diavol.

Fisiologul a fost alcătuit, după cum s'a spus, în Egipt, unde se încrucișa cultura elenistică cu cea iudaică și orientală și cu creștinismul. Din Egipt a pătruns în Bizanț și a intrat de timpuriu, poate din veacul al V-lea, în Occidentul latin — unde, sub numele de Bestiarii, a fost tradus și prelucrat în toate limbile romanice și germanice. Elementele fantastice, pe care le conținea, nu au izbit mentalitatea naivă a lumii medievale, lipsită de spiritul critic pe care ni-l dă astăzi progresul științelor exacte. De altfel, însuși Sf. Ieronim, traducătorul Bibliei în latinește, ne povestește într'una din scrisorile sale scena întâlnirii în pustiu a Sfântului Antoniu cu un satir, care ar fi cerut sfântului să se roage pentru el lui Dumnezeu.

Când asemenea naivități se găseau până și în scrierile Sfinților Părinți, nu trebue să ne mirăm că elementele din Fisiolog au pătruns în romanele courtois ale Franței medievale, ca, de pildă, în *Floire et Blanchefleur*, sau în operele truverilor ca Thibaud, contele Champagnei și regele Navariei, ori în ale istoricilor și naturaliștilor ca Jacques de Vitry ș. a. Bestiariile s'au bucurat astfel în evul mediu de o largă popularitate. Au inspirat până și arta căreia i-au împrumutat motive decorative pentru turnuri, pentru fațade, pentru portaluri, amvoane și vitraliurile domurilor precum și ornamentații pentru vignetele și inițialele manuscriselor.

Nu mai puțin răspândit a fost Fisiologul în literaturile balcanice.

Dela Bizantini, Fisiologul a călătorit mai departe la Slavii sud-dunăreni, unde a fost tradus în două epoci diferite: odată în epoca de aur a vechii literaturi bulgare, altădată mai târziu, în epoca de supremație a literaturii sârbești.

La noi, Fisiologul se pare că a pătruns de timpuriu; se cunosc până acum vreo șase manuscrise, dintre care cel mai vechiu a fost copiat în 1693, de Costea Dascălul, din biserica Șcheilor, din Brașov și a fost republicat, cu un studiu, de doamna Margareta Mociorniță —Constantinescu în facsimile și transcriere latină. Toate aceste șase manuscrise descind din acelaș prototip — mult mai vechiu, poate din secolul al XVI-lea sau începutul celui al XVII-lea, tradus la rândul său după o versiune sârbească.

Versiunea aceasta, tradusă din slavonește, este însă sumară; de aceea în epoca influenței grecești s'a făcut o nouă traducere după un text, mult mai complet, al lui Damaschin Studitul, arhiepiscopul Naupactei, venit la noi într'o tipăritură venețiană sau în manuscris, adus din muntele Athos. Nu știm cui se datorește această nouă traducere, dar, versiunea cea mai veche se păstrează într'un manuscris, copiat în anul 1774, de dascălul Duma și publicat de C. N. Mateescu în Calendarul și revista *Ioan Creangă* pe 1914 și 1915.

Fisiologul a fost destul de răspândit în literatura noastră veche. El a îmbogățit comoara tradițiilor populare cu legende despre animale și păsări, ca de pildă despre pelican sau despre amărâta turturică, acea duioasă istorioară despre pasărea, care, rămasă fără soț, nu se mai așează pe lemn verde, nici nu mai bea apă limpede. Această temă se găsește în Invățăturile lui Neagoe, în Evanghelia învățătoare dela Dealu, a fost culeasă în mai multe variante din gura poporului în Muntenia și Bucovina și a fost literalizată la începutul secolului trecut de Enăchiță Văcărescu (după liricul grec Psalidas) și de Asachi (Păsăruica stingheră). Un alt animal fantastic din Fisiolog, utilizat adesea ca motiv decorativ în miniaturile manuscriselor din mânăstiri și pomenit de multe ori de scriitorii noștri vechi, este *vasiliscul*, balaurul cu privirea fermecată, dar în acelaș timp otrăvitoare. Stolnicul Constantin Cantacuzine, vorbind în *Istoria Țării Românești* de împărații romani din epoca decadenței, spune că erau « măi răi și mai cruzi decât fiarele...și decât *aspidele* și *vasilișcii cei otrăvitori și veninați* ». (ed. Iorga p. 85) Nicolae Filimon, în romanul său *Ciocoii vechi și noi*, descrie astfel belșugul din casa lui Dinu Păturică: « Vutcele și cafelele cele mai bune, ciubucele și narghilelele cele umplute cu parfumatul tutun al Siriei, ...și femeile cele cu ochii mai fermecători decât ai *vasiliscului*...» El a intrat și în creațiunea poetică a lui Eliade Rădulescu, care-l pomenește în oda sa, *La Schiller*:

Du sarcina, o suflet, du corpul după tine,
In sus pe calea strâmtă, cu filii, cu consoarte;
Te luptă cu Ananga, cu aspra neavere,
Cu limbile de șarpe, cu ochi de *vasilisc*.

Vasiliscul nu este aci, cum comentau într'o vreme autorii noștri de cărți didactice, « șopârla, care-și schimbă coloarea pielii, cameleonul », ci balaurul fantastic din Fisiolog, care are privirea așa de înveninată, încât ucide cu ea dela distanță.

FIORE DI VIRTÙ

Al doilea text cu caracter didactic al sec. XVI românesc are o origină italiană. Este *Fiore di virtù*, un mic tratat de morală, care a avut un puternic răsunet în literatura evului mediu. Nu numai că a fost pus sub teascul tiparului în Italia, curând după invenția tipografiei (în 1474), și a avut, în decurs de șase decenii, peste 40 de ediții, dar a colindat aproape prin toate literaturile Occidentului și a răzbătut și în Orient, fiind tradus în limbile sârbă, greacă, română, rusă, bulgară și armeană.

Acest succes așa de frumos se datorește bunului simț cu care autorul, călugărul benedictin Tommaso Gozzadini, din Bologna veacului al XII-lea, ținând seamă de gustul epocii sale, a îmbinat într'un tot armonic, materiale așa de disparate la prima vedere.

Cartea este alcătuită din 34 de capitole referitoare la virtuți și vițiі, dar așezate simetric, astfel încât fiecare virtute să fie urmată de vițiul contrar: dragostea — pizma; dreptatea — strâmbătatea; adevărul — minciuna.

Fiecare capitol la rândul său e format din patru secțiuni de materiale diferite, dar reunite între ele armonic, ca piesele unui mozaic. Prima secțiune o alcătuesc definițiile virtuților sau ale vițiilor, care sunt în genere precise și clare. După definiție urmează în fiecare capitol — în conformitate cu gustul cititorilor din evul mediu, care căutau simboluri pentru ideile morale ale creștinismului în lumea materială — comparația virtuții sau a vițiului cu un animal, precum: frica cu iepurele, bărbăția sufletului cu șoimul, îngâmfarea cu păunul, mânia cu ursul

Descrierea acestor animale, precum şi a altora fantastice — ca de pildă vasiliscul sau leoncornul, ori pasărea calandrinon, cu puteri de tămăduire — toate cu obiceiurile lor, închipuite ori reale, au fost împrumutate de autorul acestui tratat de morală al evului mediu, din Fisiolog.

Compararea cu animalele din Fisiolog se continuă cu o serie de maxime, privitoare la virtuţile şi viţiile corespunzătoare, culese din scrierile biblice sau din filosofii păgâni, ori din scriitori medievali. Deşi luate din izvoare disparate, ele sunt totuşi alese cu gust, scurte, concise, plastice, spirituale chiar. De pildă:

« Casiodor: In ce chip buretele nu dă apă până nu-l storci, aşa şi scumpul nu dă nimănui nimică până nu-i iai cu sila.

Pythagora: Scumpul (avarul) este ca măgariul ce poartă povară altuia; aşa şi scumpul strânge avuţie altora, iar el numai ce-i cu bănatul.

Varos au zis: Albina ţine în gură mierea şi în coadă acul cu fierea ».

Partea cea mai atractivă a cărţii o alcătueşte secţiunea a IV-a, ultima, care întregeşte predica privitoare la întărirea virtuţilor şi înfrânarea viţiilor printr'o istorioară morală, aleasă şi ea din izvoare foarte variate, ca de pildă din romanele celebre ale timpului (ca *Romanul lui Alexandru cel Mare*), din *Gesta Romanorum*, din scrierile biblice sau din legendele hagiografice.

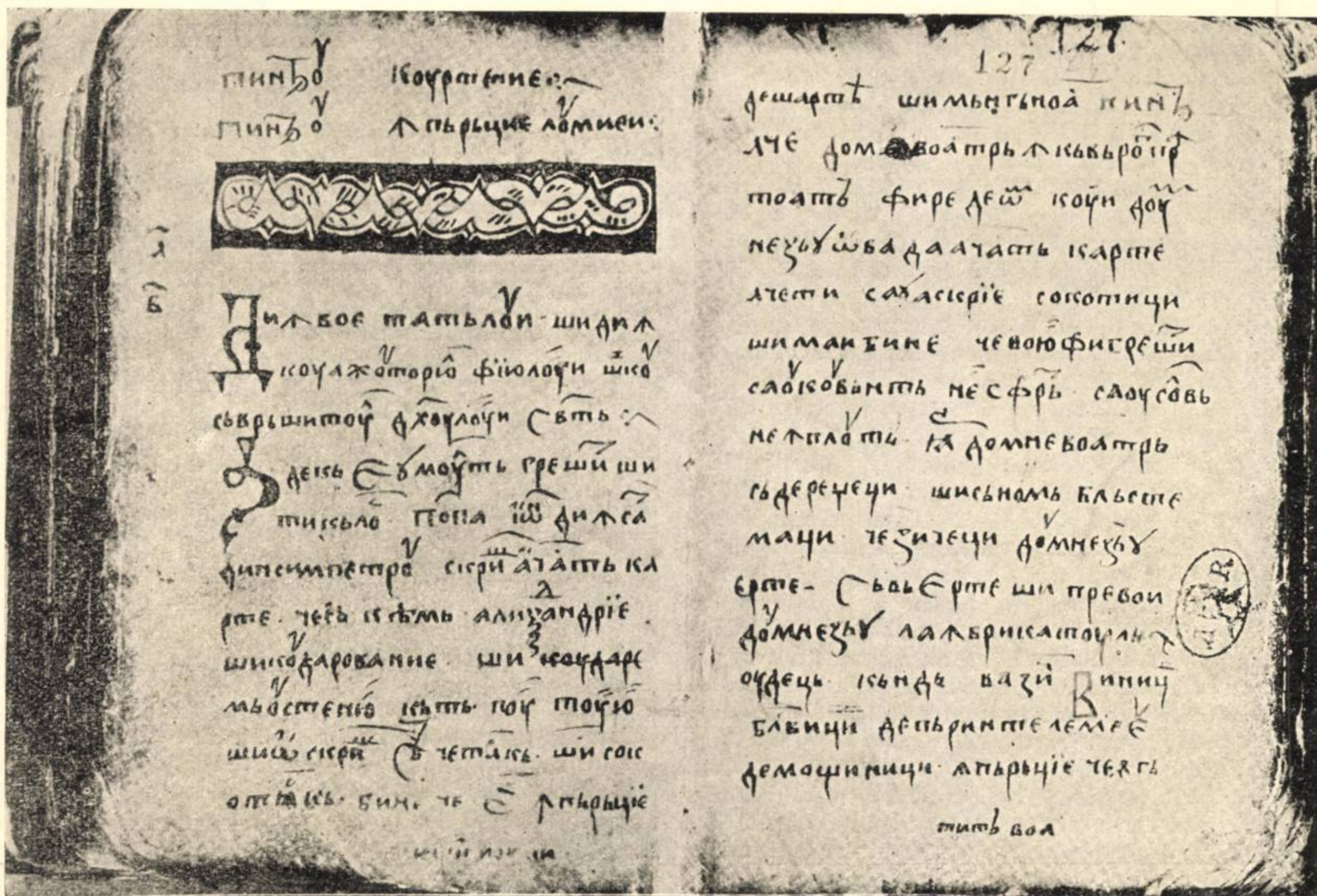
Amintesc aci legenda îngerului şi a sihastrului, pe care a folosit-o Voltaire în romanul său *Zadig* şi pe care a prelucrat-o la noi M. Sadoveanu în *Povestiri pentru copii (Pustnicul Ieronim)*. Este o legendă care a avut multă răspândire în evul mediu şi care îşi are sursa ei îndepărtată în Orientul semitic. Reamintesc de asemeni duioasa legendă a Casiei şi a prietenei sale Theodora cu împăratul bizantin şi cu mărul de aur — un reflex al folklorului bizantin [1].

Fiore di Virtù a pătruns în literatura noastră pe trei căi, prin trei traduceri diferite.

Prima traducere s'a făcut în secolul al XVI-lea, direct din limba italiană, în Moldova. Oricât de curios ar părea la prima vedere un contact direct cu literatura italiană în secolul al XVI-lea, totuşi lucrul nu este exclus, dacă ne gândim la legăturile ţărilor noastre cu Italia şi în primul rând cu Veneţia, pe care documentele ce se descoper încă în zilele noastre ni le înfăţişează într'o lumină din ce în ce mai interesantă: soliile lui Ştefan cel Mare în cetatea lagunelor, fiicele lui Petru Şchiopul măritate în Veneţia cu greco-italieni, anii de studiu ai lui Mihnea în Veneţia, sub îngrijirea mătuşii sale Marioara Adorna Vallarga, ce stătea în mănăstirea de călugăriţe din Murano. Nu este exclus ca în asemenea împrejurări un cărturar român din soliile sau din alaiurile princiare române, atras de celebritatea cărţii, să fi încercat transpunerea ei în limba neamului său.

Traducerea românească, din nenorocire, s'a pierdut, dar se păstrează traducerea rusească, făcută după cea românească, într'o copie din veacul al XVIII-lea, care începe cu următorul titlu: « Cartea Floarea Virtuţilor şi a viţiilor *tradusă din limba italiană în valahă sau bogdănească* < moldovenească > de către *Gherman Valahul*, iar din valahă tradusă în slavă de Veniamin Ieromonahul Rusin, la anul 1592 ».

[1] A se vedea mai pe larg: N. Cartojan, *Fiore di virtù în literatura românească*, Acad. Rom. Mem. secţ. lit. seria III, t. IV, mem. 2, Bucureşti 1928 p. 9—13.

Codex Neagoeanus, copiat în anul 1620, de Popa Ion Românul, în Sânpetru. F. 124 v. — 127 r. cuprinzând nota copistului. Primele 2 rânduri de pe f. 126 v. cuprind sfârşitul din scara Florii Darurilor (Originalul în biblioteca Academiei Române, nr. 3821).

Această traducere rusească, păstrată în muzeul Rumjancov din Moscova şi studiată de învăţatul rus Istrin, ne dă, după cum se vede, o dată sigură la care a fost făcută traducerea rusească: 1592. Inainte de această dată, *Fiore di Virtù* circula deci în literatura noastră, tradusă direct din italiană de către Gherman Valahul.

A doua traducere s'a făcut după un intermediar sârbesc, care fusese la rândul său tradus din italiană în secolul al XIII-lea, pe ţărmurile Croaţiei. Intr'una din mânăstirile croate din insulele sau de pe ţărmurile adriatice, în care se oficia serviciul divin în limba latină şi care avea legături cu ţărmurile vecine ale Italiei — şi în primul rând cu Veneţia — un călugăr croat a transpus în limba neamului său celebra carte de morală a evului mediu. De pe ţărmurile croate, traducerea lui a călătorit mai departe în inima Serbiei şi de aci a fost adusă la noi, unde a fost tradusă în limba românească, pe la jumătatea secolului al XVI-lea, în Ardeal. Această traducere s'a pierdut, dar ni s'a păstrat o copie făcută în 1620, de Popa Ioan Românul, în satul Sâmpietru din Hunedoara, în aşa numitul *Codex Neagoeanus*. Traducerea ardeleană era însă plină de lacune; de aceea către sfârşitul secolului al XVII-lea, în epoca de renaştere a sentimentului religios din vremea lui Antim Ivireanu şi a lui Brâncoveanu, când clerul nostru a simţit nevoia de a pune în mâna poporului cărţi de edificare morală, această carte a fost tradusă din nou.

Această a treia traducere a fost făcută după un text grecesc, care deriva după o versiune publicată în tipografiile greceşti din Veneţia. Această versiune fusese tradusă la rândul ei după un incunabil italian şi publicată pentru întâiaşi dată la Veneţia, în 1529, şi retipărită continuu în cursul veacurilor al XVI-lea şi al XVII-lea, sub titlul *''Ανθος τῶν Χαρίτων*.

Una din aceste tipărituri greceşti a ajuns până în mănăstirile greceşti din muntele Athos, unde a găsit-o, în timpul pelerinajului său, unul din boierii lui Brâncoveanu, Paharnicul Constantin Sarachini, fiul unui doctor grec din Creta, ce se împământise la noi. Paharnicul Sarachini, ducându-se să se închine la muntele Athos, a dat peste această carte şi, voind să aducă şi el un prinos de recunoştinţă noei lui patrii, a îndemnat pe Ieromonahul Filoftei, un călugăr român atonit, care, întâmplător, se întorcea cu el în ţară, s'o traducă în limba română.

Traducerea a fost tipărită la 1700, la mănăstirea Snagovului de către Ieromonahul Antim Ivireanu, viitorul mare Mitropolit. Cartea s'a răspândit repede în toate ţinuturile româneşti, a fost multiplicată prin còpii manuscrise; şi interesul pentru ea era încă destul de viu la începutul veacului al XIX-lea, când în 1807, parohul bisericii din Bolgarseghiul Braşovului, Ierei Ioan Ştefanovici, socotind că din vechea carte de morală « fieşte care doftoria şi nectarul poate suge... ca albina care sboară cu mare osteneală şi sănătoasă înţelepciune peste câmpuri şi livezi şi grădini, din floare în floare, pentru a-şi agonisi hrana », o tipăreşte din nou în tipografia fraţilor Constantin şi Ion Boghici. Cartea a dat-o la lumină, după cum o spune însuşi, după un exemplar tipărit la Snagov. Tipăritura aceasta a avut noroc, căci în anul următor 1808, se tipăreşte a doua ediţie, de tipograful Friederich Herfurt; în 1814, se scoate a treia ediţie la Sibiu şi, în sfârşit, în 1864, o a patra ediţie la Bucureşti.

Cartea aceasta, care a fost citită 4 veacuri în literatura noastră, tradusă de cel puţin trei ori, copiată în toate ţinuturile româneşti, tipărită apoi de cinci ori, nu putea dispare din circulaţie înainte de a lăsa în sufletul popular urmele ei. Elemente din ciclul asemănărilor cu animalele se găsesc împrăştiate în tradiţiile populare privitoare la obiceiurile animalelor şi pasărilor, după cum dovedeşte culegerea lui Sim. Fl. Marian, *Ornitologia populară română*. Istorioare morale ca *Fiul împăratului Theodosie* sau *Ingerul şi Sihastrul*, aceasta din urmă prelucrată de M. Sadoveanu au fost culese din gura poporului de diferiţi culegători de material folkloric, iar tezaurul proverbelor populare româneşti datorează şi el o parte din sentinţele sale acestei vechi antologii morale a benedictinului italian din veacul al XIII-lea.

Astfel maxima Sf. Isidor: « Găina pentru un ou face gălăgie de o aude vulpea » (din capitolul despre înălţare şi îngâmfare) se găseşte la Anton Pann, sub forma:

Găina când va oua
Aude o mahala;

iar în colecţia manuscrisă a lui Iordache Golescu: « Găina pentru un ou, multă gălăgie face ».

Maxima lui Varos: « Albina ţine în gură mierea şi în coadă acul » o găsim în manuscrisele lui Iordache Golescu: « Albina ţine în gură mierea cea dulce şi în coadă acul cel otrăvitor » şi la Anton Pann în forma:

Albina în gură cu miere
Şi 'n coadă acul cu fiere.

Maxima atribuită Sf. Augustin: « Leul nu se luptă cu furnicile, nici vulturul nu prinde muşte » apare la Anton Pann sub forma:

Vulturul stă 'n loc şi veghează,
Dar el muşte nu vânează.

BIBLIOGRAFIE. *Fisiologul:* Manuscrisul cel mai vechiu, copiat în 1693, la Braşov de Costea Dascălul dela biserica Scheailor, a fost publicat în facsimile şi transcriere latină, cu un studiu, de Marg. D. Mociorniţă, într'o publicaţie a Seminarului nostru, apărută sub titlul *Cercetări literare*, I, Bucureşti, 1934 p.

Un alt manuscris din aceeaşi familie, copiat în 1777, de Andronache Bercheceanul, a fost publicat de Dr. M. Gaster, *Il Physiologus rumeno* în « *Archivio glottologico italiano* » (al lui Ascoli), anul X (1886), p. 273—304, în text românesc cu caractere latine şi în traducere italiană, făcută de Pietro Merlo.

O altă versiune, tradusă din greceşte sub titlul: *Oarecare cuuoştinţe dela filosofii vechi pentru firea şi obiceiurile năravurilor oarecăror jivini adunate de Preaînţeleptul întru arhierei Damaschin Studitul*, a fost publicată, după o copie făcută în anul 1774, de Dascălul Duma din Braşov, de C. N. Mateescu în *Calendarul revistei Ion Creangă* pe 1914 şi în revista de folklor *Ion Creangă*, VII (1914) şi VIII (1915). Pentru originalul grecesc a lui Damaschin Studitul vezi Legrand în *Annuaire de l'Association pour l'encouragement des études grecques en France*, VII, p. 157 şi urm. Pentru raporturile versiunilor româneşti a se vedea şi Marg. D. Mociorniţă în studiul amintit mai sus.

STUDII pentru Fisiolog mai pe larg: N. Cartojan, *Cărţile populare în literatura românească*, vol. I, p. 188—194. Bibliografia la p. 193—194, la care e de adăogat acum: Max Wellmann, *Der Physiologus. Eine religionsgeschichtlich naturwissenschaftliche Untersuchung*. Philologus Supplementband XXII, Heft 1. Leipzig, 1930.

Fiore di Virtù: Textul din Codex Negoeanus n'a fost publicat până acum în întregime. Câteva capitole publicate în mod critic cu un studiu asupra originalului italian şi asupra răspândirii lui în literaturile balcanice şi în cea română: N. Cartojan, *Fiore di Virtù în literatura românească* în Analele Academiei Române, Memoriile secţiunii literare, seria III, tom. IV, memoriul 2, Bucureşti, 1928. Un rezumat în limba franceză al acestui studiu am dat în *Archivum romanicum* vol. XII (1928) p. 501—514: *Fiore di Virtù dans la littérature roumaine*. A se vedea şi *Cărţile populare în literatura românească*, I, p. 195—208, unde se dă şi o bibliografie completă.

LITERATURA DE PREVESTIRE

Inainte de a trece la romanul popular, ne oprim puţin, pentru a avea o icoană completă a culturii româneşti din epoca de care ne ocupăm aci, asupra unor texte, care au avut în trecut o largă circulaţie în toate păturile societăţii româneşti şi care formează şi azi lectura favorită a claselor populare. Este un gen de literatură care reprezintă prelungirea în creştinism a unor străvechi superstiţii din lumea antică: cărţile de prevestire.

Această literatură îşi are sursele ei îndepărtate în credinţele astrale ale vechilor Caldeeni şi Asirieni. Se ştie că preoţii Asiriei şi Caldeei au aflat pe cer zodiile pe care le considerau

ca divinități, au stabilit semnele zodiacale și, pornind dela concepția că este o strânsă legătură între mișcarea astrelor și tulburările naturii pe fața pământului pe de o parte și între desfășurarea vieții omenești, pe de altă parte, au încercat, printr'o bogată literatură astrală, să descopere aceste raporturi, precizând după mișcările cosmice și după fenomenele naturii soarta omenirii.

In săpăturile făcute în vremurile noastre, în Asia Mică, pe ruinele vechei Ninive, s'au descoperit o sumedenie de tablete cuneiforme, scrise multe din porunca regelui Sagon I, cu preziceri astrale, ca de pildă: « Când constelația ursei se întoarce, nenorocire peste întreaga țară ».

Din Asiria și Caldeea, asemenea literatură s'a răspândit în Egiptul elenistic și de acolo a trecut în Bizanț, unde a avut un rol important în elaborarea ultimelor curente ale filosofiei eline, în special asupra neoplatonismului. Mai târziu, când Roma ajunge o putere mondială, și-și întinde stăpânirea în Orient, din Grecia și din Asia Mică astrologia se infiltrează în Italia și se răspândește, cu timpul, în toate straturile sociale.

Credințele acestea supersițioase despre influența astrelor asupra vieții omenești prinsese rădăcini atât de adânci, în imperiul roman, încât împărații creștini au deschis lupta împotriva acestui gen de literatură, poruncind arderea cărților de astrologie. Alături de împărați, s'au ridicat marii părinți ai bisericii, ca de exemplu Sfântul Ioan Hrisostomul, care într'o omilie intitulată *Pentru mincinoșii prooroci și cei fără Dumnezeu eretici*, omilie care a fost tradusă în limba românească de Radu Greceanu, cronicarul lui Constantin Brâncoveanu, — spune: « Ce creștini sunt aceia care păzesc basmele jidovești și elinești și ursitorile și vrăjile și *astrologiile și obriciri de zile și de luni și de ani și Trepetnice* ».

Lupta deschisă de biserică a contribuit ca, în indicele de cărți oprite de a fi citite de credincioși, să se treacă de timpuriu, alături de literatura apocrifă, și literatura astrologică. Din indice, dispozițiile împotriva cărților astrologice au trecut în pravilele de legi, care au fost traduse și în literatura noastră. De exemplu, în Pravila tradusă de Eustratie Logofătul și tipărită pe vremea lui Vasile Lupu în 1644, se spune într'un loc:

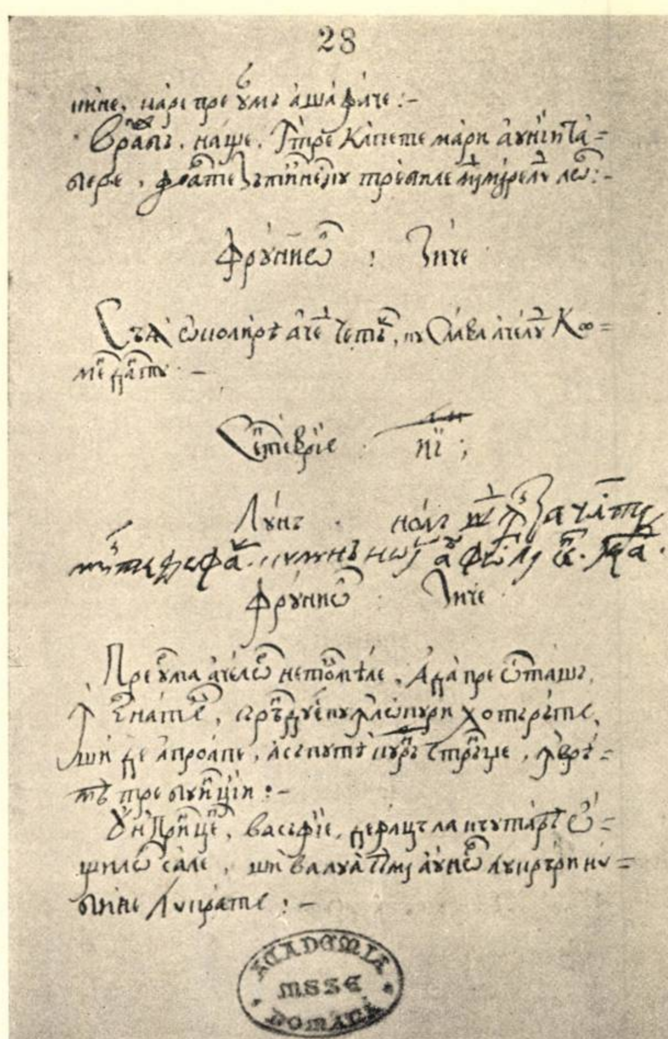
« Cei ce caută în stele sau fac alte meșteșuguri să cunoască mișcarea lucrurilor neștiute; ...așijderea ceiace-și socotesc zua întru care s'au născutŭ și zicŭ c'au fostŭ bună sau rĭa și aceștia să aibă canon cinci ani ».

La noi această literatură a venit din Bizanț, prin mijlocirea Slavilor meridionali, și este reprezentată la începutul secolului al XVII-lea, prin următoarele texte:

Rojdanicul sau *Zodiacul* este un text care prezice viitorul copilului după luna sau zodia în care s'a născut. Textul cel mai vechiu a fost copiat în 1620 de Popa Ion Românul din Sâmpetru în Ardeal și se păstrează la un loc cu Alexandria și Fiore di Virtù în așa numitul Codex Neagoeanus din Biblioteca Academiei Române.

Gromovnicul este o altă carte astrologică, care pretinde să desvăluie soarta omenirii și starea sămănăturilor după zodia în care va cădea tunetul (slav. *gromъ* = tunet): după cum va tuna ziua sau noaptea, dela apus sau dela răsărit. A fost se pare mult căutată în lumea românească a veacului al XVII-lea, deoarece este cea dintâi carte ieșită din tipografia Mitropoliei dela Alba-Iulia, instalată în 1639, cu material adus din Țara Românească, dela Matei Basarab, este un *Gromovnic*, tipărit la un loc cu Paraclisul Maicii Domnului, molitvenice și alte texte religioase.

Trepetnicul (slav. *trepetnics* = tremor) prezice viitorul omului după diferitele mișcări ale trupului, precum: bătaia ochilor, clipirea genelor — și se găsește într'o sumedenie de manuscrise,

Pagină (f. 28 r.) din Calendarul astrologic a lui Ion Romanul, alcătuit pentru Const. Brâncoveanu cu adnotarea Domnului. Orig. în Bibl. Acad. Rom.

dintre care cel mai vechiu, cunoscut până azi, datează din anul 1639.

Această literatură a fost mult căutată odinioară, judecând după marele număr de copii ce ni s'au păstrat, precum și după faptul că, deși pravilele bisericești opreau citirea lor, totuși ele se publicau chiar în tipografiile Mitropoliilor noastre, precum a fost cazul cu Mitropolia din Alba Iulia sau din Iași.

Chiar și la curțile marilor noștri voevozi, cărțile astrologice erau foarte mult prețuite, cum de altfel erau și la curțile princiare și regale din Occident, în evul mediu. Brâncoveanu însuși avea la curtea lui un astrolog, anume Ion Romanul sau Ioan Francul — care nu trebue confundat cu Popa Ion Românul din Sânpietru, el însuși copistul unui rojdanic. Astrologul lui Brâncoveanu avea, după cum spune el însuși într'o prefață, « obicinuita pe an datorie » de « a se închina Domnului » cu « tâlmăcirea almanacelor ». Credincios acestei Sarcini, el prelucra în fiecare an almanacele după izvoare italiene — *Foglieti Novelli*.

Prin caracterul ei fatidic, această literatură, care trăește și azi și este citită cu aviditate în lumea satelor, a lăsat urme adânci în sufletul popular, urme pe care le întâlnim până în creațiile lui poetice. In basmele noastre populare, de pildă, nu este împărat și împărăteasă care, în ceasurile de mare cumpănă și nevoie, să nu recurgă la cunoștințele unui vraciu sau cititor de stele. Tot din aceste cărți vine și zicătoarea « rea

Alexandru împărat stând pe tronul lui Darie. Scenă din Alexandria lucrată de Năstase Negrule în Iaşi, la 1790 (ms. 869 din Bibl. Acad. Rom.). (Cf. şi N. Iorga, Analele Acad. Rom. Tom XXXVII Mem secţ. ist.)

zodie a mai avut » sau « s'a născut într'un ceas bun (într'o zodie bună) »; urme numeroase se găsesc în descântece şi vrăji:

Tu stea logostea
Toate stelele să stea
Numai steaua lui X să nu stea
(Tocilescu, *Materialuri folkloristice*, p. 685, 686, 694).

BIBLIOGRAFIE. N. Cartojan, *Cărţile populare în literatura românească*, I, Bucureşti, 1929, p. 172 -187. In bibliografia dela sfârşitul capitolului se indică: manuscrise româneşti vechi editate; texte tipărite; manuscripte inedite din Biblioteca Academiei Române; texte slave; texte greceşti, studii asupra materialului românesc grecesc şi slavonesc.

Pentru calendarele lui Brâncoveanu, *ibidem*, p. 180 -182; adaugă: Emil Vîrtosu, *Foletul Novel, calendarul lui Constantin Vodă Brâncoveanu* 1693 -1704. Bucureşti, 1940, (studiu şi texte).

ROMANUL POPULAR

Literatura religioasă apocrifă şi literatura didactică cu caracter profan, în care legende de animale şi pasări, maxime şi istorioare sunt subordonate tendinţei de a înăbuşi viţiile şi de a întări virtuţile creştineşti, au pregătit, la noi, calea pentru povestirile mai întinse, cu intriga mai complicată, ale romanelor populare.

Stilizate de cărturari în vremuri şi ţări diferite din material împrumutat din literatura orală a maselor populare, romanele acestea sunt reprezentate în secolul al XVI şi al XVII-lea prin trei specimene: *Alexandria*, *Varlaam şi Ioasaf* şi *Archirie şi Anadan*, care corespund fiecare unei faze deosebite a sufletului românesc din trecut.

In secolul al XVI-lea, când ţările noastre se frământau în necontenite lupte pentru apărarea pământului românesc, lupte ce culminează în epopeea fulgerătoare a lui Mihai Viteazul, se traduce romanul de aventuri războinice a lui Alexandru cel Mare. Câteva decenii mai târziu, când luptele cad pe planul al doilea şi când trec pe primul plan preocupările pentru organizarea muncii culturale şi a vieţii religioase, Udrişte Năsturel, învăţatul cumnat al Domnului Matei Basarab, traduce romanul de apologie a vieţii creştine: *Varlaam şi Ioasaf*. Iar după ce sforţările pentru întărirea vieţii religioase devin şi ele mai puţin intense, apare un alt roman cu caracter moral, întreţesut cu maxime, enigme şi fabule: *Archirie şi Anadan*. Deşi aceste două din urmă depăşesc epoca pe care o studiem, le tratăm totuşi aci, pentru a avea o privire mai clară asupra romanului popular în epoca influenţii slavone.

ALEXANDRIA

Cel mai vechiu roman popular, *Alexandria*, deşi de origine greacă, a pătruns totuşi în literatura noastră, prin intermediul Sârbilor după ce a suferit însă influenţa versiunilor din Occidentul latin medieval.

Se ştie că romanul lui Alexandru cel Mare a fost alcătuit în Egiptul elenistic în veacul al III-lea, de un autor anonim care s'a folosit de tradiţiuni scrise şi de legende populare.

Victoriile strălucite ale lui Alexandru cel Mare, care în nouă ani numai a cucerit în Asia şi Africa, mai mult pământ decât cunoscuseră Grecii temeinic în toată desfăşurarea vieţii lor istorice, exotismul ţărilor cucerite cu obiceiuri, costume şi vegetaţie necunoscută, precum şi sfârşitul lui tragic, toate aceste elemente au isbit într'atâta imaginaţia contemporanilor, încât chiar istoricii pe care el îi luase în expediţiile sale, când au început să scrie vieaţa şi războaiele lui, au muiat pana în coloarea mitului. Deşi operele acestor istorici contemporani cu Alexandru (Callisthenes, Onesecrit, Aristobul, Nearh) s'au pierdut, totuşi în fragmentele din aceşti istoriografi, pe care le citează scriitorii posteriori (Polybiu, Arrian, Strabo, ş. a.), se recunoaşte germenul unor episoade care au alcătuit mai târziu o parte din urzeala romanului (ca de pildă: Intâlnirea lui Alexandru cu Amazoanele sau cu Gymnosofiştii).

Paralel cu aceste tradiţiuni scrise, amintirea despre marele cuceritor şi izbânzile lui strălucite s'au păstrat şi prin ostaşii care străbătuseră cu el căile până la Indus şi care, întorşi la casele lor, au umplut lumea antică cu faima expediţiilor intreprinse. Aceste amintiri, transmise din generaţie în generaţie, s'au amestecat cu fondul străvechiu de mituri şi legende şi în felul acesta s'a creat în jurul cuceritorului macedonean o atmosferă de supranatural.

In veacul al III-lea a. Chr., în Egiptul stăpânit de urmaşii lui Alexandru cel Mare, un autor necunoscut, adunând elemente din tradiţia scrisă şi din cea orală, a alcătuit romanul, care a trecut apoi în toate literaturile lumii. Că patria romanului este Egiptul, se vede chiar din primele pagini, unde marele cuceritor macedonean este înfăţişat ca fiul natural al ultimului faraon egiptean (Nectaneb-Nehtinav) — o notă menită să satisfacă mândria vechiului Egipt.

Din Egipt, romanul a călătorit apoi în Răsărit, în ţările care făcuseră odată parte din imperiul lui Alexandru cel Mare şi s'a răspândit cu deosebire în imperiul bizantin, unde a fost cu timpul prelucrat, primind între altele un colorit creştin.

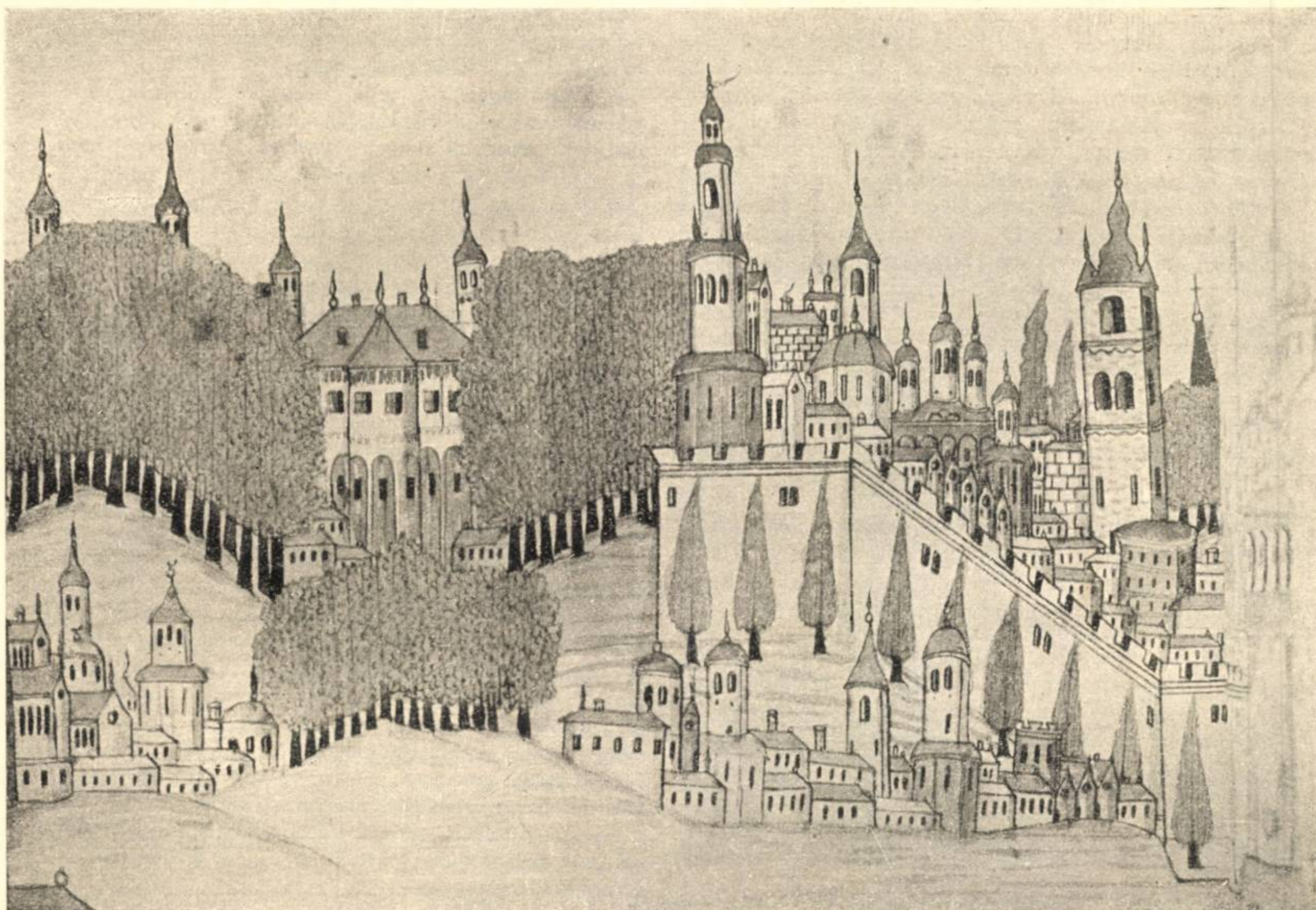
In Bizanţ, unele còpii ale romanului indicau ca autor pe istoricul Callisthenes, nepotul de soră al lui Aristotel, profesorul lui Alexandru cel Mare. Callisthenes, care însoţise pe marele cuceritor în expediţiile lui, a povestit aceste expediţii, dar a fost ucis din porunca lui Alexandru, pentrucă şi-a îngăduit să critice fastul oriental, pe care-l adoptase genialul cuceritor. Această moarte tragică i-a atras însă simpatia scriitorilor vechi: Curtius îl numeşte « vindex publicae libertatis », iar Cicero laudă arta şi strălucirea stilului său. Statuia lui Callisthenes chiar împodobia grădinile serviliene pe vremea lui Pliniu. Nu trebue dar, în asemenea împrejurări, să ne surprindă faptul că romanul fantastic al lui Alexandru cel Mare a fost pus, cu vremea, spre a-i da mai multă autoritate, pe numele lui Callisthenes, istoricul lui Alexandru cel Mare atât de preţuit de cei vechi; de aceea, în literatura bizantină romanul e cunoscut şi sub numele de *Pseudo-Callisthenes*.

Din imperiul bizantin, romanul lui Alexandru a trecut în Occident prin două traduceri: una făcută în epoca lui Carol cel Mare, alta mai bogată în elemente fantastice, adusă în secolul al X-lea de un neapolitan, Arhipresbiterul Leo, care fusese trimis în solie la împăraţii Bizanţului, Constantin şi Romanes. Această nouă traducere, cunoscută sub numele de *Historia Alexandri Magni regis Macedoniae de proeliis*, a trecut în Franţa, într'o vreme când truverii colindau din castel în castel pentru a evoca în sălile somptuoase ale oaspeţilor, în sunetul violelor, isprăvi de vitejie ale eroilor din alte timpuri. Acolo, într'un mediu de fermentaţie epică, romanul lui Alexandru a fost preformat în versuri întâi de un cleric Albéric de Besançon — sau mai probabil Briançon apoi de trei truveri într'o lungă epopee de 20.000 de versuri, de câte 12 silabe, numite de atunci versuri alexandrine, din cauză că au fost întrebuinţate în acest roman.

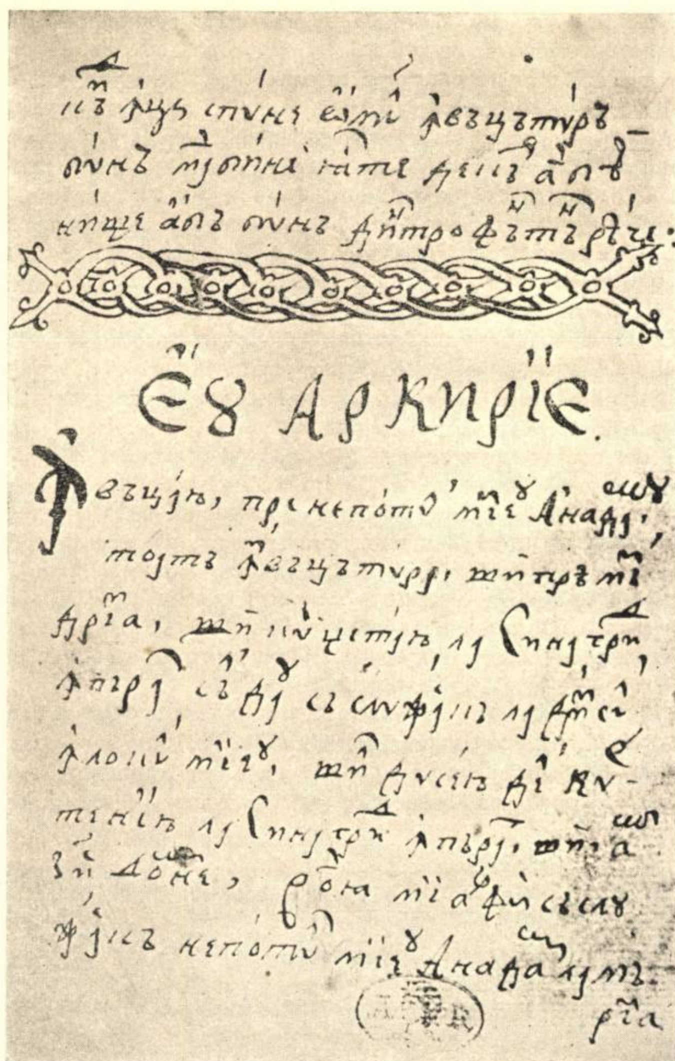
Din Franţa, materialul epic despre Alexandru s'a răspândit în tot Occidentul şi a ajuns în Italia, unde s'a încrucişat din nou cu traducerea Arhipresbiterului Leo. O versiune în proză, apropiată de traducerea latină a neapolitanului, dar care suferise în partea finală influenţa poemelor franceze, s'a repercutat în redacţiunile bizantine care circulau între coloniştii greci din Veneţia. După această versiune greacă, devenită apoi o carte populară, dese ori tipărită în Veneţia, s'a făcut o traducere în limba sârbă, în oraşele de pe ţărmurile croate ai căror locuitori trăiau în strânse legături politice şi economice cu Veneţia. Acum mai bine de 50 de ani, istoricul literar rus Veselovskij a arătat că forma numelor proprii din versiunea neogreacă şi sârbească a romanului presupune la baza lor prototipe de origine latină sau romanică, dar cu toate încercările făcute, originalul occidental nu s'a descoperit încă.

Traducerea sârbească s'a răspândit repede la toţi Slavii ortodocşi şi a fost adusă în ţările noastre de către cărturarii sârbi, emigraţi la noi din pricina apăsării turceşti. Una din cele mai vechi versiuni slavoneşti, care a răzbătut prin vicisitudinile vremurilor până la noi, s'a găsit în mănăstirea Neamţu şi a fost copiată în 1562, din porunca Mitropolitului Grigore. O copie de pe această versiune a fost tradusă pe la jumătatea veacului al XVI-lea în Ardeal.

Originalul traducerii româneşti s'a pierdut, dar ni se păstrează o sumedenie de còpii, dintre care cea mai veche se găseşte în

Cetatea împărătesei Cleofila. Scenă din Alexandria, copiată de Năstase Negrule în Iaşi la 1790 (ms. 869 din B. A. R.)

O pagină din romanul Archirie și Anadan, copiat de Rețe la mânăstirea Aninoasa la 1717. Originalul în Biblioteca Academiei Române nr. 1867.

utilizată și de Shakespeare în actul al II-lea din Negustorul din Veneția și care are paralele în basmele noastre; sau parabola inorogului [1] care a inspirat lui Rückert balada « Es war ein Mann in Syrerland », care a fost sculptată în catedralele din Occident, ca de pildă în San-Marco din Veneția și care, în sfârșit, se găsește zugrăvită și în câteva din vechile noastre biserici ca de pildă la mânăstirea Sucevița din Bucovina sau la Băjești și Aninoase din județul Muscel. Tot așa anecdota cu care vrăjitorul Tevda caută să convingă pe împărat că numai femeile pot smulge pe tânărul prinț din calea ascetismului. Această anecdotă, plină de umor, a fost reluată de Boccacio în Decameronul său, de Lafontaine în Fabulele sale. Ea este răspândită și în masele poporului nostru, de unde a fost culeasă în mai multe rânduri și de unde, în sfârșit, a fost versificată de poetul I. U. Soricu.

ARCHIRIE ȘI ANADAN

Al treilea roman apărut în această perioadă de timp, nu mai puțin interesant prin marea lui vechime și prin originea lui asiriană, este romanul lui *Archirie și Anadan*. El circulă în literatura noastră din veacul al XVII-lea; a fost stilizat și tipărit de Anton Pann în 1850 și se tipărește și azi pentru lectura copiilor și a maselor populare. Este o poveste în care se întrețes două teme principale: a nerecunoștinței unui fiu adoptiv, care merge până acolo, încât pune la cale pieirea unchiului său binefăcător și a devotamentului vasalilor asirieni față de regii lor.

Acțiunea se petrece în timpul regelui asirian Senaherib. Sinagrip în versiunea noastră. Bătrânul sfetnic al împăratului, Archirie, neavând copii, adoptă pe nepotul său Anadan, orfan de părinți, și-l crește cu toată grija părintească până când se face mare. Atunci îl duce la curte și-l înfățișează regelui, rugându-l să-l primească în locul lui, deoarece el, simțindu-se slăbit de bătrânețe, voiește să se retragă la țară.

Anadan, intrat în slujba regelui și dorind, să moștenească mai curând averea unchiului său, în urma unei discuții violente cu acesta, se hotărăște să-l răpună. In acest scop, plănuește niște scrisori ca din partea lui Sinagrip, pe care le pecetluește cu pecetea regală și-l face pe Archirie să-și adune oastea și să vină spre cetatea de scaun. In același timp, înfățișează regelui pe unchiul său ca pe un răzvrătit, care și-a strâns oastea și vine să-l detroneze. Regele, văzând din turnul palatului oastea lui Archirie, se înspăimântă. Anadan, care se oferise să amăgească pe unchiul său, ese în întâmpinarea bătrânului și-l decide să vină singur la curte. Intrat în sala palatului, Archirie fără a avea răgazul să lămurească ceva, este condamnat la moarte. Dar armașul, însărcinat cu înfăptuirea osândei, se lasă convins pe drum de Archirie și taie capul unui sclav, care semăna aidoma cu Archirie, în timp ce acesta este ascuns într'o hrubă.

In răstimp, Faraonul Egiptului, aflând de pieirea iscusitului Archirie, trimite, după obiceiul timpului, solie lui Sinagrip, cerându-i ca sau să-i trimeată meșteri iscusiți care să-i zidească o cetate în văzduh și să-i deslege enigme, sau dacă nu, să-i plătească tribut. Impăratul își adună toți sfetnicii ca să chibzuiască; nimeni nu este în stare să deslege enigma, nici chiar Anadan, și atunci regretă ca toții pieirea lui Archirie. Este acum momentul prielnic ca armașul să scoată din hruba lui pe Archirie. Acesta, înfățișându-se din nou la curtea regelui, își ia asupra-și sarcina de a descurca lucrurile. El pleacă în Egipt, desleagă enigmele ce i se pun, așează apoi un copil într'o ladă de care leagă la cele patru capete câte un vultur; copilului îi dă în mână o frigare cu carne în vârf pe care o ține astfel, ca să ațâțe pofta vulturilor; aceștia sburând să prindă carnea, înalță lada în sus. Copilul strigă din înălțime: « dați-ne cărămidă, dați-ne var, că șed meșterii fără lucru », iar Archirie, adresându-se împăratului îi spune « iată-ți meșterii, împărate, trimete-le cărămidă și var, ca să-ți zidească cetatea ». Faraonul Egiptului, mulțumit cu această deslegare a enigmei, încarcă pe Archirie cu daruri, și-l trimete înapoi cu cinste.

Intors la curtea lui Sinagrip, Archirie cere ca răsplată pe nepotul său Anadan ca să-i desăvârșească învățătura. Ducându-se cu el la țară, Archirie în fiecare zi îi dădea câte o bătaie și câte o învățătură privitoare la recunoștință, până când, în cele din urmă Anadan, de remușcare, și-a dat sufletul.

Chestiunea originii acestui roman a fost multă vreme obiect de discuție între orientaliști, până când în anul 1906—1907,

[1] Un om fugind de inorog căzu într'o prăpastie și apucându-se cu mâinile se sui într'un copac, unde se credea în afară de primejdie. Câtând în jos văzu doi șoareci — unul alb, altul negru care rodeau copacul de la rădăcină. In fundul prăpastiei, un șarpe « groaznic la vedere, suflând cu foc », căsca gura să-l înghită. « Câtând la ramura pe care-și înțepenise picioarele », văzu patru capete de aspidă. Ridicând, în sfârșit, ochii în sus, văzu picurând din ramurile acelui copac puțintică miere. « Deci părăsindu-și grija și toate nevoile ce-l cuprinsese » se porni să guste mierea.

Tâlcul parabolei este următorul: Prăpastia este lumea; copacul este cursul vieții; șoarecii — ziua și noaptea; cele patru aspide sunt cele patru stihii ale trupului omenesc; balaurul; iadul; iar picătura de miere este dulceața acestei lumi trecătoare. (Vezi ilustrația pe pagina precedentă, 79).

o misiune arheologică germană, făcând săpături într'o insulă de lângă cataractele Nilului, acoperită de palmieri, dar pe care se afla odinioară oraşul Elefantina, a descoperit două suluri mari de papirus din veacul al V-lea a. Chr., conţinând romanul lui Archirie cu titlul: « Acestea sunt maximele lui Ahikar, un înţelept şi zelos scriitor prin care a învăţat pe fiul său ». Peripeţiile sunt expuse aci la persoana întâia; Archirie însuşi, care se da ca purtător al peceţilor regale sub regii asirieni Sanherib (705—681) şi Asarhadon (681—668), îşi povesteşte necazurile cu nepotul său.

In urma acestei descoperiri, orientaliştii au căzut de acord: romanul a fost stilizat în Asiria, în veacul al VI-lea anterior erei creştine şi are, după unii, un substrat istoric, după alţii o tradiţie populară.

Iată din ce adâncime de vremuri — peste 25 de veacuri — ne-a venit acest roman, care se citeşte şi azi la noi cu interes de copii şi lumea dela sate.

La noi, romanul a venit dela Slavi, unde a fost tradus în secolul al XI-lea sau al XII-lea în perioada macedoneană a literaturii bulgare. A fost tradus, de timpuriu în literatura noastră, căci Cipariu, în *Principii de limbă*, menţionează un manuscris din veacul al XVII-lea; un alt manuscris din anul 1717, copiat de un cărturar, care semnează Reaţe, în mănăstirea Aninoasa, se păstrează în Biblioteca Academiei Române.

Elementul didactic din acest roman, cu deosebire proverbele, au fost folosite şi de marele prozator, dela începuturile literaturii noastre moderne, Costache Negruzzi, în schiţa sa: *Păcală şi Tândală*, iar altele, precum şi enigmele, se găsesc împrăştiate în literatura orală a poporului.

Povestea lui Archirie, simplificată şi prelucrată de V. A. Ureche în legenda *Ţara fără bătrâni*, circulă şi azi în popor şi şi-a găsit adăpost în cărţile de şcoală.

BIBLIOGRAFIE. TEXTE: *Alexandria:* Un fragment din Codex Neagoeanus, copiat de Popa Ion Românul, în Sâmpetru, la 1620, a fost publicat de d-l I. Bianu în *Columna lui Traian*, 1883, p. 322 şi urm., 455 şi urm. Textul complet a fost publicat de N. Cartojan, *Alexandria în literatura românească. Noui contribuţii.* Studiu şi text, Bucureşti, 1922.

Varlaam şi Ioasaf: General P. V. Năsturel, *Vieaţa Sfinţilor Varlaam şi Ioasaf, tradus din limba elenă la anul 1648 de Udrişte Năsturel din Fiereşti, al doilea logofăt*, Bucureşti, 1904. Afirmaţia generalului că romanul este tradus din limba elenă este eronată. O traducere modernă din limba germană după Chr. v. Schmid: Preotul Econom Al. Petrescu, *Iosafat, o istorisire din timpurile de glorie ale creştinismului, traducere din limba germană*, Craiova, 1910.

Prelucrări moderne în literatura noastră: M. Sadoveanu şi D. D. Pătraşcanu, *Din vieiţle Sfinţilor, Sfintele amintiri* Bucureşti, Socec, 1926 p. 65—139; Ioan Mihălcescu, *Varlaam şi Ioasaf*, (ed. Casa Şcoalelor; Biblioteca pentru popor; nr. 14), Bucureşti, 1921.

Archirie şi Anadan: Textul romanului a fost publicat sub titlul: *Inţeleptul Archir cu nepotul său Anadan*, tipărit întâia oară de Anton Pann, Bucureşti, în tipografia lui Anton Pann, la 1850 (cu litere chirilice). Această ediţie este reprodusă şi azi în « Biblioteca pentru toţi », nr. 79, (Alcalay) şi în « Pagini alese din scriitorii români », nr. 26, (Cartea Românească). O altă versiune, după un manuscris din 1784, a publicat Gaster în *Journal of the Royal Asiatic Society*, 1900, p. 301—319. O versiune după un manuscris din anul 1773 a fost publicată de A. Lupeanu, în 1922, la Blaj, cu un studiu.

STUDII. Pentru *Alexandria:* N. Cartojan, *Alexandria în literatura românească*, Bucureşti, 1910. Completări privitoare la problema datării şi localizării traducerii, la acelaşi, *Alexandria în literatura românească. Noui contribuţii. Studiu şi text*, Bucureşti, 1922; Acelaşi, *Cărţile populare în literatura românească*, I, Bucureşti, 1929, p. 213—231.

Pentru *Varlaam şi Ioasaf:* Dan I. Simonescu, *Incercări istorico-literare*, Câmpulung-Muscel, 1926, p. 27—56; N. Cartojan, *Cărţile populare în literatura românească*, I, p. 232—250. Date nouă privitoare la circulaţia romanului la noi: Emil Turdeanu, *Varlaam şi Ioasaf;* istoricul şi filiaţiunea redacţiunilor româneşti în publicaţia Seminarului nostru apărută sub titlul: Facultatea de litere din Bucureşti. Seminarul de istoria literaturii române (Epoca veche), *Cercetări literare*, I, p. 1—46, Bucureşti, 1934; I. D. Ştefănescu în *Byzantion* III, 1932, fasc. 2.

Pentru *Archirie şi Anadan:* N. Cartojan, *Cărţile populare în literatura românească*, I, p. 251—262. Tot acolo, la locurile respective, biliografia completă a chestiunilor. Pentru tema *Ţară fără bătrâni:* J. Polívka în *Zeitschrift des Vereins für Volkskunde*, Berlin, VIII (1898), p. 25 - 29, şi la noi I. Cazan în *Drăguş, Un sat din ţara Oltului*, II, Bucureşti, 1940 (Inst. de Ştiinţe Sociale) I, nr. 20.

INCEPUTUL ISTORIOGRAFIEI ÎN ŢARA ROMÂNEASCĂ

Inceputurile istoriografiei munteneşti sunt încă învăluite în ceaţă, deoarece elementele care au intrat mai târziu în compilaţiile de cronici în a doua jumătate a veacului al XVII-lea s'au pierdut. Numai printr'o minuţioasă analiză critică a acestor compilaţii se poate reconstitui, în linii mari şi nu totdeauna sigure, evoluţia istoriografiei muntene.

Este posibil că şi în Muntenia, ca şi în Moldova, istoriografia să fi început în limba slavonă — limba statului şi a bisericii —, dar nu avem nicio dovadă documentară, fiindcă nu ni s'a păstrat niciun fragment, nicio urmă despre această istoriografie slavonă.

Din unele citate şi aluzii pe care le găsim la compilatorii de cronici din secolul al XVII-lea, s'ar părea că ei au avut la îndemână izvoare scrise chiar pentru primii domni — ctitorii principatului muntean. Iată, de pildă, câteva exemple, culese din cronica atribuită de d-l Iorga lui Căpitanul Filipescu, de răposatul Giurescu lui Radu Popescu.

« După ce au pierit Dan Vodă, au stătut la Domnie « Alixandru Vodă, carele *zic* să fie fost de feliul lui Cîmpu« lungean. Ce să fie lucrat el în domnia lui *nimeni nu scrie* ».

Dar la domnia lui Dan Voevod, fratele lui Mircea:

« Acesta au stătut Domn în Ţara-Rumânească... însă ce « să fie făcut în 23 de ani ai domniei lui *nu să pomeneşte, fără « numai scrie* că l-au ucis Şuşman voivodul Sîrbilor, dar « pentru ce şi cum nu se ştie ».

La domnia lui Vladislav — de şi aci e o confuzie—:

« După ce au domnit Vlad Vodă 15 ani — e vorba de « Vlad Ţepeş — au luat domnia Vladislav Vodă de carele « nici o istorie nu se află scrisă de cinevaşi, fără cât *să « zice* că au pierit de sabie în Tîrşor; iar *nu scrie*, în războiu « de au avut cu cineva sau de vre-un vrăjmaş al lui, sau de « nescareva oameni de ai casei lui (după cum de multe ori « să întâmplă), ci *numai zice* că au pierit de sabie în Tîrşor. « După aceasta se cunoaşte ce fel de oameni *au fost Rumânii « noştri*, care nici un lucru deplin n'au scris.

Nimic însă din ce s'a însemnat în scris, privitor la istoria Ţării Româneşti înainte de Neagoe Basarab, n'a ajuns până la noi. Abia din epoca domniei lui Neagoe Basarab avem o biografie a Patriarhului Nifon, cu interesante elemente de istorie muntenească.

VIAŢA ŞI TRAIUL SFÂNTULUI NIFON

Se ştie că Radu cel Mare, în năzuinţa de a reorganiza biserica Ţării Româneşti, a adus în ţară pe fostul Patriarh al Constantinopolului, Nifon, pe care Turcii îl scoseseră din scaun şi-l ţineau sub pază. Nifon, ridicat pe scaunul mitropolitan din Târgovişte, convoacă un sinod la care iau parte Domnul, preoţii şi boierii ţării şi în care se pun noile temelii ale vieţii bisericeşti, întemeindu-se — pentru o mai bună rânduială religioasă — o nouă

Chivotul lui Neagoe Basarab dăruit mănăstirii Dionisiat din muntele Athos. (Biblioteca Academiei Române. Fotografii Marcu Beza).

episcopie la Buzău. Dar cu toată ascendența pe care Mitropolitul o avea asupra Domnului și boierilor, totuși un conflict se ivi între ei. Unul dintre boierii de divan ai lui Radu cel Mare, Bogdan, se despărțise de soția lui și luase în căsătorie pe sora Domnului. Patriarhul însă nu voia să încuviințeze această căsătorie, care era, după el, împotriva Pravilelor bisericești, și cerea ca Bogdan să se împace cu soția lui, deoarece biserica nu admite divorțul soților — așa cum de altfel a rămas până astăzi tradiția în biserica latină.

Radu cel Mare nu admitea punctul acesta de vedere și, întru cât era în joc însăși sora sa, acuză pe Mitropolit « că strică obiceiurile țării » și-l silește să plece din țară, aducând în locul lui pe fiul unui fost despot sârb, Maxim.

Câțiva ani mai târziu, se urcă pe scaunul Țării-Românești Neagoe Basarab, care în tinerețe trăise pe lângă marele Patriarh și-i ascultase învățăturile. Neagoe Basarab a fost un Domn pios. El a reparat și clădit biserici în Constantinopol, în Athos, în Siria și Egipt, sprijinind credința ortodoxă în tot Răsăritul apăsat de stăpânirea păgână.

In acest răstimp, Patriarhul Nifon murise în mânăstirea Dionisiat din muntele Athos și fusese trecut în rândul sfinților.

Neagoe Basarab, aducându-și aminte cu pietate de fostul său dascăl, trimite la muntele Athos să i se aducă în țară o parte din moaște (capul și o mână), care fură așezate în mănăstirea de curând întemeiată la Curtea de Argeș. Când în 15 August 1517, se săvârși sfințirea mănăstirii Curtea de Argeș, în prezența unui numeros sobor de călugări și mitropoliți din toate centrele Răsăritului ortodox, Neagoe însărcină pe călugărul Gavril, Protul Muntelui Athos — Protul era un fel de președinte al republicei de mănăstiri din Athos — să scrie vieața Patriarhului Nifon, ale cărui moaște fuseseră aduse în țară. Protul Gavril fusese călugăr în aceeași mănăstire Dionisiat din Athos, în care își petrecuse ultimii săi ani Patriarhul; deci îl cunoscuse de aproape. Incepând să scrie vieața Sf. Nifon, Gavril, după modelul literaturii hagiografice, a amestecat în viața reală a sfântului și elemente supranaturale, care justificau aureola de sfânt pe care i-a creat-o biserica.

Această vieață a sfântului, redactată în limba greacă, a fost tradusă apoi în limba română și se păstrează în patru manuscrise din veacurile al XVIII-lea și al XIX-lea din Biblioteca Academiei Române și au fost studiate temeinic de Diaconul N. Popescu în *Analele Academiei Române* și de D. Mazilu, într'o lucrare publicată într'o colecție de studii a Seminarului de istoria literaturii romîne vechi, apărută în 1928, sub titlul *Contribuții privitoare la istoria literaturii române.*

In această vieață a Sfântului Nifon, scrisă de Gavril Protul, sunt întrețesute însă și date istorice interesante petrecute în Țara-Românească pe timpul a patru Domni: Radu cel Mare (1496—1508), Mihnea cel Rău (1508—1510), Vlăduț (1510—1512) și Neagoe Basarab (1512—1521).

Această parte din Vieața lui Nifon este de fapt o cronică plină de amănunte dramatice, în care este înfățișată istoria

turbure a Ţării-Româneşti dela Radu cel Mare până la Neagoe Basarab, împăciuitorul.

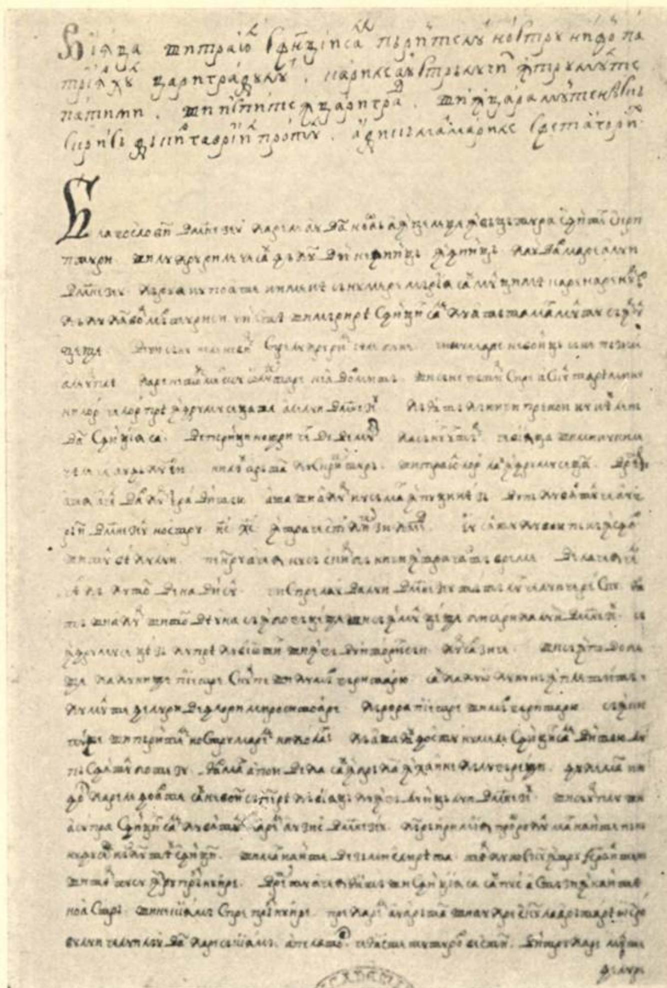
Domnii anteriori lui Neagoe — cu excepţia lui Radu cel Mare, care a făcut totuşi păcatul de a izgoni pe Nifon din ţară, au fost răi şi lacomi şi au adus zarvă şi sfâşieri interne. Mihnea, feciorul lui Dracea Armaşul, era desfrânat, lacom, crud şi duşman neîmpăcat al Basarabilor, pe cari vroia să-i distrugă. Vlăduţ era nerecunoscător şi sperjur, fiindcă după ce a căpătat tronul cu sprijinul boierilor Basarabi şi după ce s'a legat prin jurământ înaintea Paşei dela Dunăre că «dacă va face vreun rău» neamului basarabesc, sabia Paşei «să-i taie capul cu mare ruşine şi să-i piarză neamul din ţară», totuşi, înteţit de Bogdan, cumnatul lui Radu cel Mare, a căutat să pue la cale peirea Basarabilor.

Pe acest fond întunecat de domnii nestatornice, de răsbunări, de comploturi, de pribegii şi de răzvrătiri, se întreţes detalii interesante care ne redau coloritul vremii, ca de exemplu: scena complotului urzit de Mihnea cu logofătul Stoican, în beciurile palatului domnesc, între buţiile de vin, după ce au dat afară pivnicerii, sau scena cu feciorul de casă — din neamul Basarabilor — care, de frica Domnului, se ascunde într'o butie goală şi descopere complotul — ambele utilizate de Odobescu în nuvela *Mihnea cel Rău*. Nu mai puţin interesantă prin dramatismul ei este scena când Neagoe a încolţit cu pâlcul de ostaşi, în mănăstirea Cotmeana, pe fiul lui Mihnea, care scăpă, împreună cu feciorul lui Stoica, în toiul nopţii, «pe o fereastră, desculţi, descinşi şi fără işlice», sau scena când Neagoe, mai mare peste vânătorii dela curtea lui Radu cel Mare, aducea, în ascuns, hrană Patriarhului Nifon, în zilele de grea urgie ale acestuia.

Aceste detalii de senzaţie ale vremii, strâns legate de persoana Domnului şi a familiei sale, şi pe care Protul Muntelui Athos nu le-a putut afla decât dela cineva din intimii Domnului, dacă nu dela Domnul însuşi, concentrează dela început interesul cititorului asupra personalităţii lui Neagoe. Domnia lui apare ca o eră de împăciuire şi linişte în ţară, de largă oblăduire a creştinătăţii din Răsăritul musulman, de princiară dărnicie până în cele mai îndepărtate unghiuri ale Ortodoxiei. Lista milosteniilor împărţite de el la Muntele Athos se înşiră bogat, cu toate amănuntele:

«Iară mănăstirea lui Ariton, care de opşte să chiamă «Cotlomuz, care o au început a o zidi den temelie Radu «Vodă, Neagoe Vodă o au săvârşit şi cu toate frămseţile şi «podoabele o au podobit den lăuntru şi dinafară, iar înprejur «o au îngrădit cu zid. Şi o au făcut biserica sfântului Nicolae «făcătoriul de minuni cu turle, chilii şi trapezarie, pimniţa şi «magupiia, magherniţa, grădina şi poartă mică şi mare, bolniţă «şi ospătărie şi dohirie, jitniţă şi vistirie şi alte case de toată «treaba. Iar biserica şi chiliile le-au umplut de frămseţi şi li-au «săvârşit de acoperemânt; iar biserica şi tinda o au acoperit «tot cu plumb şi au pus pe la ferestri cu sticle şi o au şi târnosit «cu blagosloveniia arhiereului şi a protului şi a altor egumeni «de la alte mănăstiri. Şi făcu cinste mare tuturor şi-i dărui «cu daruri mari şi să duseră cari-şi pre la locurile sale, cu «mare bucurie mulţămind lui Dumnezeu. Aşijdirea făcu o «pristanişte în Ascalun la mare, să fie de corăbieri şi o «corabie mare, alta mică cu tot ce trebueşte şi o au zidit cu «zid împrejur; şi au făcut o culă cu arme şi cu turnuri, să le «fie de pază. Şi alte metohuri cu de toate au zidit şi au făcut, «şi bine le-a tocmit, den care are mănăstirea mult venit. Şi «au pus numele ei: Lavra cea mare a Ţărăi Munteneşti».

«Iară Lavra a lui sveatâi Atanasie toată biserica cea mare «cu oltariul şi cu tinzile le-au înnoit. Şi au înpreunat plumbul «cel vechiu cu altul nou şi o au acoperit toată de iznoavă; «şi toată clisernişa o au zidit din temelie; şi au făcut vase

Pagină din Viaţa Sfântului Nifon după ms. nr. 8, fond Gaster, păstrat în Biblioteca Academiei Române (F. 93 recto).

«de treaba bisericii de aur şi de argint şi zevese cusute cu «sârmă de aur prea înfrămseţate au dat, şi au făcut şi mertic «mare câte 90.000 de talere de an.

«Iar în Lavra Iverului, a lui sveatâi Evtemie făcătoriul de «minuni, pre sus pre ziduri au adus apă cu urloiul, ca de 2 «mile de loc de departe, şi cu multă bogăţie o au înbogăţit. «Iar cinstita a lui Doamnă, Despina, dat-au o zăvase, cusută «tot sârmă de aur şi prea înfrămseţată, să o pue înnaintea «sfintei şi făcătoarei de minuni icoanei, în care este scris «chipul Preacuratei Fecioară şi Maicii lui Dumnezeu Mariia, «care să chiamă Portăriţă care au venit pre mare la acea «mânăstire cu mare minune, cum să află scris de dinsa.

«Iar la mânăstirea Pantocrator au făcut mari idituri ca «şi la Ivera şi au dăruit multe daruri.

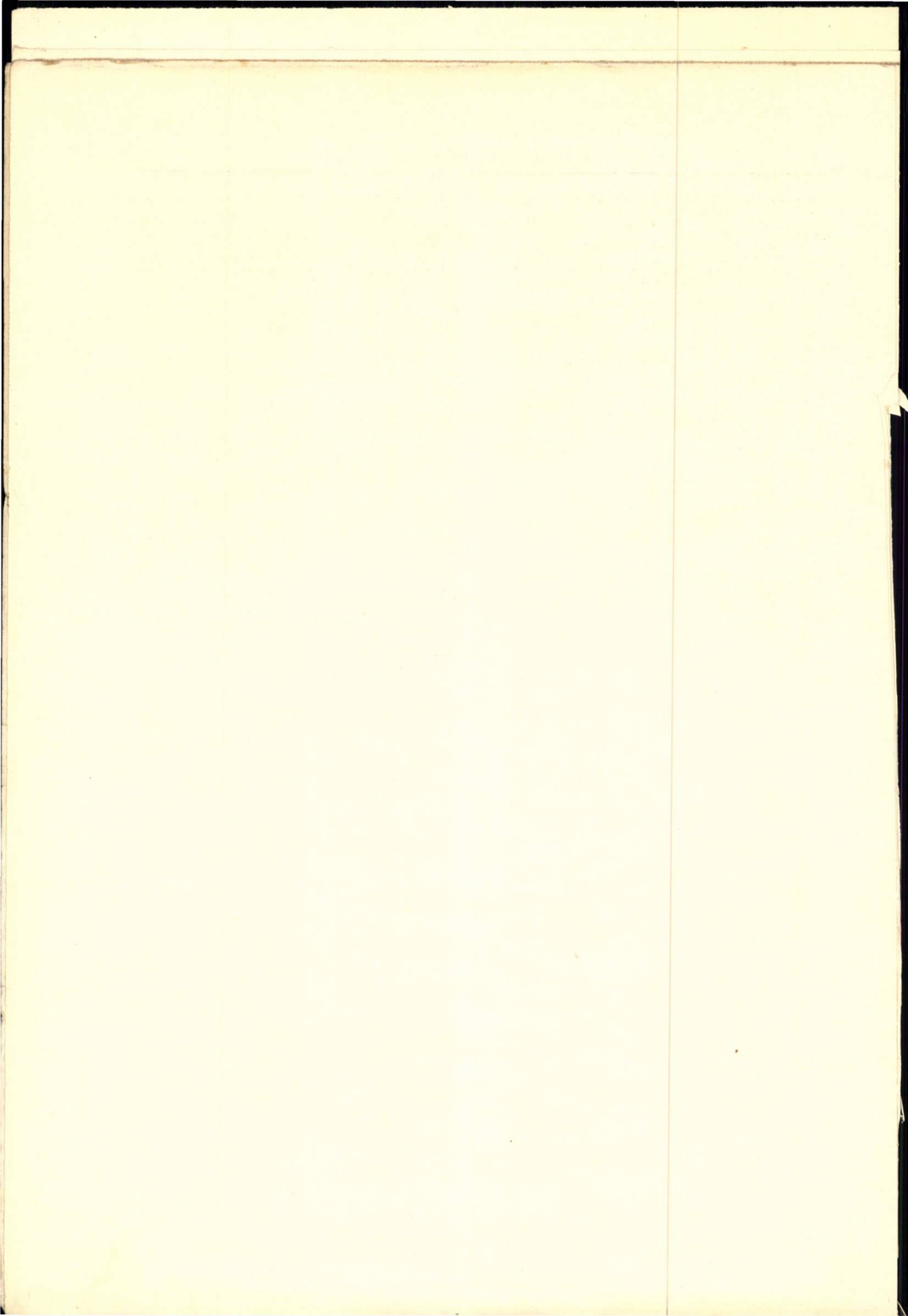
«In Lavra cea mare a Hilandarului iară au adus apă, tot «ca la Iver.

«Iar în lăudata mânăstire Vatoped tocmi să se dea «milă pre an, ca şi la Lavra lui sveatâi Atanasie, şi au pus «pre făcătoarea de minuni icoana a Preacistii un măr de «aur cu mărgăritar şi cu pietri scumpe; şi zidi şi pimniţă «mare din temelie.

«Şi au înpodobit şi marea mânăstire Xeropotam, că au «făcut o trapezărie din temelie şi pimniţă.

«Iar la sveati Pavel au zidit o culă den temelie, să fie de «strajă.

«Ce vom mai înmulţi cuvintele, spuind toate mânăstirile «pe rând!? Că toate mânăstirile den sfânt muntele Atonului

ILUSTRAŢIILE

E R R A T A

Pagina :	Coloana :	rândul :	în loc de :	citeşte :
12	1	28 de jos	*άπκρύπτω*	*ἀποκρύπτω*
12	2	33 de sus	Ihnitates	Ihnilates
17	1	24 de jos	ajuns	a ajuns
52	2	19 » »	чикіо	чѧдо
52	2	19 » »	ştergere parantezul după	copil ; pune-l după щадати
52	2	18 » »	=	) ;
52	2	18 » »	lege dătătoriu	*lege dătătoriu*
52	2	25 » »	tâmaţ	târnaţ
58	2	sub ilustraţie	1560	1561
62	1	» »	1580	1581
62	1	» »	Hrisher	Hirscher
69	2	sub ilustraţie	pe un anonim	de un anonim
74	2	28 de sus	p.	p. 83—101
74	1	31 » »	*"Ανθος*	*Ἄνθος*
79	2	15 » »	tradus de cumnatul său	tradus în vremea lui Mateiu Basarab de cumnatul său

LEI 140.—

C. 58.824.